

ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ В. Н. КАРАЗІНА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

СВЕРДЛІЧЕНКО ВАЛЕНТИНА ПАВЛІВНА

Прим. № ____

УДК 347.122:342.723:342.77/.78

ДИСЕРТАЦІЯ

**ЗДІЙСНЕННЯ І ЗАХИСТ ПРАВА НА ЧЕСТЬ, ГІДНІСТЬ ТА ДІЛОВУ
РЕПУТАЦІЮ В УМОВАХ НАДЗВИЧАЙНОГО АБО ВОЄННОГО СТАНУ**

12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне
приватне право

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук .

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і
текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ В. П. Сverdліченко

Науковий керівник: Венедіктова Ірина Валентинівна, д.ю.н., професор

Харків – 2018

АНОТАЦІЯ

Свердліченко В. П. Здійснення і захист права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право». – Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Харків, 2018.

Дисертація є першим в Україні комплексним дослідженням здійснення і захисту права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану.

У роботі проведено аналіз правової природи права на честь, гідність та ділову репутацію, а також його здійснення і захисту в умовах надзвичайного або воєнного стану. З'ясовано особливості правової природи права на честь, гідність та ділову репутацію, встановлено характерні особливості надзвичайного або воєнного стану при визначенні способів та меж здійснення такого права. Визначено сутність юридичних гарантій його здійснення та проведено їх класифікацію. Охарактеризовано підстави для застосування заходів захисту досліджуваного права в умовах надзвичайного або воєнного стану, а також їх форми захисту.

Встановлено, що в окремих випадках у зазначених обставинах порушення даного права однієї людини автоматично тягне за собою порушення права на честь, гідність та ділову репутацію третіх осіб. Це пояснюється тим, що в умовах надзвичайних правових режимів цивільні особи асоціюються з державою, як її громадяни, тому порушення даного права одного громадянина неминуче обумовлює його порушення відносно всього народу.

У роботі доведено, що введення в країні надзвичайного або воєнного стану є однією з основних об'єктивних умов, яка в деяких випадках може

вплинути на вибір способу здійснення права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану. Негативні емоції (хвилювання, страх, небезпека тощо), викликані введенням надзвичайних режимів, також впливають на даний вибір або взагалі його виключають. Під способом здійснення права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану потрібно розуміти дію (сукупність дій) або бездіяльність, які виконує уповноважена особа за допомогою тих чи інших засобів для досягнення певної мети або задоволення певної потреби, виходячи зі змісту права на честь, гідність та ділову репутацію, в межах, встановлених законом, та можливостей, наданих механізмом юридичних гарантій з урахування вимог і обмежень, що мають місце при надзвичайному або воєнному стані.

Доведено особливість правової природи права на честь та гідність, єдиним об'єктом якого виступають честь і гідність, що являє собою «наскрізне» право, яке пронизує окремі особисті немайнові права особи, такі як, наприклад, право на життя, право на здоров'я, право на недоторканність, право на особисте та сімейне життя тощо, має тісний зв'язок зі згаданими правами та здатне заміщати собою відсутність окремих прав в правових системах світу.

У процесі дослідження обумовлено здатність ділової репутації бути предметом договорів, однак за таких умов вона не відокремлюється від особи-носія, а, навпаки, через договори поширюється й на інших фізичних чи юридичних осіб (наприклад, договори комерційної концесії). Особливість ділової репутації полягає у тому, що вона створює передумову для введення особи в цивільний оборот і впливає на місце цієї особи в ньому. Завдяки власній діловій репутації особа-носіє є затребуваною або незатребуваною у тих чи інших сферах суспільного життя.

Обґрунтовано, що важливість юридичних гарантій здійснення права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах особливих правових

режимів важко переоцінити. З'ясовано, що у зв'язку із дією певних імперативних норм під час надзвичайного та воєнного стану встановлення юридичних гарантій здійснення прав і свобод людини в зазначених умовах стає об'єктивною необхідністю як для держави в цілому, так і для кожного її громадянина. Запропоновано класифікацію юридичних гарантій здійснення права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану за такими критеріями: 1) за видом нормативно-правового акта, в якому закріплено гарантії; 2) за суб'єктами здійснення; 3) за об'єктами здійснення; 4) за різновидом надзвичайного режиму.

У роботі доведено, що врахування імперативних норм і правил, які починають діяти разом із введенням надзвичайного або воєнного стану, є необхідною умовою для визначення моделі власної поведінки уповноваженої особи. Основними дійовими способами правового регулювання меж здійснення права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану є заборона та дозвіл. Зазначене обумовлює специфіку надзвичайного або воєнного стану при встановленні меж здійснення права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану. А тому межами здійснення права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану є рамки імперативного характеру, що встановлені законодавцем під час введення надзвичайних правових режимів, з урахуванням яких особа-носії здійснює вибір способу реалізації можливостей, закладених у змісті даного права.

Спираючись на практичні випадки порушення права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану, встановлено, що підставою для застосування заходів захисту права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану є факти порушення зазначеного права у вигляді: поширення недостовірної інформації щодо певної особи; здійснення по відношенню

до особи явно зневажливих вчинків, які можуть мати характер конклюдентних дій (наприклад, підштовхування зброєю тощо); застосування до особи фізичного та психічного впливу (побиття, зґвалтування, тортури, залякування тощо). Зазначені факти можуть проявлятися як окремо, так і в сукупності. З'ясовано, що повністю непридатними як підстави для застосування заходів захисту права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану є їх невизнання та оспорювання через природність та абсолютність згаданого права, а також через його належність кожній особі, неможливість його позбавлення та обмеження.

Удосконалено дефініцію поняття «недостовірна інформація, що порушує право на честь, гідність та ділову репутацію» й визначено його як інформацію, що негативно впливає на суспільне визнання цінності і значущості фізичної особи, у тому числі й на власну оцінку фізичною особою такої цінності, а також інформацію, що негативно відбивається на оцінці професійних, службових, посадових якостей фізичної або юридичної особи.

З'ясовано, що на практиці звернення особи до суду за захистом свого порушеного права в умовах надзвичайних правових режимів є малоефективним, тому переважною формою захисту права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану є саме неюрисдикційна форма у вигляді його самозахисту. Це пов'язано з тим, що найчастіше за таких умов судова система не може повноцінно функціонувати (або функціонувати взагалі), тому уповноважена особа позбавлена можливості звернення до суду за захистом свого порушеного права на честь, гідність та ділову репутацію через низку об'єктивних умов. Самозахистом права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану є дії превентивного та активно-оборонного характеру.

Встановлено, що укладання договору особистої охорони, який згідно із цивілістичною доктриною належить до дій превентивного характеру в рамках самозахисту цивільних прав, можна віднести й до дій превентивного характеру в межах самозахисту права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану, однак тільки у тих випадках, коли честь, гідність та ділова репутація є додатковим об'єктом вказаного договору. Але договір особистої охорони не можна вважати ефективною формою самозахисту вказаних прав в умовах запровадження надзвичайних правових режимів.

До дій активно-оборонного характеру в рамках самозахисту права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану можна віднести необхідну оборону та крайню необхідність. Поряд із тим, спеціальним способом самозахисту права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану може виступати можливість негайної відповіді, яка здійснюється публічно уповноваженою особою без звернення до компетентних органів, та полягає у можливості висвітлення власної точки зору, надання пояснень щодо розповсюдженої інформації та обставин порушення права на честь, гідність та ділову репутацію, реалізувати яку особа може як одразу після вчинення правопорушення, так і безпосередньо у процесі порушення вказаного права.

Ключові слова: право на честь, гідність та ділову репутацію; надзвичайний та воєнний стан; здійснення і захист цивільних прав; підстава для застосування заходів захисту; способи й межі здійснення цивільного права; самозахист.

Список публікацій здобувача за темою дисертації:

– наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Свердличенко В. П. Понятие чести и достоинства в гражданском праве Украины. *Legea și viața*. 2015. № 10/2 (286). С. 66–70.
2. Свердліченко В. П. Система юридичних гарантій здійснення права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. Серія: Право. 2016. Вип. № 21. С. 265–268.
3. Свердліченко В. П. Право на звернення особи до суду у разі порушення її права на честь, гідність та ділову репутацію – суб’єктивне право чи юридична гарантія? *Підприємство, господарство і право*. 2016. № 9. С. 35–38.
4. Свердліченко В. П. Межі здійснення права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану. *Право і суспільство*. 2017. № 2. Ч. 2. С. 49–54.
5. Свердліченко В. П. Аналіз категорії «зловживання правом на честь, гідність та ділову репутацію» в умовах надзвичайного або воєнного стану. *Форум права*. 2017. № 5. С. 356–361. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2017_5_56.pdf.
6. Свердліченко В. П. Вплив надзвичайного або воєнного стану на цивільні правовідносини. *Верховенство права – основоположний принцип правової держави*: матеріали V наук. кругл. столу молодих вчених, аспірантів та магістрів, м. Харків, 7 листоп. 2014 р. С. 207–209. URL: http://dspace.univer.kharkov.ua/bitstream/123456789/10065/2/Sbornik_07_11_2014.pdf.
7. Свердліченко В. П. Надзвичайний та воєнний стан як особливі правові режими в державі. *Актуальні питання права в контексті законодавчих реформ*: матеріали Міжнар. наук.-практ. Internet-конф., м. Тернопіль, 25 лют. 2015 р. С. 23–26.
8. Свердліченко В. П. Категорія «ділова репутація» в праві України. *Юридичні факти в системі правового регулювання*: матеріали VI Міжнар. наук.-практ. конф. м. Київ, 26 листоп. 2015 р. С. 450–453.

9. Сverdlichenko V. P. Співвідношення «способів» та «засобів» здійснення права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану. *Проблеми цивільного права та процесу: матеріали наук.-практ. конф., присвяченої світлій пам'яті О. А. Пушкіна*, м. Харків, 27 трав. 2016 р. С. 277–280.

10. Сverdlichenko V. P. Честь та гідність як особисте немайнове благо. *Міжнародне та національне законодавство: способи удосконалення: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Дніпро, 1–2 квітня 2017 р.* С. 86–89.

11. Сverdlichenko V. P. Специфіка правової природи суб'єктивного цивільного права на честь та гідність. *Юридичні науки: проблеми та перспективи: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., м. Запоріжжя, 23–24 черв. 2017 р.* С. 29–33.

ABSTRACT

Sverdlichenko V. P. Implementation and protection of the right to honor, dignity and business reputation in state of emergency or under a martial law. – Qualifying scientific work on the right of manuscript. Thesis for the degree of Candidate of science (law) in specialty 12.00.03 «Civil Law and Civil Procedure; Family Law; International Private Law». – V. N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv, 2018.

The dissertation is an independent, complete scientific work, the first in Ukraine comprehensive research on the implementation and protection of the right to honor, dignity and business reputation in state of emergency or under a martial law.

The thesis analyzes the legal nature of the right to honor, dignity and business reputation, as well as its implementation and protection in a state of emergency or martial law.

The peculiarities of the legal nature of the right to honor, dignity and business reputation are revealed, and the peculiarities of the state of emergency

or martial law are determined in determining the ways and limits of the exercise of such a right. The essence of legal guarantees of its implementation is determined and their classification is carried out.

The peculiarities of the legal nature of the right to honor, dignity and business reputation are revealed, and the peculiarities of state of emergency or martial law are determined in determining the ways and limits of the exercise of such a right. The essence of legal guarantees of its implementation is determined and their classification is carried out. The grounds for application of protection measures of the studied law in the state of emergency or martial law, as well as their forms of protection are described. It has been established that in individual cases, in the specified circumstances, the violation of this right of one person automatically entails a violation of the right to honor, dignity and business reputation of third parties. This is explained by the fact that in the conditions of extraordinary legal regimes, civilians are associated with the state as its citizens, so the violation of herein right of one citizen inevitably causes its violation in relation to the State. It is proved in the paper that the establishment of a state of emergency or martial law in a country is one of the main objective conditions, which in some cases may affect the choice of the way to exercise the right to honor, dignity and business reputation in state of emergency or martial law. Negative emotions (worries, fear, danger, etc.) caused by the establishment of state of emergency regimes also influence this choice or exclude it altogether. Under the way of exercising the right to honor, dignity and business reputation during state of emergency or martial law, it is necessary to understand the action (set of actions) or inaction which the authorized person performs by means of one or another means for the achievement of a certain purpose or satisfaction of a certain need, based on the content of law in honor of the dignity and business reputation, within the limits established by law, and the possibilities provided by the mechanism of legal guarantees for taking into account requirements and restrictions that take place at an emergency or in a military state.

The peculiarity of the legal nature of the right to honor and dignity is proven, the only object of which is honor and dignity, which constitutes a "cross-cutting" right which permeates certain personal non-property rights of a person, such as, for example, the right to life, the right to health, the right to inviolability, the right to private and family life, etc., has a close connection with these rights and can substitute the absence of individual rights in the legal systems of the world.

In the process of research, the ability of the business reputation to be the subject of contracts is stipulated, but under such conditions it is not separated from the carrier, but, on the contrary, it extends to other individuals or legal entities (for example, commercial concession agreements). The peculiarity of business reputation lies in the fact that it creates the precondition for the introduction of a person into civilian circulation and affects the place of this person in it. Due to its own business reputation, the person is claimed or unclaimed in certain areas of public life.

It is substantiated that the importance of legal guarantees of the exercise of the right to honor, dignity and business reputation under the conditions of special legal regimes can not be overestimated. It has been found out that in connection with the action of certain imperative norms during the emergency and martial law, the establishment of legal guarantees for the implementation of human rights and freedoms under these conditions becomes an objective necessity both for the state as a whole and for every citizen of the country. The classification of legal guarantees of realization of the right to honor, dignity and business reputation in conditions of emergency or martial law is proposed according to the following criteria: 1) by the type of normative legal act in which the guarantees are fixed; 2) by the subjects of implementation; 3) on objects of implementation; 4) by the type of emergency regime.

It is proved in the paper that consideration of imperative norms and rules that begin to operate in conjunction with the introduction of a state of emergency or martial law is a prerequisite for determining the model of the own

behavior of an authorized person. The main effective ways of legal regulation of the exercise of the right to honor, dignity and business reputation in a state of emergency or martial law are the prohibition and permission. This specifies the specificity of the state of emergency or martial law in establishing the limits of the exercise of the right to honor, dignity and business reputation in conditions of emergency or martial law. Therefore, the limits of the exercise of the right to honor, dignity and business reputation in a state of emergency or martial law are the limits of an imperative nature established by the legislator in the course of the introduction of extraordinary legal regimes, on the basis of which the carrier carries out a choice of way of realizing the possibilities embodied in the content of this right.

Relying on practical cases of violation of the right to honor, dignity and business reputation in conditions of emergency or martial law, it has been established that the grounds for the application of the protection of the right to honor, dignity and business reputation in conditions of emergency or marital status are the facts of violation of the said right in the form of: dissemination of inaccurate information about a particular person; exercising in relation to a person with clearly deviant acts that may have the character of concluding actions (pushing with arms, etc.); application to a person of physical and mental influence (beatings, rape, torture, intimidation, etc.). These facts may appear both individually and in collectively. It has been found out that they are completely inapplicable as grounds for the application of measures for the protection of the right to honor, dignity and business reputation in state of emergency or martial law, their non-recognition and controversy due to the naturalness and absoluteness of the said right, as well as due to his belonging to each person, the impossibility of his deprivation and limitations.

The definition of the term "inaccurate information violating the right to honor, dignity and business reputation" has been improved and is defined as information that adversely affects the public recognition of the value and significance of an individual, including that on his own valuation by an

individual of such value, as well information that negatively affects the assessment of professional, official, official qualifications of a physical or legal person.

It has been found out that in practice the motion of a person to a court for the protection of his violated right under the conditions of extraordinary legal regimes is ineffective, therefore the most predominant form of protection of the right to honor, dignity and business reputation in a state of emergency or martial law is precisely the non-dissident form in the form of his self-defense . This is due to the fact that under such conditions the judicial system can not function (or function at all) most often under such conditions, therefore the authorized person is deprived of the opportunity to appeal to the court for the protection of his violated right to honor, dignity and business reputation through a number of objective conditions. Self-defense of the right to honor, dignity and business reputation in a state of emergency or martial law is a preventive and active defense activity.

It was established that the conclusion of an agreement on personal protection, which, according to civilian doctrine, belongs to preventive actions within the framework of self-defense of civil rights, can be attributed to acts of a preventive nature within the scope of self-defense of the right to honor, dignity and business reputation in conditions of emergency or martial law, however only in cases where honor, dignity and business reputation are an additional object of the specified contract. But the contract of personal protection can not be considered an effective form of self-defense of these rights in the conditions of the introduction of extraordinary legal regimes.

Active defense activities in the framework of self-defense of the right to honor, dignity and business reputation in conditions of emergency or martial law include the necessary defense and extreme necessity. At the same time, the possibility of an immediate response by a publicly authorized person without reference to the competent authorities may be a special way of self-defense of the right to honor, dignity and business reputation in a state of emergency or

martial law, and it is an opportunity to highlight one's own point of view, explaining widespread information and circumstances of violation of the right to honor, dignity and business reputation, which a person can realize either immediately after the commission of the offense, or directly in the process of violation of said law.

Key words: the right to honor, dignity and business reputation; emergency and military condition; implementation and protection of civil rights; the basis for the application of protection measures; ways and limits of the implementation of civil law; self-defense.

The list of scientific articles published on the thesis topic:

– *which the main scientific results of the thesis are published:*

1. Sverdlichenko V. P. The notion of honor and dignity in the civil law of Ukraine. *Legea și viața*. 2015. No. 10/2 (286). P. 66–70.

2. Sverdlichenko V. P. The system of legal guarantees for the implementation of the right to honor, dignity and business reputation in conditions of emergency or martial law. *Kharkiv National University Karazin Series: The Law*, 2016. No. 21. P. 265–268.

3. Sverdlichenko V. P. The right to appeal to a court in case of violation of its right to honor, dignity and business reputation – a subjective right or a legal guarantee? *Enterprise, economy and law*. 2016. No. 9. P. 35–38.

4. Sverdlichenko V. P. Borders of realization of the right to honor, dignity and business reputation in conditions of emergency or martial law. *Law and society*. 2017. No. 2. Ch. 2. P. 49–54.

5. Sverdlichenko V. P. Analysis of the category of «abuse of the right to honor, dignity and business reputation» in conditions of emergency or martial law. *Forum of law*. 2017. № 5. P. 356–361. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2017_5_56.pdf.

– *which testify the approbation of the materials of the thesis:*

6. Sverdlichenko V. P. Influence of emergency or martial law on civil legal relations. *The rule of law – the fundamental principle of the rule of law*: V Scientific round table of young scientists, postgraduates and masters, November 07, 2014, Kharkiv, 2014. P. 207–209. URL: http://dspace.univer.kharkov.ua/bitstream/123456789/10065/2/Sbornik_07_11_2014.pdf.

7. Sverdlichenko V. P. Extraordinary and martial law as special legal regimes in the state. *Current issues of law in the context of legislative reforms*: materials of the international scientific and practical Internet conference. Ternopil. February 25, 2015 P. 23–26.

8. Sverdlichenko V. P. Category «business reputation» in the law of Ukraine. *Legal facts in the system of legal regulation*: materials of VI International science-practice conf. 26 nov. 2015, Kyiv, 2015. P. 450–453.

9. Sverdlichenko V. P. Value of «ways» and «means» for realizing the right to honor, dignity and business reputation in conditions of emergency or martial law. *Problems of civil law and process*: materials of sciences conf., dedicating bright memory O. A. Pushkin, May 27. 2016, Kharkov, 2016. P. 277–280.

10. Sverdlichenko V. P. Honor and dignity as a personal non-property benefit. *International and national legislation: ways of improvement*: materials of the International scientific and practical conference, April 1-2, 2017, Dnipro, 2017. P. 86–89.

11. Sverdlichenko V. P. Specificity of the legal nature of subjective civil law in honor and dignity. *Legal sciences: problems and perspectives*: materials of the All-Ukrainian Scientific and Practical Conference, June 23–24, 2017. Zaporozhye, 2017. P. 29–33.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	16
РОЗДІЛ 1. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗДІЙСНЕННЯ ОСОБИСТИХ НЕМАЙНОВИХ ПРАВ ПІД ЧАС ВСТАНОВЛЕННЯ ОСОБЛИВИХ ПРАВОВИХ РЕЖИМІВ У ДЕРЖАВІ	
1.1 Особливості правової природи права на честь, гідність та ділову репутацію.....	25
1.2 Юридичні гарантії здійснення права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану.....	66
Висновки до розділу 1.....	90
РОЗДІЛ 2. СПОСОБИ ТА МЕЖІ ЗДІЙСНЕННЯ ПРАВА НА ЧЕСТЬ, ГІДНІСТЬ ТА ДІЛОВУ РЕПУТАЦІЮ В УМОВАХ НАДЗВИЧАЙНОГО АБО ВОЄННОГО СТАНУ	
2.1 Способи здійснення права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану.....	96
2.2 Межі здійснення права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану.....	119
Висновки до розділу 2.....	135
РОЗДІЛ 3. ЗАХИСТ ПРАВА НА ЧЕСТЬ, ГІДНІСТЬ ТА ДІЛОВУ РЕПУТАЦІЮ В УМОВАХ НАДЗВИЧАЙНОГО АБО ВОЄННОГО СТАНУ	
3.1 Способи захисту права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану. Підстави для застосування заходів захисту права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану.....	138
3.2 Форми захисту права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану.....	171
Висновки до розділу 3.....	185
ВИСНОВКИ.....	189
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	193
ДОДАТОК.....	218

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Усвідомлюючи глобальну загрозу нехтування прав людини, світове товариство проголосило у Загальній декларації прав людини 1948 р. гідність невід’ємною та основоположною цінністю, притаманною кожному члену суспільства. Тож і сьогодні серед безлічі уявних, нав’язаних суспільством і нововведеними тенденціями цінностей не втрачають своєї значущості ті з них, що у всьому світі прийнято вважати вічними – людська гідність, честь, а також те, що наразі набуває дедалі більшої ваги, – ділова репутація. Їх роль відчутно посилюється під час великих потрясінь, екстремальних ситуацій, коли, наприклад, у країні запроваджується надзвичайний або воєнний стан, тому охорона та захист честі, гідності та ділової репутації є одним з головних завдань держави на рівні із захистом життя і здоров’я своїх громадян.

В умовах надзвичайного або воєнного стану або під час проведення антитерористичних операцій цивільні особи асоціюються з державою як її громадяни, а звідси впливає те, що порушення права на честь, гідність та ділову репутацію окремого громадянина тягне за собою й порушення такого права всього народу. Саме цей факт зумовлює специфіку здійснення і захисту права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах особливих правових режимів. Разом із тим введення на окремій території або в державі в цілому надзвичайного або воєнного стану значно ускладнює процес здійснення зазначених прав через запровадження певних обмежень та заборон.

Правовим аспектам питання честі, гідності та ділової репутації науковці завжди приділяли достатньо уваги, однак їх дослідження не торкалися площини здійснення і захисту права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану, до того ж вони базувалися, як правило, на теоріях та постулатах радянських

вчених і були виконані в іншому розрізі наукових і суспільних проблем. Отже, наведене надає підстави вважати тему здійснення і захисту права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану актуальною як з теоретичної, так і з практичної точки зору.

Науково-теоретичні висновки та узагальнення, що сформульовані у дисертаційному дослідженні, ґрунтуються на загальних досягненнях юридичної науки, зокрема на працях таких вчених як М. М. Агарков, С. С. Алексєєв, О. С. Анікін, Г. Д. Бандзєладзе, І. А. Бірюков, В. І. Борисова, С. М. Братусь, С. Б. Булеца, Є. В. Вавілін, І. В. Венедіктова, О. В. Волков, М. К. Галянтич, Д. В. Горбась, В. П. Грибанов, О. В. Дзера, М. А. Дмитрик, В. І. Ємельянов, С. Б. Жданенко, О. С. Жидкова, І. В. Жилінкова, Ю. С. Заїка, Т. К. Кодірзода, І. Ф. Коваль, В. Д. Костюк, О. О. Красавчиков, Л. О. Красавчикова, Т. Є. Крисань, Н. С. Кузнєцова, О. А. Лукашева, Д. Д. Луспеник, М. М. Малєїна, О. О. Малиновський, Н. В. Марущак, Є. О. Мічурін, К. В. Можаровська, В. П. Нагребельний, В. Д. Недибалюк, О. О. Поротікова, Н. А. Придворов, М. П. Рабінович, О. В. Розгон, І. В. Саприкіна, С. О. Сліпченко, О. В. Синєгубов, І. В. Спасибо-Фатєєва, А. А. Стародубцев, Р. О. Стефанчук, М. О. Стефанчук, Є. О. Суханов, К. М. Тоцька, Ю. О. Фьодорова, Є. О. Харітонов, А. О. Церковна, І. О. Шаповалова, А. С. Штефан та ін.

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційного дослідження є визначення загальнотеоретичних засад здійснення і захисту права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану та розробка пропозицій щодо практичного врегулювання правовідносин у вказаній сфері.

Для досягнення зазначеної мети поставлено такі завдання:

– сформулювати визначення поняття «право на честь, гідність та ділову репутацію», а також охарактеризувати його сутність;

- проаналізувати та виокремити особливості правової природи права на честь та гідність;
- визначити юридичні гарантії здійснення права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану та запропонувати їх класифікацію;
- охарактеризувати способи здійснення права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану;
- окреслити межі здійснення права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану;
- виокремити способи та форми захисту права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану, визначити підстави для застосування заходів захисту означеного права в розглянутих умовах.

Об'єктом дослідження є цивільні правовідносини, що виникають у процесі здійснення і захисту права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану.

Предметом дослідження є здійснення і захист права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану.

Методи дослідження. Дисертація виходить з позицій матеріалізму і ґрунтується на діалектичному розумінні об'єктивного і суб'єктивного права як соціальної реальності, що постійно еволюціонує під впливом внутрішніх і зовнішніх протиріч разом із розвитком державно організованого суспільства.

Дослідження проведено із застосуванням широкого спектру загальнотеоретичних і спеціально-наукових методів пізнання. Так, історико-правовий метод допоміг з'ясувати еволюцію наукових поглядів щодо розуміння категорій «честь» і «гідність» (підрозділ 1.1). Вивчення міжнародно-правових принципів і норм, а також національного законодавства, рішень міжнародних і національних юрисдикційних

органів з питань здійснення і захисту права на честь, гідність та ділову репутацію (підрозділи 2.1–3.2) ґрунтувалося на формально-юридичному методі. Порівняльно-правовий метод застосовувався для з’ясування питання про співвідношення положень вітчизняного законодавства щодо здійснення і захисту права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану з вимогами міжнародно-правових стандартів у цій сфері та положеннями відповідного зарубіжного законодавства (підрозділи 2.1–3.2).

Системно-структурний метод дозволив більш чітко визначити зміст права на честь, гідність та ділову репутацію (підрозділ 1.1) та охарактеризувати різновиди юридичних гарантій його здійснення (підрозділ 1.2), тоді як системно-функціональний метод дав змогу з’ясувати способи здійснення (підрозділ 2.1), способи і форми захисту (підрозділи 3.1, 3.2) цього права в умовах надзвичайного чи воєнного стану. Формально-логічний метод застосовувався для виявлення прогалин і суперечностей у чинному законодавстві, що стосується досліджуваної сфери, формулювання дефініцій (підрозділи 2.1–3.2). У роботі над усіма структурними підрозділами дисертації широко використовувалися такі логічні прийоми як аналіз і синтез, визначення і класифікація.

Наукова новизна отриманих результатів. Дисертація є першою в юридичній науці України працею, що присвячена проблематиці здійснення і захисту права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану. За результатами проведеного дослідження сформульовано наукові положення та висновки, які виносяться на захист, а саме:

у перше:

– визначено, що в умовах надзвичайного або воєнного стану порушення права на честь, гідність та ділову репутацію однієї особи автоматично тягне за собою порушення права на честь, гідність та

ділову репутацію третіх осіб, оскільки за умов надзвичайних правових режимів цивільні особи асоціюються з державою як її громадяни;

– обґрунтовано особливість правової природи права на честь і гідність, єдиним об'єктом якого виступають честь і гідність та яке є «наскрізним» правом, що пронизує інші особисті немайнові права особи, такі як право на життя, право на здоров'я, право на недоторканність, право на особисте та сімейне життя тощо, має тісний зв'язок зі згаданими правами та здатне заміщати собою відсутність окремих прав у правових системах світу;

– доведено, що надзвичайний або воєнний стан є об'єктивною умовою, яка може вплинути на вибір способу здійснення права на честь, гідність та ділову репутацію. Способом здійснення права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану є дія (сукупність дій) або бездіяльність, які виконує уповноважена особа за допомогою тих чи інших засобів для досягнення певної мети або задоволення певної потреби, виходячи зі змісту права на честь, гідність та ділову репутацію, в межах, установлених законом, та можливостей, наданих механізмом юридичних гарантій з урахуванням вимог і обмежень, що мають місце при надзвичайному або воєнному стані;

– аргументовано, що специфіка надзвичайних правових режимів щодо меж здійснення права на честь, гідність та ділову репутацію полягає в необхідності врахування особою при визначенні моделі власної поведінки імперативних норм, встановлення яких викликане введенням зазначених режимів. Межами здійснення права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану є рамки імперативного характеру, встановлені законодавцем під час введення надзвичайних правових режимів, з урахуванням яких особа-носіє здійснює вибір способу реалізації можливостей, закладених у змісті цього права;

– обґрунтовано, що підставою для застосування заходів захисту права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану є факт або сукупність фактів порушення зазначеного права, таких як: 1) поширення недостовірної інформації щодо особи; 2) здійснення щодо особи відверто зневажливих вчинків, які можуть мати характер конклюдентних дій (підштовхування зброєю та ін.); 3) чинення на особу фізичного та психічного впливу;

удосконалено:

– систематизацію властивостей поняття «ділова репутація»:

- а) немайнове благо, що виникає з початку зайняття особою професійною, службовою чи посадовою діяльністю; б) є оцінкою професійних, службових, посадових якостей особи; в) ґрунтується на інформації щодо професійної, службової, посадової діяльності особи; г) є оцінкою, що виражається з боку суспільства, колективу, окремих фізичних, юридичних осіб тощо; ґ) притаманна як для фізичних, так і для юридичних осіб; д) має індивідуалізуючий характер; е) характеризується динамічністю та мінливістю; є) може бути предметом договорів, у яких вона не відділяється від особи-носія, а поширюється й на інших фізичних та юридичних осіб; ж) вводить особу в цивільний оборот і впливає на місце цієї особи в ньому; з) характеризується неможливістю позбавлення та обмеження;

– дефініцію поняття «недостовірна інформація, що порушує право на честь, гідність та ділову репутацію» й визначено його як інформацію, що негативно впливає на суспільне визнання цінності і значущості фізичної особи, у тому числі й на власну оцінку фізичною особою такої цінності, а також інформацію, що негативно відбивається на оцінці професійних, службових, посадових якостей фізичної або юридичної особи;

дістали подальшого розвитку:

– визначення змісту поняття «право на честь та гідність», під яким запропоновано розуміти особисте немайнове право фізичної особи, що уособлює у собі визнання цінності та значущості цієї особи, єдиним об'єктом якого виступає честь і гідність, що характеризується тісним зв'язком з іншими особистими немайновими правами (правом на життя, правом на здоров'я, правом на особисту недоторканність тощо), а також незалежністю від будь-яких об'єктивних чи суб'єктивних чинників;

– визначення поняття «право на ділову репутацію», під яким необхідно розуміти особисте немайнове право фізичних та юридичних осіб, що проявляється в суспільній оцінці їх професійних, службових, посадових якостей, об'єктом якого виступає ділова репутація, яка, будучи предметом договорів, не відділяється від особи-носія, а може поширюватися і на інших фізичних чи юридичних осіб;

– положення про те, що дії превентивного та активно-оборонного характеру є самозахистом права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану. Укладання договору особистої охорони можна віднести до дій, які уособлюють собою дії превентивного характеру в рамках самозахисту права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану лише у тих випадках, коли честь, гідність та ділова репутація виступає як додатковий об'єкт такого договору. До дій активно-оборонного характеру в рамках самозахисту права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану можна віднести необхідну оборону та крайню необхідність;

– тезу про те, що спеціальним способом самозахисту права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану може виступати можливість негайної відповіді, яка здійснюється публічно уповноваженою особою без звернення до компетентних органів, та полягає у можливості висвітлення власної точки зору,

надання пояснень щодо поширеної інформації та обставин порушення права на честь, гідність та ділову репутацію, реалізувати яку особа може як одразу після вчинення правопорушення, так і безпосередньо у процесі порушення зазначеного права.

Апробація матеріалів дисертації. Основні положення дисертаційного дослідження обговорювалися на засіданнях кафедри цивільно-правових дисциплін юридичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна та оприлюднено на V Науковому круглому столі молодих вчених, аспірантів та магістрів «Верховенство права – основоположний принцип правової держави» (м. Харків, 7 листопада 2014 р.); Міжнародній науково-практичній Internet-конференції «Актуальні питання права в контексті законодавчих реформ» (м. Тернопіль, 25 лютого 2015 р.); VI Міжнародній науково-практичній конференції «Юридичні факти в системі правового регулювання» (м. Київ, 26 листопада 2015 р.); науково-практичній конференції, присвяченій світлій пам'яті О. А. Пушкіна «Проблеми цивільного права і процесу» (м. Харків, 27 травня 2016 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Міжнародне та національне законодавство: способи удосконалення» (м. Дніпро, 1–2 квітня 2017 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Юридичні науки: проблеми та перспективи» (м. Запоріжжя, 23–24 червня 2017 р.).

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається з анотації, вступу, трьох розділів, що охоплюють шість підрозділів, висновків, списку використаних джерел та додатку. Загальний обсяг дисертації становить 219 сторінок, з них обсяг основного тексту – 168 сторінок. Кількість використаних у дисертації джерел становить 218 найменувань, викладених на 24 сторінках, анотацію викладено на 13 сторінках, додаток складає 2 сторінки.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, грантами. Проблематика дисертаційного дослідження відповідає

сучасним тенденціям розвитку права в аспекті інтеграційних процесів в Україні і Європейському Союзі. Роботу виконано відповідно до Пріоритетних напрямів розвитку правової науки на 2011–2015 роки, затверджених постановою загальних зборів Національної академії правових наук України від 24 вересня 2010 р. № 14–10 (зі змінами, внесеними постановою загальних зборів № 4–12 від 5 березня 2012 р.), та напрямів науково-дослідної роботи кафедри цивільно-правових дисциплін Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна на 2016–2019 роки «Правові проблеми здійснення майнових і особистих немайнових прав в умовах ринкової економіки» (державний реєстраційний номер 0116U000914).

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що викладені в дисертації положення, висновки та пропозиції можна використовувати:

- у науково-дослідній сфері – для подальшого дослідження проблемних аспектів здійснення і захисту права на честь, гідність та ділову репутацію;

- у правотворчості – для вдосконалення вітчизняного законодавства шляхом внесення змін і доповнень до законів у сфері здійснення і захисту права на честь, гідність та ділову репутацію;

- у правозастосовній діяльності – для поліпшення роботи судових органів при вирішенні спорів, пов'язаних з правом на честь, гідність та ділову репутацію, у тому числі в умовах надзвичайного або воєнного стану; в адвокатській практиці, що стосується цієї проблематики;

- у навчально-методичній роботі – для підготовки лекційних курсів, навчальних посібників та науково-методичних рекомендацій з цивільно-правових дисциплін.

РОЗДІЛ 1.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗДІЙСНЕННЯ ОСОБИСТИХ НЕМАЙНОВИХ ПРАВ ПІД ЧАС ВСТАНОВЛЕННЯ ОСОБЛИВИХ ПРАВОВИХ РЕЖИМІВ У ДЕРЖАВІ

1.1 Особливості правової природи права на честь, гідність та ділову репутацію.

В умовах особливих правових режимів у державі завжди обмежуються та порушуються суб'єктивні цивільні права людини, у тому числі й особисті немайнові права. Серед останніх можна виділити такі як право на життя, право на здоров'я, право на особисту недоторканність, право на свободу пересування, а також право на честь, гідність та ділову репутацію. Саме тому їх охорона та захист є однією з головних завдань держави як під час дії надзвичайних правових режимів, так й у мирний час. Держава в особі уповноважених органів покликана охороняти і захищати честь та гідність фізичних осіб і ділову репутацію фізичних та юридичних осіб.

Про центральне місце честі та гідності у демократичному суспільстві свідчать норми Конституції України, яка проголосила людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку найвищою соціальною цінністю, вказавши, що усі є рівними у своїй гідності та правах, які, у свою чергу, є невідчужуваними та непорушними. Кожен має право на повагу до його гідності та ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню.

Чинне законодавство, у тому числі і міжнародне, не надає відповіді на питання, що являють собою такі непорушні цінності як честь, гідність та ділова репутація та як вони співвідносяться. Однак відповідь на вказане питання можна відшукати «між рядків» нормативного матеріалу.

Категорією «гідність» «пронизані» тексти великої кількості національних та міжнародних нормативних актів. Гідність ототожнюється в них з цінністю, значущістю, рівністю та непорушністю. Про це свідчить визнання її найвищою соціальною цінністю Конституцією України та згадування гідності у преамбулах окремих міжнародних актів. Так, преамбула Загальної декларації з прав людини проголошує: «беручи до уваги, що визнання гідності, яка властива всім членам людської сім'ї, і рівних та невід'ємних їх прав є основою свободи, справедливості та загального миру: і ... беручи до уваги, що народи Об'єднаних Націй підтвердили в Статуті свою віру в основні права людини, в гідність і цінність людської особи і в рівноправність чоловіків і жінок та вирішили сприяти соціальному прогресові і поліпшенню умов життя при більшій свободі...» [1]. У преамбулі Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання зазначено: «держави – сторони цієї Конвенції, беручи до уваги, що згідно з принципами, проголошеними у Статуті Організації Об'єднаних Націй, визнання рівних і невід'ємних прав усіх членів людської спільноти є основою свободи, справедливості й загального миру, ... визнаючи, що ці права впливають із гідності, властивої людській особі...» [2]. Преамбула Конвенції про права дитини вказує на те, що держави – учасниці прийняли цю Конвенцію з вірою «в основні права людини, в гідність і цінність людської особи та сповнені рішучості сприяти соціальному прогресові і поліпшенню умов життя при більшій свободі...» [3]. Держави – учасниці Конвенції про захист прав і гідності людини щодо застосування біології та медицини (Конвенція про права людини та біомедицину) «переконані у необхідності поважати людину як окрему особистість та як члена людської спільноти» та визнають «важливість забезпечення її гідності». Більш того метою даної Конвенції є «гідність та тотожність всіх людей» [4]. Преамбули Міжнародного пакту про громадянські і політичні права та Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права містять

вказівку на «визнання гідності, властивої всім членам людської сім'ї, та рівних і невід'ємних прав... визнаючи, що ці права впливають із властивій людській особі гідності» [5;6]. Держави – учасниці Декларації про захист жінок і дітей в надзвичайних обставинах і в період збройних конфліктів у преамбулі висловлюють «глибоке співчуття у зв'язку з тим, що основні свободи і гідність людської особистості, як і раніше піддаються серйозним порушенням, і тим, що держави, здійснюють колоніальне і расистське іноземне панування, як і раніше порушують міжнародне гуманітарне право» [7]. Преамбула Віденської декларації та Програми дій містить вказівку на те, що «усі права людини є наслідком гідності і цінності, притаманних людській особистості, і що людська особистість є центральним суб'єктом прав людини і основних свобод» [8].

Окрім цього, заборона катувань або нелюдського чи такого, що принижує гідність, поводження або покарання міститься як у Конституції України та Цивільному кодексі України, так й усіх перелічених вище міжнародних нормативно-правових актах. Крім того усі чотири Женевські конвенції від 12 серпня 1949 року, а саме: Женевська конвенція про поліпшення долі поранених і хворих в діючих арміях; Женевська конвенція про поліпшення долі поранених, хворих та осіб, які зазнали корабельної аварії, зі складу збройних сил на морі; Женевська конвенція про поводження з військовополоненими; Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни та два Додаткових протоколи до них містять заборону посягання на людську гідність, зокрема образливе, принижуюче поводження та непристойне посягання у будь-який формі [9]. Конвенція про права осіб з інвалідністю також вказує на заборону застосування до осіб інвалідів катувань або жорстокого, нелюдського чи такого, що принижує гідність, видів поводження та покарання [10].

Необхідно зазначити, що аналіз нормативних актів свідчить про те, що гідність – це таке унікальне благо, яке будучи об'єктом особистого немайнового права на повагу до гідності та честі, одночасно «пронизує» й

інші суб'єктивні права. Так, згідно з Конвенцією про захист прав дитини жодна дитина не може бути об'єктом свавільного або незаконного втручання в здійснення її права на особисте і сімейне життя, недоторканність житла, таємницю кореспонденції або незаконного посягання на її честь і гідність [3]. Американська конвенція про права людини в межах права на особисте життя містить вказівку на те, що кожна людина має право на повагу його честі та гідності [11]. Відповідно до ч. 2 Цивільного кодексу України в межах права на особисту недоторканність фізична особа не може бути піддана катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує її гідність, поводженню чи покаранню [12].

Ще однією тенденцією, яку можна побачити при аналізі міжнародного нормативного матеріалу є те, що гідність пов'язують зі сприятливими умовами життя особи. Так, ст. 23 Конвенції про права дитини вказує, що неповнолітня в розумовому або фізичному відношенні дитина має вести повноцінне і достойне життя в умовах, які забезпечують її гідність, сприяють почуттю впевненості в собі і полегшують її активну участь у житті суспільства, а ст. 39 зазначає, що держави-учасниці вживають всіх необхідних заходів для сприяння фізичному та психологічному відновленню та соціальній інтеграції дитини, яка є жертвою будь-яких видів нехтування, експлуатації чи зловживань, катувань чи будь-яких жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів поводження, покарання чи збройних конфліктів. Таке відновлення і реінтеграція мають здійснюватися в умовах, що забезпечують здоров'я, самоповагу і гідність дитини [3]. В Загальній декларації прав людини зазначено, що народи Об'єднаних Націй підтвердили в Статуті свою віру в основні права людини, в гідність і цінність людської особи і в рівноправність чоловіків і жінок та вирішили сприяти соціальному прогресові і поліпшенню умов життя при більшій свободі [1]. У Віденській декларації та Програмі дії міститься вказівка на те, що крайня бідність і соціальна ізоляція є образою людської гідності і що необхідно вжити

термінових заходів для досягнення кращого усвідомлення крайньої бідності і її причин, включаючи ті з них, які пов'язані з проблемою розвитку, з метою заохочення прав людини найбідніших верств населення, викорінення крайньої бідності та соціальної ізоляції і заохочення користування результатами соціального прогресу [8].

Отже, з гідністю пов'язується: найвища цінність та значущість особи; рівність осіб у правах та свободах, а також непорушність цих прав; заборона катувань або будь-якого нелюдського чи іншого поводження або покарання; сприятливі умови життя особи; інші права особи (право на недоторканність, право на життя, право на сімейне життя тощо).

Категорія «честь» також активно використовується чинним законодавством та міжнародними актами. Як вже було зазначено, Конституція України визнає честь людини поряд з її гідністю найвищою соціальною цінністю та зобов'язує кожного не посягати на честь і гідність інших людей [13]. Цивільний кодекс України (далі – ЦК України) визнає честь особистим немайновим благом та закріплює право на повагу до гідності та честі. Окрім цього, честь фігурує у ст. 423 та ст. 439 Цивільного кодексу, присвячених інтелектуальній власності, у якості об'єкту особистого немайнового права творця [12].

Міжнародно-правові акти використовують категорію «честь» поряд з правом на особисте та сімейне життя. Так, Загальна декларація з прав людини зазначає, що ніхто не може зазнавати безпідставного втручання у його особисте і сімейне життя, безпідставного посягання на недоторканність його житла, тайну його кореспонденції або на його честь і репутацію. Кожна людина має право на захист закону від такого втручання або таких посягань. [1]. Аналогічну норму містить Міжнародний пакт про громадянські і політичні права [5], Конвенція про права дитини [3], Американська конвенція про права людини [11]. У свою чергу, Женевська конвенція про поводження з військовополоненими та Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни вказують на те, що за будь-

яких обставин військовополонені та цивільне населення відповідно мають право на повагу до їх особистості та честі [9].

Аналіз чинного законодавства, а також міжнародних актів дає нам підстави стверджувати, що такі категорії як «честь» та «гідність» вживаються в ньому у «тандемі». Так, ст. 3 Конституції України вказує на те, що честь і гідність людини визнаються найвищою соціальною цінністю; ст. 68 зобов'язує кожного не посягати на честь і гідність інших людей, а ст. 105 накладає відповідальність за посягання на честь і гідність Президента України [13]. Спільне вживання цих категорій можна відстежити й в Цивільному кодексі України. Так, ст. 23 вказує, що моральна шкода, окрім усього, полягає у приниженні честі та гідності фізичної особи; відповідно до ст. 201 честь, гідність визнаються особистими немайновими благами; ст. 270 та 297 визнає право на повагу до гідності та честі особистим немайновим правом фізичної особи [12]. Така тенденція зустрічається й у текстах окремих законів. Закон України «Про телебачення і радіомовлення» у ст. 6 забороняє використовувати телерадіоорганізації для поширення інформації, яка посягає на честь і гідність фізичної особи; ст. 60 зобов'язує творчих працівників телерадіоорганізацій не допускати випадків поширення в телерадіопрограмах відомостей, які принижують честь і гідність громадян, а ст. 64 передбачає право громадян вимагати від телеорганізацій спростування відомостей, які принижують їх честь і гідність [14]. Закон України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» у ст. 3 встановлює заборону на використання друкованих засобів масової інформації для заподіяння шкоди честі та гідності особи; ст. 37 передбачає право громадян вимагати від друкованих засобів масової інформації спростування відомостей, які принижують їх честь і гідність; ст. 42 за певних умов звільняє редакцію та журналістів від відповідальності за публікацію відомостей, які принижують честь і гідність громадян, а ст. 43 охороняє честь, гідність журналістів [15].

Не минула тенденція спільного вживання зазначених категорій й міжнародні акти. Так Конвенція про права дитини у ст. 16 містить вказівку на те, що жодна дитина не може бути об'єктом свавільного або незаконного посягання на її честь і гідність [3]. Ст. 11 Американської Конвенції про права людини наділяє кожному людину правом на повагу до честі та гідності [11].

Отже, як свідчить чинне законодавство та тексти міжнародних актів честь вживається в них в контексті права на особисте та сімейне життя та спільно з категорією «гідність».

З діловою репутацією дещо інша ситуація. Справа в тому, що національне законодавство активно використовує дану категорію, а міжнародні акти, включаючи ті, що є частиною національного законодавства, взагалі не оперують нею. Конституція України також не містить категорії «ділова репутація», однак ЦК України визнав ділову репутацію особистим немайновим благом та закріпив право фізичних та юридичних осіб на недоторканність ділової репутації [12]. Міжнародні акти, у свою чергу, використовують більш широкий за змістом термін – «репутація», його можна зустріти у Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод [16], у Загальній декларації з прав людини [1], у Міжнародному пакті про громадянські і політичні права [5], у Конвенції про права дитини [3] та у Американській конвенції про права людини [11]. Термін «репутація» фігурує в них у контексті права на особисте та сімейне життя, а також права на свободу вираження поглядів. В рамках останнього, є чітка позиція міжнародних актів щодо можливості його обмеження «для захисту репутації чи прав інших осіб». Необхідно зазначити, що таку позицію перейняв і вітчизняний законодавець, закріпивши у Конституції України норму щодо можливості обмеження права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань для захисту репутації або прав інших людей [13].

Отже, дослідження чинного законодавства та міжнародних актів дозволяє зробити наступні висновки. Нормативний матеріал не розкриває сутність категорій «гідність», «честь» та «ділова репутація», однак, з гідністю нормативні акти пов'язують: найвищу цінність та значущість особи; рівність осіб у правах та свободах, а також непорушність цих прав; заборону катувань або будь-якого нелюдського чи іншого поводження або покарання; сприятливі умови життя особи; інші права особи (право на недоторканність, право на життя, право на сімейне життя). Честь вживається в них у якості складової частини права на особисте та сімейне життя та спільно з категорією «гідність». На відміну від національного законодавства, яке активно оперує категорією «ділова репутація», міжнародні акти використовують виключно «репутацію», яка фігурує в них у контексті права на особисте та сімейне життя, а також права на свободу вираження поглядів.

Слід зауважити, що на відміну від чинного законодавства, судова практика надає визначення категоріям «честь», «гідність» та «ділова репутація». Так, правовому регулюванню честі, гідності та ділової репутації присвячено Постанову Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи» № 1 від 27.02.2009 р. У Постанові зазначено, що під гідністю слід розуміти визнання цінності кожної фізичної особи як унікальної біопсихосоціальної цінності, з честю пов'язується позитивна соціальна оцінка особи в очах оточуючих, яка ґрунтується на відповідності її діянь (поведінки) загальноприйнятим уявленням про добро і зло, а під діловою репутацією фізичної особи розуміється набута особою суспільна оцінка її ділових і професійних якостей при виконанні нею трудових, службових, громадських чи інших обов'язків. Під діловою репутацією юридичної особи, у тому числі підприємницьких товариств, фізичних осіб-підприємців, адвокатів, нотаріусів та інших осіб, розуміється оцінка їх підприємницької,

громадської, професійної чи іншої діяльності, яку здійснює така особа як учасник суспільних відносин [17]. Деякі питання, що пов'язані з честю, гідністю та діловою репутацією розглядаються у Постанові Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди» № 4 від 31. 03.1995 р. (в редакції від 27.02.2009 р.) [18] та в Рішенні Конституційного Суду України від 10.04.2003 № 8-рп/2003 (справа про поширення відомостей) [19].

Зміст понять «честь» і «гідність» формувалися протягом різних історичних періодів в залежності від положення конкретної людини в той чи інший час. Як зазначає А.С. Штефан, «людство не відразу дійшло до розуміння високої людської честі. Уявлення про честь і гідність не могли скластися ані в первісному суспільстві з його примітивною організацією і високим ступенем залежності людини від природи, ані в рабовласницькому і феодальному суспільствах, в яких основна маса людей була позбавлена елементарних людських прав і піддавалася жорстокій експлуатації і приниженню, була не суб'єктом, а об'єктом права» [20, с. 24]. А.А. Церковна зазначає, що: «генезис ідеї про ці цінності людини відбувався в далекому періоді розвитку людської цивілізації і відповідав первісному ладу. На його першій стадії, пов'язаної з привласнюючим господарством, ще тривав процес становлення самої людини як біосоціальної істоти і тільки в XI-XXV тисячоліттях до н.е. склався неоантроп, тобто людина сучасного типу. З цього моменту почався процес розкладання її синкретичної колективної свідомості і становлення самосвідомості, пов'язаної з власною самооцінкою, а отже, з уявленнями про гідність людини. Уявлення про честь людини стали наслідком родової і станової диференціації людських спільнот, яка особливо проявилася в епоху розкладу родоплемінного ладу військової демократії». У Стародавній Греції і Римі, а також в феодальних суспільствах поняття про честь і гідність людини не мали соціального характеру і не поширювалися на кріпаків і рабів [21, с. 51]. Поняття честі мало місце в моралі і звичаях

середньовічного лицарства і феодального дворянства, честь віддавалася, насамперед, за всі титули та звання, за спроможність і родовитість, а вже потім за якісь реальні заслуги та особисті якості [20, с. 25].

Як вказує А.О. Церковна, «важливим етапом у формуванні правового статусу гідності та честі як об'єктів цивільних прав є розвиток вітчизняної правової думки після жовтневого перевороту 1917 року. Аналіз погляду цивілістів стосовно порушеної проблеми свідчить про те, що, незважаючи на їх прогресивний характер, багато з них мали яскраво виражений класовий підхід. Генезис ідеї про гідність і честь свідчить, що вирішальною історичною причиною, яка зумовлює зміст гідності та честі, є тип соціального, а не класового зв'язку між людьми. З урахуванням цього процес розвитку ідеї про вказані цінності є не тільки постійним і безперервним, а має й еволюційно-діалектичний характер. Незважаючи на часом значні несприятливі історичні умови розвитку людського суспільства, її епопея, почавшись з «аристократичної пихи», досягла правового статусу «найвищої соціальної цінності». Це означає, що честь і гідність є неодмінними атрибутами будь-якої людини, дозволяючи їй користуватися своєю особистою свободою та виражаючи її найбільшу цінність, що є підтвердженням їх спонукальної сили» [22, с. 8].

Що стосується радянського періоду, то у ст. 7 Основ цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік від 1961 року, а пізніше і в ст. 7 Цивільного кодексу України 1963 року честь і гідність були віднесені до об'єктів цивільного захисту та визнані особистими немайновими благами. Однак, тривалий час існував розрив між ймовірним прагненням до захисту честі та гідності, а також із реальним її здійсненням. Це пояснюється тим, що в країні не було загальної юридичної грамотності, громадяни були погано обізнані про можливості і форми захисту права на честь і гідність, а чинне цивільно-правове законодавство не забезпечувало необхідного ефективного захисту честі та гідності. Крім того, судді прагнули ухилитися від таких справ, допускаючи безпідставні відмови в

порушенні справ або їх необґрунтоване припинення. Також, як приклад, наводяться дані статистики: у м. Ленінграді в період з 1985 року по 1987 рік було розглянуто лише 17 цивільних справ про захист честі та гідності [20, с. 25].

Поняття «гідність» є полісемантичним. Згідно довідникової літератури слово «гідність» визначається як «сукупність рис, які характеризують позитивні моральні якості; усвідомлення людиною своєї цивільної ваги, цивільного обов'язку» [23, с. 180]; позитивна якість; сукупність високих моральних якостей, а також повага цих якостей в самому собі; вартість, цінність грошового знака [24, с. 177].

Сам термін «гідність» має латинське походження і перекладається як «цінний, відповідний». Словник з етики визначає «гідність» як поняття моральної свідомості, що виражає уявлення про цінність будь-якої людини як моральної особистості, а також як категорію етики, яка означає особливе моральне ставлення людини до самої себе та ставлення до неї з боку суспільства, в якому визнається цінність особистості. З одного боку, усвідомлення людиною власної гідності є формою самосвідомості та самоконтролю особистості, на ньому ґрунтується вимогливість людини до самої себе. Утвердження і підтримання своєї гідності передбачає вчинення відповідних їй моральних вчинків. У цьому сенсі розуміння власної гідності поряд з совістю і честю є одним із способів усвідомлення людиною своєї відповідальності перед собою як особистістю. З іншого боку, гідність особи вимагає і від інших людей поваги до неї, визнання за людиною відповідних прав і можливостей, високої вимогливості до неї [25, с. 81].

Традиційно у вітчизняній науці виділяють об'єктивну і суб'єктивну сторону гідності. Під об'єктивною стороною гідності розуміють те, що гідністю, однаковою мірою, наділена кожна людина. Як зазначає В. Д. Недибалюк, коли ми говоримо про гідність в об'єктивному розумінні, то мова йде про характеристику, яка передається значенням таких понять,

як «гідний, наділений гідністю» [26, с. 181–182.]. Р.О. Стефанчук стверджує, що «під об'єктивною (соціальною) стороною гідності розуміється моральна цінність і суспільна значущість особистості, вона визначається існуючим суспільним чи класовим ставленням і не залежить від людини. Ось чому деякими авторами об'єктивний аспект гідності називається людською гідністю або антропною гідністю безвідносно до індивідуальних якостей людини, соціального статусу, професійної приналежності і т.п.» [27, с. 403]. Суб'єктивна сторона гідності виявляється в тому, що людина сама усвідомлює свою гідність як особистість, як людина, а також усвідомлює своє місце в житті, своє значення в ній. Таке розуміння гідності деякими авторами визначається як індивідуальна (особиста) гідність.

Однак не усі вчені дотримуються вказаної позиції. Наприклад, Н.А. Придворов писав, що «така категорія, як гідність сприймається як об'єктивний факт, як визнання цінності особистості в усіх врегульованих правом сферах суспільного життя: економічної, політичної, особистої, де у кожної особистості суб'єкти права визнають цінність людини загалом (людську гідність); цінність кожної індивідуальної особистості як сукупність неповторних рис окремої особистості (особиста гідність); цінність представника певної спільноти людей, а також розуміння і почуття власної гідності» [28, с. 14]. Цікавою здається позиція С.О. Сліпченка, який розглядаючи оборотоздатність об'єктів особистих немайнових прав, що забезпечують соціальне буття фізичної особи, доходить висновку, що таке нематеріальне благо як гідність не може бути об'єктом обороту, тому що воно виступає у формі свідомості людини, усвідомлення себе, свого місця у суспільстві, тобто не проявляється зовні [33, с. 90]. Визначаючи гідність як самооцінку людиною власних якостей, автор зазначає, що вона є невіддільною від особи, так як самооцінка відбувається у свідомості носія, являє собою цінність тільки для нього, а тому зі смертю самооцінка особи припиняється разом з її життям.

«Звичайно ж, можна припустити, що за життя, наприклад, в особистому щоденнику або листах, людина описала свою самооцінку (гідність) і таким чином може скластися враження, що гідність як об'єкт пережила свого володаря. Однак це не так. У цьому випадку мова повинна йти про таке самостійне благо, як особисті папери (щоденник) або (кореспонденція). Гідність зі смертю припиняється, так як зникає суб'єкт, у якого була потреба визначити своє положення в суспільстві, свої якості і тому подібне. Зникає потреба в самооцінці» [33, с. 186–187]. На цій підставі можна вважати, що автор розглядає гідність з позиції суб'єктивного розуміння.

Кожен вчений пропонує свої визначення поняттю «гідність», але всі сходяться в одному – це морально-етична категорія, яка означає високу цінність особистості, визнану як суспільством, так і самою особистістю. Так, Г.Д. Бандзєладзе визначає гідність людини як «суттєву ознаку і якість, які виділяють людину з інших істот і не просто виділяють, а складають його почуття власної переваги, переваги в певній шкалі цінностей і за певними критеріями прогресу» [29, с. 11]. Як стверджує В.Д. Недибалюк гідність – це «моральна якість людини, яка полягає в незмінній внутрішній самооцінці людиною своєї індивідуальної цінності, власних якостей та здібностей, а також усвідомленні людиною свого значення для суспільства і держави» [26, с. 182]. Н.В. Марущак вважає, що гідність – «моральна якість людини, яка відображає її унікальну, неперевершену цінність» [30, с. 228]. С.Б. Жданенко зазначає, що «поняттям «гідність» визначається ставлення людини до самої себе та суспільства до неї як визнаної цінності. Цим поняттям позначається сукупність уявлень про самоцінність особи, її соціальну рівність з іншими людьми, за допомогою яких визначають конкретну міру суспільної цінності людини. Уявлення про гідність виконують функцію регулятора людської поведінки: за будь-якої ситуації людина мусить поводитися так, аби не втратити свого «обличчя» [31, с. 245]. О.Р. Дашковська зазначає, що: «гідність – це сукупність

високих, моральних, світоглядних, професійних якостей людини, які дають їй підстави для самоповаги та усвідомлення своєї суспільної цінності» [32, с. 198].

«Поняття «честь» тісно пов'язане з поняттям «гідність». Почуття честі є однією з головних соціальних рис особистості. Це саме та якість, та властивість, завдяки якій суспільство робить моральний вплив на людину, або на певну групу людей. Людина проживає своє життя в постійному виборі. Коли людина обирає певний варіант поведінки, вона, насамперед, замислюється над тим, яким чином ця поведінка вплине на її репутацію, як оцінить її суспільство, колектив тощо, та всіляко намагається уникнути негативної оцінки і негативної думки оточуючих» [33, с. 68].

Як зазначає О.М. Волошенюк, термін «честь» у науковій цивільно-правовій літературі та періодичних виданнях набуває такі конкретні значення: позитивна моральна репутація, добре ім'я окремої людини чи певної спільноти людей; повага і шана; зовнішній прояв поваги та честі, або прийняті в певному суспільстві знаки вшанування та прославлення; усвідомлення та відчуття честі; синонім найкращих духовних якостей особистості (благородство, совість); ті якості особистості або соціальної спільноти, які мають загальне визнання, ті, за які віддають повагу; синонім гідності [34, с. 80]. Більшість цивілістів вважають, що честь, так само як і гідність, має об'єктивний і суб'єктивний аспекти. На думку А.С. Штефан, з погляду об'єктивного аспекту честь – це суспільна оцінка особистості; а з суб'єктивної сторони – це самооцінка особою своєї поведінки, своїх дій. Також автор вважає, що честь особистості виникає та існує в громадській думці тих соціальних верств і угруповань, до яких належить дана особистість: «у цьому розумінні моя честь знаходиться не у мене, а у свідомості людей, які мене знають, в громадській думці колективу. Але честь все-таки залишається моєю, оскільки вона формується як оцінка громадською думкою моєї поведінки, всієї суспільно значущої діяльності» [20, с. 25]. Суб'єктивна сторона честі є самооцінкою особистості своєї

поведінки, своїх діянь на основі власного внутрішнього духовного світу, світогляду, цінностей і переконань. Однак, як слушно зазначається в літературі, суб'єктивний характер даного поняття не може бути об'єктом відповідних суспільних відносин, адже суб'єктивна сторона честі (як і гідності), правовому впливу не піддається, вона недосяжна для стороннього втручання. І тому, стосовно честі, саме як особистого немайнового блага та об'єкта відповідного суб'єктивного цивільного права, відповідну роль повинна відігравати саме об'єктивна сторона честі. Відносини тільки за зовнішньою (об'єктивною) стороною честі повинні підлягати правовому регулюванню та охороні [27, с. 449]. С.Б. Жданенко вказує на те, що честь являє собою «поняття моральної свідомості та категорію етики, що включає моменти усвідомлення індивідом свого суспільного значення та визнання цього значення з боку суспільства» [31, с. 245].

Однак, не всі вчені розрізняють об'єктивну та суб'єктивну сторону честі. Так, С.О. Сліпченко, розглядаючи честь в якості соціальної оцінки особи, вважає, що така оцінка здатна існувати і після смерті людини, морально-етичні, соціальні, духовні якості якої суспільна думка вже оцінила певним чином та робить висновок, що честь може бути об'єктом обороту і є віддільною від особи після її життя [35, с.184]. Виходячи із цього, можна зробити висновок, що автор розглядає честь виключно з точки зору її об'єктивного розуміння.

«Чесць — це комплексне морально-етичне і соціальне поняття, пов'язане з оцінкою таких якостей індивіда, як вірність, справедливість, правдивість, благородство, гідність. Чесць може сприйматися як відносне поняття, викликане до життя певними культурними та соціальними традиціями, матеріальними причинами або персональними амбіціями. З іншого боку, чесць трактується як першочергове притаманне людині відчуття, невід'ємна частина його особистості» [36, с. 15–16].

На наш погляд, виокремлення в категоріях «гідність» та «честь» об'єктивного та суб'єктивного боку не є настільки важливим для розуміння сутності їх юридичної природи, адже зрозумілим є той факт, що власні переконання та самооцінка особи своєї поведінки не підлягають правовому регулюванню. Вважаємо, що більш значущим для розуміння сутності гідності та честі є наступні висновки.

«Честь – це мінлива категорія, зміст якої може змінюватися від конкретного історичного періоду; від держави, точніше від її ідеології; від релігійних переконань; від норм звичаїв та, нарешті, від самого суб'єкта – носія честі. Так, наприклад, сучасні цінності суттєво відрізняються від тих, які панували, скажімо, у радянській період, у середньовіччя чи в епоху відродження. Носіння хіджабу в Афганістані, Саудівській Аравії, Ємені, Ірані є обов'язковим для жінок, в іншому випадку – це безчестя для жінки, така поведінка порушує суспільну мораль та є кримінально караним діянням. В африканських племенах ходити без одягу – це норма, але в цивілізованому суспільстві така поведінка піддається осуду і критиці. У XIX сторіччі в період розповсюдженості дуелі, затягування з викликом на дуель, запізнення на дуель або принесення вибачень прямо перед початком дуелі вважалося «поганим тоном» та безчестям для чоловіка. Подібних прикладів можна навести безліч» [37, с. 87]. Зміст честі кожної конкретної людини змінюється протягом її життя та залежить від низки об'єктивних та суб'єктивних чинників (соціального рівня, відповідальності особи, суспільного становища тощо).

Що стосується гідності, то, на наш погляд, з точки зору права, гідністю однаковою мірою наділена кожна людина. «Ця категорія є незмінною, яка не залежить від віку, статі, майнового статусу, професії, роду занять та ін. В іншому випадку, це було б проявом нерівності та дискримінації, недарма Конституція України визначила гідність людини найвищою соціальною цінністю. Це свідчить про важливість, значущість, а отже й незмінність цього блага у правовому полі. Людина вже

народжується з гідністю, обсяг якої не змінюється протягом її життя. Людина не може втратити гідність, не може бути позбавлена неї, не може передати її іншим особам, а також відмовитися від неї» [37, с. 88]. Отже, з правової точки зору гідність має наступні ознаки: виникнення з моменту народження фізичної особи; належність кожній фізичній особі у рівному обсязі; незмінність її обсягу протягом життя; незалежність від будь-яких об'єктивних чи суб'єктивних чинників; неможливість її втрати, позбавлення або обмеження.

На нашу думку, честь та гідність тісно взаємопов'язані одна з одною категорії, які у сукупності притаманні кожній людині. Гідність являє собою визнання її особою-носієм власної цінності, значущості та важливості для суспільства, держави або окремих осіб. Честь, у свою чергу, уособлює собою відношення суспільства, оточуючих до її особи-носія, оцінюючи її на відповідність моральним або етичним вимогам. Гідність є суб'єктивною категорією, так як відображає внутрішнє ставлення та почуття особи-носія. Честь – категорія об'єктивна, тому що є проявом суспільного ставлення до поведінки особи-носія. Однак, наслідки порушення вказаних благ по відношенню до тих чи інших осіб є різними. На це може впливати ряд об'єктивних та суб'єктивних чинників: соціальне положення, зайнята посада, матеріальний статок тощо.

Слід зазначити, що близьким до поняття «честь» є поняття «репутація». В юридичній науці немає чітких розмежувань даних понять. Наприклад, тлумачний словник С.І. Ожегова поряд із іншими тлумаченнями дає визначення честі як доброї репутації та доброго ім'я, а під «репутацією» розуміється набута суспільна оцінка, загальна думка про якість, гідності, недоліки кого-небудь, чого-небудь [24, с. 882, с. 677]. Виходячи з цих визначень, можна зробити висновок, що істотної різниці між ними немає, проте деякі автори та вчені пропонують свої варіанти розмежувань цих понять. Так Р.О. Стефанчук пропонує в якості розмежувального критерію використовувати, по-перше, сферу оцінювання

особи. Тобто, коли ми говоримо про оцінку особи як такої (як людини), не торкаючись її навичок, умінь, знань, занять, професії та ін., то слід говорити про її честь. А коли ж основним критерієм висувається певна діяльність особи, то слід говорити про її репутацію. По-друге, честь може бути тільки позитивною, тоді як репутація – і позитивною, і негативною. По-третє, суб'єктом – носієм честі може бути тільки фізична особа, а носієм репутації – і фізична, і юридична [27, с. 451].

В сучасних умовах для фізичних та юридичних осіб при здійсненні їх діяльності (професійної, службової, підприємницької та ін.) важливе значення має їх ділова репутація, від якої багато в чому залежить успіх роботи зазначених осіб [38, с. 450].

Згідно довідникової літератури, репутація (фр. *reputation*; лат. *reputatio* – обдумування, роздуми) – це створена загальна думка про гідність або недоліки кого-небудь, чого-небудь, суспільна оцінка [39, с. 431]; це суспільна оцінка, яка набувається ким-небудь, чим-небудь, загальна думка про якості, переваги та недоліки кого-небудь, чого-небудь [40]; набута ким-небудь, чим-небудь суспільна оцінка, суспільна думка про якості, гідності та недоліки кого-небудь, чого-небудь [24, с. 677].

Вперше поняття «ділова репутація» з'явилося у Цивільному кодексі України в редакції 1993 року, без надання визначення даної категорії, однак з включенням її до немайнових благ. Закон України «Про захист від недобросовісної конкуренції» від 07.06.1996 р. № 236/96-ВР закріпив право на ділову репутацію без визначення його змісту. Спроба визначити поняття «ділова репутація» вперше була здійснена у 2002 р. у Законі України «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг», де у ст. 26 було сказано, що ділова репутація – це сукупність документально підтвердженої інформації про особу, що дає можливість зробити висновок про відповідність її господарської та/або професійної діяльності вимогам законодавства, а для фізичної особи – також про належний рівень професійних здібностей та управлінського

досвіду, а також відсутність у особи судимості за корисливі злочини та за злочини у сфері господарської діяльності, не знятої або не погашеної в установленому законом порядку [41]. Однак у 2011 році цю норму було виключено. У ст. 2 Закону України «Про банки і банківську діяльність» від 07.12.2000 № 2121-III ділова репутація визначається як відомості, зібрані Національним банком України, про відповідність діяльності юридичної або фізичної особи, у тому числі керівників юридичної особи та власників істотної участі у такій юридичній особі, вимогам закону, діловій практиці та професійній етиці, а також відомості про порядність, професійні та управлінські здібності фізичної особи. На основі зазначених законодавчих визначень, в науковій літературі почала з'являтися думка стосовно того, щоб перенести дану категорію до матеріальних активів [42, с. 133]. Така неврегульованість питання на законодавчому рівні відображається на судовій практиці.

В літературі категорія «ділова репутація» розглядається в різних ракурсах: разом з об'єктами виключних прав, спрямованих на індивідуалізацію особи, її товарів, робіт, послуг; в складі підприємства як майнового комплексу; як елемент правоздатності; як соціальне благо, яке охороняється правом; як охоронюваний законом інтерес; як суб'єктивне право [43, с. 254]. Д.Д. Луспеник зазначає, що репутація на сьогоднішній день є найменш дослідженою категорією як у філософії, так і в правовому розумінні [44, с. 10].

Деякі автори пов'язують ділову репутацію з оцінкою будь-яких професійних, службових, посадових якостей суб'єктів (широкий підхід). Так, М.М. Малєїна вважає, що під діловою репутацією слід розуміти сукупність якостей і оцінок, з якими їх носій асоціюється в очах своїх контрагентів, клієнтів, споживачів, колег по роботі, шанувальників (для шоу-бізнесу), виборців (для виборчих посад) і персоніфікується серед інших професіоналів у цій сфері [45, с. 18]. Л.О. Красавчикова також визначає ділову репутацію як громадську думку, що склалася про

професійну, виробничу, торгову, комерційну, посередницьку та іншу службову діяльність особи [46, с. 43]. Як стверджує А.А. Стародубцев: «вбачається за доцільне визначення ділової репутації у широкому розумінні, адже до суб'єктів – носіїв ділової репутації, мають належати не лише учасники підприємницької діяльності, а й учасники ділової комунікації загалом» [47, с. 94].

Інші автори трактують це поняття інакше, у вузькому сенсі, пов'язуючи його виключно зі сферою підприємницької діяльності. Так В.П. Нагребельний вважає, що термін «ділова» вказує на те, що оцінюється не будь-яка діяльність фізичної або юридичної особи, а саме та, яка пов'язана з місцем (роллю) у підприємницьких відносинах [48, с. 35]. М.К. Галянтич стверджує, що ділова репутація – це «оцінка якості чи певна асоціація, та є думкою, що склалася не тільки про позитивні якості, а й про хиби особи у сфері підприємництва» [49, с. 48]. В юридичній енциклопедії за редакцією Ю.С. Шемшученка зазначено, що «ділова репутація – оцінка діяльності юридичної або фізичної особи – суб'єктів підприємницької діяльності, що ґрунтується на висновках щодо ділових якостей і морального обличчя цих суб'єктів, дотримання ними вимог законодавства (законослухняність) і належного виконання договірних та інших зобов'язань перед діловими партнерами та споживачами» [48, с. 211].

В.Д. Костюк пішов іншим шляхом, він надав узагальнююче визначення репутації взагалі. Під репутацією автор розуміє «сформовану думку про особу, що ґрунтується на оцінці її суспільно значимих якостей; превалюючу в певному суспільному середовищі думку про окрему особу або про групу осіб; загальну думку про якості, гідність та недоліки когонебудь, чого-небудь; відображення ділових якостей особи в суспільній свідомості, що супроводжується позитивною оцінкою суспільства; сформовану навколишню думку про моральний вигляд тієї або іншої

людини (колективу), що ґрунтується на її попередній поведінці (попередній діяльності)» [50, с. 315].

Незважаючи на таку кількість різноманітних визначень «ділової репутації», більшість цивілістів схиляються до того, що ділова репутація – це оцінка різноманітних професійних якостей особи. Ми також розділяємо такий погляд та погоджуємось з тим, що: «концепція ділової репутації в широкому розумінні найбільш повно відповідає сучасності. Її найчастіше використовують науковці, адже згідно із цим підходом поняттям ділової репутації охоплюються не лише юридичні особи та фізичні особи – підприємці, але й фізичні особи, які не беруть прямої участі у підприємницькій діяльності» [47, с. 94].

Слід зазначити, що в правовій демократичній державі, де пануючим є принцип рівності усіх перед законом та судом, немає значення, яка репутація постраждала – службова, професійна або інша [44, с. 11].

В літературі зустрічається така точка зору, згідно якої ділову репутацію розглядають в якості економічної цінності, що притаманна суспільству, яке стало на ринковий шлях розвитку, що забезпечує задоволення потреб індивідів в адекватній позитивній оцінці організованого бізнесу [51, с. 69]. Висловлюється й думка про те, що ділова репутація приблизно може бути оцінена в грошовій формі [52, с. 6].

Досліджуючи можливість об'єктів особистих немайнових прав, що забезпечують соціальне буття фізичної особи до оборотоздатності, С.О. Сліпченко доходить висновку, що ділова репутація як немайнове благо може бути об'єктом обороту, є віддільною від особи та оціненою в грошах. Автор зазначає, що ділова репутація – оцінка ділових якостей особи може бути відділена від особи після смерті та може існувати без її носія. Також, ділова репутація може бути передана за договором комерційної концесії, розглядатися у якості вкладу за договором простого товариства, а отже повинна бути оцінена у грошах. Автор у дослідженні наводить методику її розрахунку [35, с. 202-203]. С.О. Сліпченко вказує на

те, що практика Європейського Суду з прав людини вже з 1986 року почала розглядати «ділову репутацію» об'єктом, який може бути оцінений в грошах, а отже – залучатися й до майнових відносин та наводить в якості прикладу справу Ван Марле проти Нідерландів від 26.06.1986 р., в якій Суд вирішив, що ділова репутація може розглядатися як майно. «До такого висновку він (суд) прийшов тільки після того, як було встановлено, що даний об'єкт (ділова репутація) володіє ознаками економічної цінності і реальності. При цьому ознака економічної цінності полягає в тому, що певне благо володіє міною цінністю, яка може бути визначена в грошовій формі на основі об'єктивних критеріїв (наприклад, ринкова вартість). Ознака реальності означає, що об'єкт повинен бути готівковим, тобто бути об'єктивно вираженим» [35, с. 211—212].

Ми не погоджуємось із автором в тому, що ділова репутація може бути відділена від особи-носія. Так, дійсно, аналіз чинного законодавства свідчить, що ділова репутація може бути предметом оплатних договорів, а тому, на перший погляд, може здаватись, якщо ділова репутація входить в комерційний оборот, то вона відділяється від її носія. Відповідно до ст. 1116 Цивільного кодексу України предметом договору комерційної концесії є ділова репутація, а згідно з ст. 1133 вкладом учасника простого товариства вважається все те, що він вносить у спільну діяльність, у тому числі й ділову репутацію. Однак, якщо припустити, що користувач за договором комерційної концесії порушує свої обов'язки щодо надання товарів, робіт або послуг відповідної якості, що обумовлена договором, то він тим самим псує ділову репутацію правоволодільца. Тобто правоволоділець в договорі комерційної концесії нібито «ділиться» власною діловою репутацією з користувачем, «розповсюджує» її на нього. Така сама ситуація має місце й у договорі простого товариства, де вкладник «не віддає» свою ділову репутацію під час укладення договору, залишаючись взагалі без неї, а «ділиться» з іншими учасниками договору, продовжуючи мати власну «напрацьовану» ділову репутацію та

використовувати її в інших сферах суспільного життя. Тобто, й користувач за договором комерційної концесії, й просте товариство ніби «переймають» ділову репутацію правоволодільца або одного з вкладників. Необхідно зауважити, що ділова репутація не відділяється від особи-носія у безоплатних договорах також, наприклад, у межах договору дарування. Це надає підстави стверджувати, що ділова репутація не відділяється від особи-носія, а навпаки, через договори поширюється й на інших осіб, виступає ніби «парасолькою», під яку уповноважена особа залучає й інших фізичних чи юридичних осіб.

Ще один важливий момент. На наш погляд, ділова репутація – це немайнове благо, яке вводить особу в цивільний оборот та впливає на її місце у цивільному обороті. Завдяки власній позитивній діловій репутації особа-носій є затребуваною в тих чи інших сферах суспільного життя, та навпаки. Так, якщо це першокласний юрист, якому під силу будь-яка справа, то, звичайно, буде багато бажаючих працювати з ним. Або, якщо особа чудовий медик, знавець власної справи, який врятував велику кількість людського життя, то й клієнтів, які виявлять бажання лікуватися саме в нього, також буде забагато. Або, повертаючись до комерційної концесії, якщо правоволоділець є затребуваним, відомим та має бездоганну ділову репутацію, то й користувачів, які забажають укласти з ним договір, також буде чимало. Завдяки власній діловій репутації та її характеристиці (позитивної або негативної) особа знаходить своє положення, місце в цивільному обороті: затребуване чи ні. Якщо воно затребуване, то особа задовольняє власні потреби як немайнового, так й майнового характеру – з одного боку, зростає її самооцінка, усвідомлення власної значущості в тій чи іншій сфері, особа набуває більшої впевненості в собі, у власних діях, оточуючі сприймають її з ще більшою повагою; з іншого боку – така затребуваність тягне за собою покращення її майнового стану.

Цивілістична наука має певні напрацювання стосовно ознак «ділової репутації». Так, І.Ф. Коваль вважає, що діловій репутації суб'єктів

господарювання притаманні наступні ознаки: 1) нематеріальний, невідчужуваний характер; 2) вона з'являється у суб'єкта господарювання з моменту його створення і протягом всього існування; 3) індивідуалізуючий характер, що виявляється у відображенні своєрідності кожного виробника та виокремленні його серед інших учасників господарського обігу; 4) динамічність, рухливий характер [53, с.7].

Щодо судової практики, то її аналіз доводить, що спробу дати визначення «ділової репутації юридичних осіб» зробив Вищий господарський суд України, який у своєму листі від 28 березня 2007 р. № 01–8/184 «Про деякі питання практики застосування господарськими судами законодавства про інформацію» трактує ділову репутацію юридичної особи як престиж її фірмового (комерційного) найменування, торгівельних марок та інших належних їй нематеріальних активів серед кола споживачів товару та послуг [54]. У свою чергу, у Постанові Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи» № 1 від 27.02.2009 р. вказано, що «під діловою репутацією фізичної особи розуміється набута особою суспільна оцінка її ділових і професійних якостей при виконанні нею трудових, службових, громадських чи інших обов'язків. Під діловою репутацією юридичної особи, у тому числі підприємницьких товариств, фізичних осіб – підприємців, адвокатів, нотаріусів та інших осіб, розуміється оцінка їх підприємницької, громадської, професійної чи іншої діяльності, яку здійснює така особа як учасник суспільних відносин» [17].

Як бачимо, суди у процесі своєї діяльності спираються на різні підходи до визначення поняття «ділова репутація», що викликає неоднозначність прийняття судових рішень. Розробка нових теоретичних положень щодо визначення поняття «ділова репутація», її змісту та механізму здійснення і охорони допомогла б вирішити низку питань на практиці.

Таким чином, вищевикладений аналіз положень законодавства, судової практики та наробок доктрини цивільного права дозволяє нам виділити такі властивості ділової репутації: а) ділова репутація – це немайнове благо, що виникає у осіб з моменту зайняття нею професійною, службовою чи посадовою діяльністю; б) це оцінка професійних, службових, посадових якостей особи; в) це оцінка, яка заснована на інформації щодо професійної, службової, посадової діяльності особи; г) це оцінка з боку суспільства, колективу, окремих фізичних чи юридичних осіб; ґ) вона характерна як для фізичних, так й для юридичних осіб; д) має індивідуалізуючий характер; е) характеризується динамічністю та мінливістю [55, с. 139]; є) може бути предметом договорів, в яких вона не відділяється від особи-носія, а поширюється і на інших фізичних чи юридичних осіб; ж) вводить особу у цивільний оборот та впливає на її місце у ньому; з) характеризується неможливістю її позбавлення та обмеження.

Вказані властивості ділової репутації логічно складають поняття ділової репутації як набутого під час професійної чи виробничої (ділової) діяльності немайнового блага фізичної чи юридичної особи, завдяки якій вона має можливість бути введеною в цивільний оборот та впливає на її місце в ньому. Завдяки власній діловій репутації особа-носіє є затребуваною або незатребуваною у тих чи інших сферах суспільного життя.

Немайнове право, об'єктом якого виступають гідність та честь, ЦК України визначає як право на повагу до гідності та честі, вказуючи, що таке право має кожна особа та визначає, що честь та гідність фізичної особи є недоторканими [12].

В літературі висловлюється думка щодо неправильності найменування зазначеного права. Так, Р.О. Стефанчук зазначає, що підхід українського законодавця щодо формулювання позитивного закріплення правової можливості у якості «права на повагу до гідності» та «права на

повагу до честі» є неповним і недостатнім, так як формулювання «право на повагу» до будь-якої правової цінності є невдалим, та таким, що приречене на декларативність. Продовжуючи дослідження автор зазначає, що: «цілком можливою тут є ситуація, за якою, закріплюючи право на повагу до гідності, мали на увазі в першу чергу те, що оскільки підставою настання правових наслідків є приниження гідності людини, то саме слово «повага» є одним із антиподів слова «приниження», тому вона і здобула відповідного легітимного статусу». Стверджуючи, що поняття правових можливостей щодо гідності та честі повинно відображати наявність у їх структурі позитивних правомочностей, які повинні носити чітко визначений аспект юридичного закріплення даних благ та можливість їх використання, автор пропонує закріпити два окремих цивільних права: «право на особисту гідність» та «право на честь» [27, с. 407–408, с. 451–452].

В.Д. Недибалюк зазначає, що «...право на повагу до гідності жодним чином не встановлює та не закріплює саме суб'єктивне право за носієм такого права, адже право на повагу до гідності для того, щоб вважатись гарантованою державною можливістю, повинно бути забезпечене кореспондуючим обов'язком усіх інших осіб поважати гідність певного суб'єкта, ...повага – явище досить суб'єктивне і залежить від власного почуття ідеальності особи, що виражатиме таку повагу. Звідси – якщо почуття ідеального у особи занижене, то її повага до інших цінностей буде відповідною, що зрештою матиме наслідком неналежну повагу та порушення цінностей, на які вона спрямована». Автор пропонує закріпити в законодавстві України «право на гідність», під яким слід розуміти «особисте немайнове право фізичної особи на власну цінність як біопсихосоціальної істоти, а також на усвідомлення цієї цінності та значимості себе як особи, що відіграє певну соціальну роль у суспільному та державному житті» [26, с. 186].

Ми вважаємо повністю справедливими зазначені позиції авторів, але маємо деякі зауваження. На наш погляд, причиною закріплення саме такого найменування права в ЦК України є визнання Конституцією України права на повагу до гідності особи. Однак основний закон не містить аналогічного права, об'єктом якого виступала би честь. Це надає нам підстави стверджувати, що саме через таку відсутність в ЦК України законодавець поєднав ці об'єкти в єдине право на повагу до гідності та честі, а причиною такого об'єднання стала тісна пов'язаність честі та гідності через особливості їх природи. В свою чергу, ми не виключаємо можливості запозичення вітчизняним законодавцем найменування «права на повагу до гідності та честі» в деяких міжнародних актах. Наприклад, Американська конвенція про права людини у ст. 11 в межах права на особисте життя містить вказівку на належність кожній людині права на повагу до його честі та гідності [11].

Формулювання найменування права, об'єктом якого виступає честь та гідність як «право на повагу до гідності та честі», на наш погляд, робить обсяг згаданого права значно «біднішим». Традиційно, в літературі прийнято вважати, що зміст суб'єктивного цивільного права складається із різноманітних поєднань трьох правомочностей: 1) правомочностей на власні дії управомоченої особи; 2) правомочностей вимоги (можливість управомоченої особи вимагати від зобов'язаного суб'єкта виконання покладених на нього обов'язків) та 3) правомочностей захисту (можливість використання управомоченою особою різних заходів захисту у випадку порушення її права) [56, с. 78]. Ми підтримуємо цю позицію та зауважуємо, що якщо найменування права, об'єктом якого є честь та гідність звучить як «право на повагу до гідності та честі», то, відповідно, обов'язком інших осіб у змісті даного права виступає обов'язок поважати честь та гідність особи-носія. Виходить, що законодавець окреслив лише правомочності вимоги у змісті згадуваного права? Тобто особа-носіє має право тільки на те, щоб її честь та гідність обов'язково поважали усі інші

особи? А як же можливість особи-носія самостійно здійснювати дії значущого характеру в межах даного права та можливість його захисту? Через це, ми вважаємо, що найменування права, об'єктом якого виступають честь та гідність як «права на повагу до гідності та честі», не відображає всі аспекти даного права. З урахуванням позиції щодо тісного зв'язку категорій «честь» та «гідність» пропонуємо право, об'єктом якого виступає честь та гідність закріпити як «право на честь та гідність», яке включає в себе як правомочності на власні дії особи-носія, правомочності вимоги не порушувати дане право та правомочності його захисту. Що стосується можливості найменування даного права як «право на захист честі та гідності», то воно також є неповним. Таке формулювання відображає лише один з можливих варіантів правомочностей даного права, а саме правомочність на його захист, виключаючи усі інші.

На основі проведеного дослідження пропонуємо наступне авторське визначення права на честь та гідність. Право на честь та гідність – це особисте немайнове право фізичної особи, що уособлює у собі визнання цінності та значущості цієї особи, єдиним об'єктом якого виступає честь і гідність, що характеризується тісним зв'язком з іншими особистими немайновими правами (правом на життя, правом на здоров'я, правом на особисту недоторканність тощо), а також незалежністю від будь-яких об'єктивних чи суб'єктивних чинників.

Отже, з вищенаведеного можна зробити загальний висновок, що честь та гідність – це взаємопов'язані категорії, які йдуть в своїй сукупності та складають разом єдиний об'єкт особистого немайнового права людини на честь та гідність. Саме у такому розумінні честь і гідність набувають тієї правової цінності та соціальної значущості, яка є необхідною кожній людині для того, щоб бути повноцінним та рівноправним учасником будь-яких відносин. Гідність належить усім особам від народження, і люди є рівними в своїй гідності, повазі до гідності та захисту гідності. Важливою характеристикою гідності, на

відміну від честі, є той факт, що ця категорія є незмінною, незалежною від особи та її соціального статусу, а також від будь-яких інших чинників. Що стосується формулювання найменування права, об'єктом якого виступають честь та гідність як «права на повагу до гідності та честі», то воно не відображає усі аспекти даного права і робить його обсяг значно «біднішим». З урахуванням позиції тісного зв'язку категорій «честь» та «гідність» пропонуємо право, об'єктом якого виступає честь та гідність, закріпити як «право на честь та гідність», зміст якого включає в себе правомочності на власні дії особи-носія, правомочність особи-носія на вимогу не порушувати дане право та правомочність його захисту.

Що стосується визначення правового режиму «ділової репутації», то він виражається через поняття відповідних правових можливостей. Український законодавець визначив його як «право на недоторканність ділової репутації» [12]. Однак в літературі висловлюється точка зору щодо декларативності даного найменування. Як у випадку з «правом на повагу до гідності та честі», Р.О. Стефанчук вказує на неповноту та недостатність такого поняття відповідних правових можливостей і пропонує таке цивільне право, як «право на репутацію» [27, с. 451–452].

Так само, як у випадку з найменуванням права на повагу гідності та честі, ми вважаємо, що найменування «права на недоторканність ділової репутації» значно звужує обсяг даного права. Таке найменування свідчить про те, що законодавець включає в його зміст лише правомочність особи-носія вимагати від інших осіб «не торкатися» його ділової репутації. Так, «недоторканний» буквально означає: збережений в цілості, захищений від будь-якого посягання з боку кого-небудь; такий, що не підлягає витрачанням [24, с. 411]; той, кого не торкаються, не чіпають; непричетний, чужий чомусь, сторонній; кого або чого не повинно стосуватися, не можна чіпати; який не підлягає чиймось веденням, владі [57, с. 546]. Іншими словами, особа-носії має право на те, щоб її ділову репутацію «не торкалися», «не чіпляли», не посягали на неї. Але в змісті особистого

немайнового права, об'єктом якого виступає ділова репутація є її правомочності на власні дії самого особи-носія даного права та правомочності його захисту у випадку порушення. Виходячи із того, що формулювання «право на недоторканність ділової репутації», яке надає законодавець не охоплює усі аспекти його змісту, ми вважаємо його таким, що звужує обсяг даного права та стверджуємо, що найменування особистого немайнового права, об'єктом якого є ділова репутація, повинно звучати як «право на ділову репутацію». Саме у такому формулюванні можна відобразити увесь зміст даного права.

У зв'язку з цим пропонуємо наступне визначення права на ділову репутацію. Право на ділову репутацію – це особисте немайнове право фізичних та юридичних осіб, що проявляється в суспільній оцінці їх професійних, службових, посадових якостей, об'єктом якого виступає ділова репутація, яка, будучи предметом договорів, не відділяється від особи-носія, а може поширюватися і на інших фізичних чи юридичних осіб.

Таким чином, вищевикладений аналіз дозволяє нам зробити наступні висновки. На відміну від національного законодавства, яке активно оперує категорією «ділова репутація», в міжнародних актах використовується лише термін «репутація», що вживається у контексті права на особисте та сімейне життя, а також права на свободу вираження поглядів. Специфіка ділової репутації проявляється у тому, що будучи предметом договорів, вона не відділяється від особи-носія, а навпаки, через договори поширюється і на інших фізичних чи юридичних осіб. Наступною особливістю, яка характеризує ділову репутацію є те, що вона вводить особу в цивільний оборот та впливає на її місце у цивільному обороті. Завдяки власній «напрацьованій» позитивній або негативній діловій репутації особа є затребуваною у тих чи інших сферах суспільного життя, та навпаки. На наш погляд, формулювання найменування права, об'єктом якого виступає ділова репутація як «право на недоторканність ділової

репутації», відображає лише правомочність особи-носія вимагати «не торкатися» власної ділової репутації у його змісті та звужує обсяг даного права. Вважаємо, що найменування особистого немайнового права, об'єктом якого є ділова репутація має звучати як «право на ділову репутацію», яке відображає весь зміст даного права, що включає в себе як правомочності на власні дії особи-носія, правомочності особи-носія на вимогу не порушувати дане право з боку інших осіб та правомочності захисту даного права у випадку його порушення.

Щодо змісту суб'єктивного цивільного права, то в літературі існують наступні позиції. Так, М.М. Агарков зазначає, що зміст суб'єктивного цивільного права складає лише можливість уповноваженої особи вимагати від обов'язаних осіб вчинення чи утримання від вчинення певних дій [58, с. 95]. Є.О. Суханов займає іншу позицію, стверджуючи, що зміст будь-якого суб'єктивного цивільного права складає різноманітні комбінації «тріади правомочностей»: «правомочності на власні дії, тобто можливості самостійного здійснення суб'єктом фактично та юридично значущих дій; правомочності вимоги, тобто можливість вимагати від зобов'язаного суб'єкта виконання покладених на нього обов'язків та правомочності на захист, тобто можливість використання різноманітних засобів захисту або державних примусових заходів у випадках порушення суб'єктивного права» [56, с.78]. Що стосується змісту особистих немайнових прав, то в цьому випадку автор виключає з традиційної «тріади правомочностей» правомочність на власні дії. Він зазначає, що змістом особистих немайнових прав є «можливість уповноваженої особи вимагати від невизначеного кола зобов'язаних осіб утримуватися від порушення її права та можливість звернутися у разі його порушення до встановлених законом засобів захисту» [59, с. 201]. І.В. Жилінкова стверджує, що «носії суб'єктивного цивільного права має забезпечену можливість не лише на власні дії, а й на вимогу до зобов'язаної особи щодо здійснення нею відповідних дій, суб'єктивне цивільне право

надає його носію змогу звертатися за захистом свого права до юрисдикційних органів або самотійно захищати своє право у разі його порушення», тим самим підтримує позицію щодо «тріади правомочностей» у змісті суб'єктивного цивільного права [60, с. 104]. Р.О. Стефанчук також дотримується вищевказаної думки, окрім цього автор справедливо зазначає, що «особисте немайнове право, як і будь-яке суб'єктивне цивільне право має тричленну будову і складається із сукупності правомочностей на власні дії (позитивний зміст), правомочностей на дії інших осіб (негативний зміст) та правомочностей вимагати захисту цього суб'єктивного цивільного права у випадках, що визначені законом» [27, с. 137]. Аналогічної позиції щодо «тріади правомочностей» у змісті суб'єктивного цивільного права дотримується й О.В. Дзера, який вважає, що зміст суб'єктивного цивільного права складають «можливість суб'єкта цивільного права самому діяти у той чи інший спосіб (право на власні дії), вчиняти певні дії як фактичного, так і юридичного змісту, або утримуватися від їх вчинення; можливість вимагати певної поведінки від зобов'язаних осіб (правомочність вимоги або «право на чужі дії»); можливість захищати своє цивільне право або інтерес у формах і у спосіб, що встановлені законом (правомочність захисту) – зокрема, шляхом звернення до компетентного юрисдикційного органу або через здійснення самозахисту». Стосовно змісту особистих немайнових прав його авторська позиція є неоднозначною: «зміст особистого немайнового права не включає, за загальним правилом, здійснення позитивних цивільно-правових дій, окрім ряду винятків, хоча уповноважений суб'єкт на свій розсуд використовує належні йому особисті немайнові права» [61, с. 616]. З цього речення можна зробити висновок, що дослідник все ж таки припускає можливість активних дій уповноваженої особи під час здійснення особистих немайнових прав. У свою чергу М.О. Стефанчук також вважає, що зміст будь-якого суб'єктивного цивільного права складає «правомочність на здійснення позитивних дій

правоволодільцем, правомочність вимагати здійснення дій (або утримання від них) іншими особами та правомочність захисту свого суб'єктивного цивільного права» [62, с. 87].

Таким чином, залишається панівною позиція, сутність якої полягає в тому, що зміст суб'єктивного цивільного права складає «тріада правомочностей» – правомочності на власні дії, тобто можливість уповноважених суб'єктів здійснювати значущі дії самостійно; правомочності на «чужі дії», тобто можливість вимагати від інших осіб вчинення або не вчинення певних дій стосовно даного суб'єктивного цивільного права та правомочності на захист у випадку порушення права. Ми також підтримуємо цю позицію. Інші дослідники (наприклад, М.М. Агарков) вважають, що зміст суб'єктивного цивільного права – це лише можливість уповноваженої особи вимагати від зобов'язаних осіб вчинення або не вчинення певних дій.

Аналіз змісту суб'єктивного цивільного права (як загального) дозволяє зробити нам аналіз змісту права на честь, гідність та ділову репутацію (як частини). Особливість права на честь та гідність полягає у тому, що це «дрімливе право», яке «прокидається» тоді, коли його порушують. Можливо, саме через цю особливість деякі вчені виключають зі змісту даного права правомочності на власні дії особи-носія. Дійсно, знайти приклади прояву останніх у змісті права на честь та гідність дуже складно, але й стверджувати, що його зміст складається тільки з правомочності вимоги особи-носія не порушувати дане право від інших осіб та правомочності його захисту у випадку порушення, також неправильно.

Вважаємо, що зміст права на честь та гідність, окрім правомочності особи-носія вимагати від інших осіб утримання від його порушення та правомочності захисту даного права, також включає в себе й правомочності на власні дії особи-носія. Однак, останні проявляються досить «приховано», «завуальовано» та не так наявно, як, наприклад, у

випадку з правом на ділову репутацію. На основі проведеного дослідження, можемо стверджувати, що особливістю право на честь та гідність є те, що це «наскрізне право», яке «пронизує» інші особисті немайнові права особи, такі як, наприклад, право на життя, право на недоторканність, право на особисте життя та його таємницю тощо. Перелік цих тісно пов'язаних з правом на честь та гідність прав не є вичерпним, адже честь та гідність особи є взаємопов'язаною не тільки із життям, недоторканністю, особистим та сімейним життям. Певний зв'язок може простежуватися і з деякими іншими благами, такими як: здоров'я, ім'я, гідні умови існування. Тобто, правомочності на власні дії особи-носія у змісті права на честь та гідність виявляються через реалізацію ним окремих прав (права на життя, права на недоторканність, права на особисте життя та його таємницю тощо).

Правомочність вимоги особи-носія у змісті права на честь та гідність проявляється через її можливість вимагати від держави в особі уповноважених органів, посадових та службових осіб, суспільства та окремих фізичних чи юридичних осіб не порушувати її право у будь-який спосіб.

Правомочність захисту права на честь та гідність являє собою можливість особи-носія у випадку порушення згаданого права звернутися за його захистом до компетентних органів державної влади або вдатися до самозахисту.

Зміст права на ділову репутацію відрізняється від змісту права на честь та гідність. Це пояснюється особливістю природи права на ділову репутацію, а саме: можливістю ділової репутації бути предметом договорів, а також можливістю введення особи у цивільний оборот та впливу на місце цієї особи у цивільному обороті. До змісту права на ділову репутацію відносяться правомочності на власні дії, а саме: можливість формування, використання, зміни та реалізації ділової репутації у цивільному обороті; правомочність особи-носія вимагати від третіх осіб не

порушувати дане право та правомочності захисту даного права у випадку його порушення.

Формування власної ділової репутації фізичними або юридичними особами бере свій початок з моменту зайняття ними професійною, посадовою, службовою або іншою діяльністю. Таке формування триває увесь час протягом зайняття ними такою діяльністю та залежить від низки об'єктивних і суб'єктивних факторів. До об'єктивних факторів можна віднести ділових партнерів, керівництво, відгуки клієнтів, мережі Інтернет, дані ЗМІ, суспільну думку, думку колективу та ін. Важливо відмітити, що незважаючи на об'єктивність згаданих факторів, вони все ж таки залежать від дії особи-носія ділової репутації. Суб'єктивними факторами у формуванні ділової репутації фізичної або юридичної особи виступають її дії, які спрямовані на формування та розвиток ділових якостей, відповідальності, старанності, пошук клієнтури, оперативне виконання встановлених задач, підвищення результативності праці та ін.

Використання права на ділову репутацію. Використати – означає скористатися (користуватися) ким-чим-небудь, вжити з користю [24, с. 254]. Слід відрізнити користування об'єктами матеріального світу, як, наприклад, у праві власності, та використання нематеріальних благ, яким є ділова репутація. Дійсно, у випадку користування телефоном, квартирою, машиною та у випадку використання ділової репутації людина отримує користь для себе, задоволення власних потреб. Однак, ця користь носить різний характер. Коли ми користуємось предметами матеріального світу, то отримуємо елементарні задоволення у спілкуванні, проживанні, пересуванні та ін. Але коли ми говоримо про використання ділової репутації, то ця користь набуває зовсім іншого оформлення – суспільно значущого та особисто вагомого. Особа з позитивною діловою репутацією може розраховувати на позитивну оцінку, думку, повагу, шану з боку суспільства та окремих його членів, вона може розраховувати на гідну посаду, престижне місце роботи, на нагороди, привілеї, пільги.

Наступна правомочність на власні дії у змісті права на ділову репутацію – це зміна ділової репутації. Особа-носій може власними діями змінити ділову репутацію шляхом покращення виробничих, управлінських, фінансових показників, а також покращення ділових та професійних якостей. Однак, зміна ділової репутації може відбуватися не тільки у позитивний бік, особа своїми діями або бездіяльністю може й погіршити їх.

Не можна оминати увагою таку важливу правомочність в змісті права на ділову репутацію як реалізацію ділової репутації в цивільному обороті. Виокремлення вказаної правомочності пов'язано із здатністю ділової репутації бути предметом договорів та можливістю впливати на місце особи у цивільному обороті, про що йшлося вище.

Правомочність вимоги не порушувати право на ділову репутацію з боку інших осіб у змісті права на ділову репутацію полягає у можливості особи-носія вимагати від держави в особі уповноважених органів, посадових та службових осіб, суспільства та окремих фізичних чи юридичних осіб не порушувати її право на ділову репутацію.

Ще одна правомочність у змісті права на ділову репутацію – це правомочність захисту, яка полягає у можливості особи-носія самостійно обирати форму та спосіб захисту права на ділову репутацію.

Досліджуючи право на честь та гідність, його природу, зміст, здійснення та межі, ми досить часто зіштовхуємось із низкою складнощів, пов'язаних із цими питаннями [63, с. 29]. А тому, важливе місце займає питання особливості правової природи останнього.

Перша особливість категорії «честь та гідність» у якості об'єкта права проявляється через її різнобічність. Гідність може розглядатися у двох аспектах: 1) у якості непорушної цінності, на якій збудовані усі інші права людини та яка є орієнтиром для побудови правової держави; 2) у якості об'єкта права. При цьому, щодо останнього аспекту, то вітчизняне законодавство визнає гідність об'єктом права як конституційного, так і

цивільного. Міжнародні та регіональні нормативно-правові акти рясніють категорією «гідність». Як вже було зазначено, гідність в текстах міжнародних актів пов'язана: з найвищою цінністю та значущістю особи; з рівністю осіб у правах та свободах, а також їх непорушністю; з заборонаю катувань або будь-якого нелюдського чи іншого поводження або покарання; зі сприятливими умовами життя особи; з іншими правами особи (правом на недоторканність, правом на життя, правом на сімейне життя тощо). Однак, честь в текстах міжнародних та регіональних нормативних актах «за популярністю» трохи поступається гідності. Вона вживається в останніх у якості складової частини права на особисте та сімейне життя та спільно з категорією «гідність». Якщо міжнародні нормативні та деякі регіональні акти визнають гідність як об'єкт самостійного права на гідність, то честь, як правило, самостійним об'єктом права в них не виступає.

Друга особливість категорій честь та гідність – це постійна зміна їх змісту. Історія, час, суспільство, держава, релігія, правова система – це все вносить власні поправки до змісту гідності та честі. Вказуючи на різний підхід щодо трактування змісту гідності у різних правових системах, зарубіжні науковці посилаються на справу *Омега* (повна назва *Omega Spielhallen-und Automatenaufstellungs-GmbH V Oberbürgermeisterin der Bundesstadt Bonn*) [65, с. 710]. Сутність цієї справи полягає у тому, що Німеччина заборонила діяльність компанії *Омега*, яка експлуатувала устаткування, відоме як «*laserdrome*», яке зазвичай використовується для практики «лазерного спорту» в Бонні (Німеччина). Це устаткування включало в себе лазерні прицільні пристосування типу «кулемет», а також сенсорні мітки, що були закріплені або в коридорах для стрільби, або в сорочках, які носили гравці. Сутність гри полягала у тому, що гравці стріляли один в одного фальшивими кульками. Національні суди Німеччини заборонили діяльність компанії, посилаючись на те, що вона ображає людську гідність, яка є основою Конституційного права

Німеччини. Компанія Омега звернулася до суду, посилаючись на те, що така заборона є незаконним обмеженням наданням послуг та стверджувала, що у зв'язку з тим, що гра була визнана законною в інших Державах-членах ЕС, то й немає підстав забороняти таку діяльність у Німеччині. Суд визнав, що «людська гідність є конституційним принципом, який може бути порушено або принижено по відношенню до супротивника... суд стверджує, що фундаментальний конституційний принцип, такий як людська гідність, не може бути відмовлений в контексті розваг, і що в національному законодавстві основні права, на які посилається Омега, не можуть змінити цю оцінку». Компетентні органи Німеччини визнали діяльність Омеги такою, що «являє собою загрозу національній безпеці, через те, що експлуатація гри зі штучним вбивством людських істот принижує фундаментальну цінність Конституції Німеччини, а саме людську гідність» [64].

В зарубіжній літературі можна зустріти думку щодо наявності так званого ««базового мінімального ядра» гідності: кожна людина має внутрішню самоцінність, яку слід поважати; деякі форми поведінки несумісні з повагою до цієї внутрішньої цінності; держава існує для людини, а не навпаки» [65, с. 723]. Надати єдине визначення гідності та честі, які могли б використовувати різні правові системи світу – складне завдання, ймовірно, навіть неможливе. Людина вже народжується із гідністю, обсяг якої не змінюється протягом її життя. Людина не може втратити гідність, не може бути позбавлена неї, не може передати її іншим особам, а також відмовитися від неї. Вважаємо, що ці основні позиції й мають бути «відправними точками» розуміння гідності в нормативному просторі та у судовій практиці.

Третя особливість категорій честь та гідність – їх багатогранність у якості об'єкта права, яка виявляється у тому, що честь та гідність може виступати не тільки об'єктом особистого немайнового права на честь та гідність, вона також здатна виступати у якості «додаткового об'єкту»

деяких інших прав, наприклад, права на життя, права на особисте та сімейне життя, права на здоров'я, права на недоторканність, права не бути підданим нелюдському поводженню чи покаранню, права на рівність та ін.. Так, у справі «К.Л. проти Перу» «К.Л., 17-річна дівчина, була вагітна аненцефалічним зародком (зародок з частковою або повною відсутністю мозку, який не вижив би при народженні або ж загинув би протягом декількох годин або днів після народження). І хоча закони Перу дозволяють аборт в тому випадку, якщо існує небезпека життю або здоров'ю матері, К.Л. було відмовлено в аборті, та вона була змушена народити дитину і годувати немовля протягом чотирьох днів його життя. У 2005 році Комітет ООН з прав людини постановив, що Перу порушило право К.Л. на те, щоб не піддаватися жорстокому, нелюдському та такому, що принижує гідність, поводженню (стаття 7 МПГПП), і право на приватне життя (стаття 17). Комітет виніс рішення про те, що держава повинна була надати вчасно та після її вагітності «медичну і психологічну допомогу, необхідну при конкретних обставинах її справи»» [66]. Аналогічну позицію прийняв Комітет з прав людини в справі L.M.R. проти Аргентини, визнавши, «що відмова виконати легальний аборт жертві зґвалтування став причиною фізичних і душевних страждань, порушивши право жінки на свободу від жорстокого, нелюдського і такого, що принижує гідність поводження, а також на недоторканність приватного життя [67]. Цікава думка панує у зарубіжній літературі: «право на гідність визнається «материнським» або «рамковим» правом», а інші права – право на рівність, право на свободу вираження поглядів, свобода совісті та релігії, право на особисте життя – це похідні від права на гідність права. Усі вони визнані похідними від «материнського» права на гідність. Однак, все це підлягає одному важливому обмеженню: ці права будуть визнаватися похідними лише в тієї мірі, в якій вони мають тісний зв'язок з людською гідністю в якості цінності. Наприклад, ці похідні права були визнані по відношенню до людей, але не корпорацій, які не мають права на

людську гідність. Свобода вираження поглядів є похідним правом на людську гідність тільки щодо того аспекту свободи вираження, який відноситься до розвитку людської особистості. Право на гідне існування в якості похідного права від права до людської гідності охоплює тільки основу мінімальних стандартів у тієї мірі, в якій вона має тісний, істотний зв'язок з людською гідністю» [68, с. 8–9]. Вважаємо, що аналогічну думку можна застосувати й до права на честь та гідність в контексті вітчизняного цивільного законодавства, враховуючи те, що честь та гідність виступає у якості єдиного об'єкта особистого немайнового права людини на честь та гідність.

Четверта особливість права на честь та гідність – це його можливість «заміщати» собою відсутність деяких прав в тих чи інших правових системах світу. Закордонні науковці називають право на гідність «кошиком прав» та зауважують, що деякі правові системи світу не містять, наприклад, права на репутацію, права на особисте життя або деяких соціальних прав, а тому відсутність цих прав може бути охоплена правом на гідність [68, с. 11–12]. Вважаємо, що подібну ситуацію можна відстежити й у вітчизняній правовій системі. Так, наприклад, законодавство України не містить права на репутацію, вказуючи лише на наявність у фізичних та юридичних осіб права на ділову репутацію. Однак, право на ділову репутацію пов'язане з зайняттям професійної, посадової, службової або іншої діяльності, у той час, як право на репутацію є ширшим за обсягом та може охоплювати не лише сферу діяльності особи, а також й її поведінку в повсякденному житті, стосуватися її особистого та сімейного життя. Тому відсутність у вітчизняному законодавстві права на репутацію «заміщується» правом на честь та гідність. Судова практика слугує доказом цього – коли порушується репутація особи, яка негативно відображається на сімейному або особистому житті, то справи вирішуються у рамках захисту честі та гідності особи.

П'ята особливість права на честь та гідність стосується його здійснення. Вона пов'язана з тісним зв'язком права на честь та гідність з іншими правами, з визнанням права на честь та гідність «наскрізним» та «материнським» правом. Складно навести приклад здійснення права на честь та гідність, а все це через те, що дане право здійснюється через інші права: через право на життя, право на здоров'я, право на особисте життя та його таємницю, права на недоторканність тощо. Так, в рамках права на особисте життя та його таємницю особа сама визначає своє особисте життя та зберігає його обставини у таємниці, тим самим лишаючи недоторканими свою честь та гідність. Реалізуючи право на життя та охорону здоров'я, лише за наявності згоди особи, що до неї можуть провадитися медичні, наукові та інші дослідження, що зберігає її честь та гідність. Яскраво виявляється зв'язок між правом на честь та гідність й іншими правами під час порушення останніх. Так, розголошення відомостей, що стосуються особистого, сімейного життя чи здоров'я особи, окрім порушення відповідних прав, тягнуть за собою й порушення права на честь та гідність. Каткування особи тягне за собою не тільки порушення права на особисту недоторканність, а також і права на честь та гідність особи.

Шоста особливість права на честь та гідність – це межі здійснення даного права. Детально ми розглянемо це питання у наступному розділі, однак, зазначимо, що під час здійснення права на честь та гідність особа-носіє має певні рамки своєї поведінки, з одного боку, та невизначене коло осіб, які зобов'язані не порушувати законні межі даного права – з іншого. Визначення меж права на честь, гідність та ділову репутацію стає нагальним в разі порушення цього права.

Отже, правова природа права на честь та гідність характеризується низкою особливостей, які дозволяють відрізнити його від інших особистих немайнових прав та віднести до особливих та нетипових.

1.2 Юридичні гарантії здійснення права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану.

Проблема безперешкодного здійснення прав людини, їх охорона та захист повинна стати однією з центральних в діяльності держави, оскільки без цього неможливо закласти «фундамент» нашого майбутнього. Важливу роль в цьому відіграють юридичні гарантії. Завдяки їм людина має можливість безперешкодно здійснювати свої права, в тому числі і особисті немайнові та ефективно захищати їх у випадку порушення. Саме юридичні гарантії передбачають юридичну відповідальність окремих фізичних, юридичних осіб та держави у цілому за порушення прав і свобод людини та її законних інтересів.

«Важливість юридичних гарантій важко переоцінити під час дії надзвичайних правових режимів, адже держава в особі уповноважених органів повинна спрямувати всі свої зусилля на охорону та захист прав й законних інтересів фізичних та юридичних осіб, а кожна окрема особа, у свою чергу, повинна бути впевненою в тому, що вона, не зважаючи на будь-яку ситуацію, яка склалася в країні, може безперешкодно здійснювати свої права та розраховувати на охорону і захист з боку держави» [69, с. 222].

«В житті багатьох країн світу трапляються такі часи, які викликають необхідність введення певного виду особливого правового режиму, що тягне за собою деякі тимчасові зміни у суспільстві. Введення надзвичайного або воєнного стану впливає майже на всі сфери суспільного життя та змінює безпосередньо суспільні відносини, як трудові, адміністративні, конституційні, екологічні, так й цивільні» [70, с. 207].

Категорія «правовий режим» активно використовується у національному законодавстві, у доктрині та у судовій практиці.

Не зважаючи на достатню кількість нормативних актів, які оперують категорією «правовий режим», чинне законодавство не надає його

визначення, чим викликає складнощі при використанні даного поняття на практиці. Зазвичай «правовий режим» фактично ототожнюють із іншими юридичними категоріями, наприклад, із поняттям «правове регулювання», «правова природа», «механізм правового регулювання» та ін. Для того, щоб зрозуміти, що саме являє собою «правовий режим» слід звернутися до доктрини.

У доктрині серед науковців існують різні погляди щодо визначення поняття «правовий режим».

У Великому енциклопедичному юридичному словнику правовий режим визначається як «певна сукупність юридичних засобів, способів, що застосовуються у певній сфері суспільних відносин та забезпечують дію механізму правового регулювання» [71, с. 692]. На думку С.С. Алексєєва, правовий режим найбільш загальним образом можна визначити як «порядок регулювання, який виражений в комплексі правових засобів, що характеризують особливе поєднання взаємодіючих між собою дозволів, заборон, а також позитивних зв'язувань і створюють особливу спрямованість регулювання» [72, с. 243)]. М.І. Матузов та О.М. Малько стверджують, що «правовий режим – це особливий порядок правового регулювання, що виражається в певному поєднанні юридичних засобів, що створюють бажаний соціальний стан, конкретний ступінь сприятливості або несприятливості для задоволення інтересів суб'єктів права» [73, с. 16]. Д.Н. Бахрах вважає, що «правовий режим – це офіційно встановлений особливий порядок правового регулювання, що відображає сукупність юридичних і організаційних засобів, які використовуються для закріплення соціально-правового стану об'єктів впливу і спрямований на забезпечення їх сталого функціонування». Поряд із цим він наводить характерні ознаки правового режиму: 1) правове регулювання цілеспрямовано здійснюється в інтересах певного об'єкта, предмета або процесу – носія правового режиму; 2) сукупність використовуваних правових засобів утворюють спеціальні правила поведінки, діяльності, життєдіяльності, офіційно

встановлені і забезпечені системою організаційно-правових заходів; 3) у правових актах закріплюється певний правовий стан об'єкта або процесу, відмінний від інших ділянок правової дійсності та який виражається в стійких взаємозв'язках носія режиму з іншими соціальними об'єктами; 4) спеціально встановлені правила, які спрямовані на створення умов, що перешкоджають порушенню статусу (стану) носія режиму, підтримка заданих параметрів його функціонування; 5) діяльність (дії) суб'єктів, що реалізують режимні правила, заснована на єдиних правових принципах, єдиних правових формах і здійснюється в точній реалізації прав і обов'язків за заздалегідь встановленим механізмом [74, с. 479]. На думку О.С. Родіонова, «правовий режим можна визначити як сукупність юридичних засобів, які встановлюються і забезпечуються державою для врегулювання конкретних суспільних відносин шляхом обмеження одних і стимулювання інших сторін діяльності окремих суб'єктів права» [75, с. 157]. З позиції В.Б. Рушайла, «правовий режим – це закріплені у законодавстві права, обов'язки і відповідальність, система заходів, яку використовують для досягнення конкретної мети, і система правового впливу, яка полягає у специфіці прийомів регулювання та його механізму» [76, с. 56].

Таким чином, здебільшого вчені визначають правовий режим як особливий порядок регулювання, який спрямований на досягнення певних цілей із використанням сукупності юридичних засобів.

Відповідно до чинного вітчизняного законодавства в Україні допускається введення таких особливих видів правового режиму як надзвичайний або воєнний стан. Слід зазначити, що в різних країнах світу категорія «надзвичайний режим» має різні за назвою та змістом поняття. Так, В.А. Федоров зробив порівняльно-правовий аналіз законодавства зарубіжних країн стосовно регламентації різноманітних режимів, що об'єднані загальним поняттям «надзвичайний стан», та виявив, що цим поняттям охоплюються: власне надзвичайний стан

(Алжир, Великобританія, Зімбабве, Індія, Ірландія, Канада, Португалія, США, ЮАР та ін.); стан облоги (Алжир, Аргентина, Бельгія, Бразилія, Угорщина, Венесуела, Греція, Іспанія, Малі, Португалія, Франція, та ін.); військовий стан (Болгарія, Великобританія, Індія, Нідерланди, Польща, Румунія, США та ін.); стан війни (Бельгія, Італія, Кабо-Верде та ін.) [77, с. 14]. В країнах англо-саксонської правової сім'ї, наприклад, використовується поняття State of Emergency – крайня необхідність [78, с. 14]. Законодавство Російській Федерації оперує такими видами надзвичайного режиму як надзвичайний стан, військовий стан та стан військового часу [77, с. 16].

Як слушно зазначають С.О. Кузніченко та А.В. Басов: «не зважаючи на те, що надзвичайні правові режими є заходом виняткового характеру та обмежені в часі, на практиці в деяких країнах їх дія часто розтягується на роки і навіть десятиліття». Далі автори наводять приклади. Так, досі залишаються в силі надзвичайний стан в Ізраїлі, що запроваджений 21 травня 1948 р. Надзвичайний стан, оголошений у Зімбабве в 1965 р., був скасований тільки у 1990 р. А надзвичайний стан, запроваджений у 13 провінціях Туреччини у грудні 1978 р. до вересня 1980 р. був поширений на всі 67 провінцій держави і до кінця 1980-х років залишився в силі у дев'яти з них. Воєнний стан діяв у Пакистані з 1971 до 1978 рр., на Філіппінах з 1972 до 1978 рр. Населення Марокко жило в умовах дії надзвичайного стану з 1965 до 1970 рр. У Малайзії протягом 1963-1977 рр. надзвичайний стан запроваджувався чотири рази (двічі на території всієї держави, двічі – в окремих суб'єктах федерації). Населення Чилі 15 років жило в умовах дії надзвичайного стану [79, с. 8]. В Сьєрра-Леоне надзвичайний стан діяв з 1970 до 1978 рр. У 80-ті рр. надзвичайний стан було встановлено більш ніж у 30 зі 170 провінцій Перу. Населення Парагваю жило в умовах надзвичайного стану 33 роки (з травня 1954 р. до квітня 1987), населення Колумбії – 23 роки (з 1958 до 1981 р.) [80]. В Україні з часів незалежності не було запроваджено ані надзвичайний, ані

воєнний стан, однак країну не обійшли надзвичайні ситуації різного характеру. Як зазначає С.О. Магда, в Україні з 2000 р. до 2007 виникло багато надзвичайних ситуацій: 55 ситуацій державного масштабу, 213 – регіонального, 1068 – місцевого масштабу, в наслідок яких загинуло та постраждало чимало людей [81, с. 224].

За останні роки ситуація із введенням надзвичайних режимів в різних країнах світу залишається досі актуальною. Так, тільки у 2016 році надзвичайний режим було введено у Зімбабве – причиною цьому послугувала аномальна посуха [82]; у Шрі-Ланці – через зливи та зсуви [83]; у Туреччині, Франції – через терористичну діяльність [84, 85]. Через зливи та повені було введено надзвичайний стан у декількох штатах США [86], а також у Сербії [87]. У Пуерто-Ріко, декількох штатах США та Перу надзвичайний режим введено через розповсюдження вірусу Зіка [88, 89]. У Малі через військовий конфлікт надзвичайний стан продовжено до 2017 року [90]. У Венесуелі введений надзвичайний стан через економічну кризу та загрозу національній безпеці [91]. Режим тривоги було введено в Домінікані через повені [92]. Влада Індії ввела надзвичайний стан в деяких районах республіки через спеку та нестачу питної води [93]. В Нагірному Карабаху через військовий конфлікт вперше введено режим надзвичайного стану [94]. Через терористичну діяльність продовжено режим надзвичайного стану в Тунісі, який був введений у 2015 році [95]. В Іраку введено надзвичайний стан через «загрозу державного перевороту» [96]. У Сирії досі триває воєнний стан. В Україні ситуація на Сході також може бути підставою для введення правового режиму воєнного стану, але його поки що не введено.

У зв'язку зі складною соціально-політичною обстановкою в Україні, необхідно розрізняти такі поняття як «надзвичайний стан», «воєнний стан», «надзвичайна ситуація» та «антитерористична операція (АТО)».

Закон України «Про правовий режим надзвичайного стану» визначає «надзвичайний стан» як особливий правовий режим, який може тимчасово

вводиться в Україні чи в окремих її місцевостях при виникненні надзвичайних ситуацій техногенного або природного характеру не нижче загальнодержавного рівня, що призвели чи можуть призвести до людських і матеріальних втрат, створюють загрозу життю і здоров'ю громадян, або при спробі захоплення державної влади чи зміни конституційного ладу України шляхом насильства, і передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню та органам місцевого самоврядування відповідно до цього Закону повноважень, необхідних для відвернення загрози та забезпечення безпеки і здоров'я громадян, нормального функціонування національної економіки, органів державної влади та органів місцевого самоврядування, захисту конституційного ладу, а також допускає тимчасове, обумовлене загрозою, обмеження у здійсненні конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень. [97].

Умовами введення надзвичайного стану є: 1) виникнення особливо тяжких надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру (стихійного лиха, катастроф, особливо великих пожеж, застосування засобів ураження, пандемій, панзоотій тощо), що створюють загрозу життю і здоров'ю значних верств населення; 2) здійснення масових терористичних актів, що супроводжуються загибеллю людей чи руйнуванням особливо важливих об'єктів життєзабезпечення; 3) виникнення міжнаціональних і міжконфесійних конфліктів, блокування або захоплення окремих особливо важливих об'єктів або місцевостей, що загрожує безпеці громадян і порушує нормальну діяльність органів державної влади та органів місцевого самоврядування; 4) виникнення масових безпорядків, що супроводжуються насильством над громадянами, обмежують їх права і свободи; 5) спроби захоплення державної влади чи зміни конституційного ладу України шляхом насильства; 6) масового переходу державного кордону з території суміжних держав; 7)

необхідності відновлення конституційного правопорядку і діяльності органів державної влади [97].

Воєнний стан відповідно до Закону України «Про правовий режим воєнного стану» – це особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень [98].

Виходячи із даного визначення, умовами введення воєнного стану є: 1) збройна агресія; 2) загроза нападу; 3) небезпека державній незалежності України; 4) небезпека територіальної цілісності України. На наш погляд, зазначені умови мають місце на території Донецької та Луганської областей, однак режим воєнного стану на вказаних територіях досі не введено.

Надзвичайна ситуація відповідно до ст. 1 Кодексу цивільного захисту України являє собою обстановку на окремій території чи суб'єкті господарювання на ній або водному об'єкті, яка характеризується порушенням нормальних умов життєдіяльності населення, спричинена катастрофою, аварією, пожежею, стихійним лихом, епідемією, епізоотією, епіфітотією, застосуванням засобів ураження або іншою небезпечною подією, що призвела (може призвести) до виникнення загрози життю або здоров'ю населення, великої кількості загиблих і постраждалих, завдання значних матеріальних збитків, а також до неможливості проживання населення на такій території чи об'єкті, провадження на ній господарської

діяльності [99]. Залежно від характеру походження подій, що можуть зумовити виникнення надзвичайних ситуацій на території України розрізняють надзвичайні ситуації: 1) техногенного характеру; 2) природного характеру; 3) соціальні; 4) воєнні. Також, залежно від обсягів, заподіяних надзвичайною ситуацією, від наслідків та обсягів технічних і матеріальних ресурсів, необхідних для їх ліквідації, визначаються такі рівні надзвичайних ситуацій: 1) державний; 2) регіональний; 3) місцевий; 4) об'єктовий [99].

В літературі висловлюється думка щодо змішування понять «надзвичайний стан» та «надзвичайна ситуація», а також підміна одного поняття іншим. У зв'язку із цим Е.В. Тітко слушно зазначає, що «коли йдеться про поняття надзвичайної ситуації, завдання полягає у визначенні характеру такої ситуації з урахуванням її класифікації, а відповідно, розуміння надзвичайного стану полягає у правовій оцінці виниклої ситуації, у результаті якої вводиться спеціальний режим зі своїми правовими наслідками для всіх учасників, які опинились або які будуть залучатись до цього процесу для врегулювання такої ситуації» [100]. Тобто, надзвичайна ситуація того чи іншого характеру являє собою умову для введення надзвичайного стану, який, у свою чергу, є «правовою оцінкою виниклої ситуації».

Починаючи із квітня 2014 року до сьогодні на території Донецької та Луганської областей оголошений стан антитерористичної операції (АТО). Чинне законодавство України, а саме Закон України «Про боротьбу з тероризмом» під антитерористичною операцією розуміє комплекс скоординованих спеціальних заходів, спрямованих на попередження, запобігання та припинення терористичної діяльності, звільнення заручників, забезпечення безпеки населення, знешкодження терористів, мінімізацію наслідків терористичної діяльності [101]. У свою чергу, Закон України «Про тимчасові заходи на період проведення антитерористичної

операції» визначає період та територію проведення антитерористичної операції [102].

Як зазначає О.В. Маковська «на сьогодні ані міжнародні організації, ані окремі країни світу не знайшли уніфікованих правил проведення АТО на міждержавному рівні. Антитерористична діяльність часто переходить за своїми обсягами та суб'єктами у збройний конфлікт і навіть у війну. Під час проведення військових АТО, їх певних етапів можуть мати місце й такі обставини, що не відповідають обсягу поняття АТО, а можуть бути і такі, що виходять за межі категорії міжнародного збройного конфлікту» [103, с. 6]. Необхідно зауважити, що фахівці з міжнародного гуманітарного права вказують на подвійну ситуацію, яка має місце у зоні проведення АТО та зазначають, що у даному випадку «можна вести мову про два окремі правові режими збройного конфлікту на Донбасі: неміжнародний збройний конфлікт між Збройними Силами України та іншими військовими формуваннями України з одного боку та організованими антиурядовими збройними формуваннями так званих «Донецької народної республіки» і «Луганської народної республіки» з іншого та міжнародний збройний конфлікт між Збройними Силами України та іншими військовими формуваннями України з одного боку та окремими підрозділами Збройних Сил Російської Федерації з іншого» [104, с. 12].

Не можна не погодитися із О.В. Маковською стосовно того, що адміністративний режим АТО та інші публічні спеціальні режими можливо відрізнити за такими критеріями як: «1) процедура введення спеціального режиму; 2) строк введення; 3) види право обмежуючих заходів, що застосовуються органами державної влади в умовах дії спеціального режиму» [103, с. 7]. Якщо порівнювати правові режими надзвичайного стану, воєнного стану та стану АТО, то, на наш погляд, ще однією підставою для відмежування зазначених режимів може виступати підстава або умова їх введення. Відповідно до 10 Закону України «Про боротьбу з тероризмом» умовами запровадження антитерористичної

операції є наявність реальної загрози життю і безпеці громадян, інтересам суспільства або держави у разі, якщо усунення цієї загрози іншими способами є неможливим [101]. Щодо надзвичайного та воєнного стану, то умови їх введення розглядалися вище.

Отже, такі поняття як «надзвичайний стан», «воєнний стан», «надзвичайна ситуація» та «антитерористична операція» не можна ототожнювати, адже вони відрізняються один від одного за визначеними критеріями та за своєю природою.

На підставі проведеного дослідження встановлено, що «надзвичайний та воєнний стан являють собою особливі різновиди правового режиму через специфічні підстави, цілі та порядок їх введення, а також можливість обмеження прав і свобод громадян та наявність відповідних органів, які мають право на їх введення й залишаються відповідальними під час їх дії. Через наявність низки імперативних норм, яка характеризує надзвичайний та воєнний стан встановлення юридичних гарантій здійснення прав і свобод людини під час дії останніх набуває об'єктивної необхідності та значущості для держави в цілому та окремих громадян» [105, с. 25–26].

Аналіз теоретичних наробок дозволив встановити, що «існування суб'єктивних прав саме по собі в статиці правовідносин є гарантією їх здійснення. Але у динаміці для забезпечення безперешкодного здійснення суб'єктивного цивільного права самого факту його існування та закріплення в чинному законодавстві недостатньо. У динаміці, здійснення суб'єктивного цивільного права набуває ознак об'єкта гарантування, та безперешкодне здійснення суб'єктивного права залежить від наявності цілої низці гарантій, у тому числі й юридичних» [106, с. 38].

Дослідженням юридичних гарантій займалося чимало вітчизняних та зарубіжних науковців, серед яких С. С. Алексєєв, Є. В. Білозьоров, Л. Л. Богачова, М. В. Вітрук, К. Г. Волинка, Б. М. Гоголь, Ю. О. Гурджі, Т. М. Заворотченко, Т. Є. Крисань, Я. П. Кузьменко, М. М. Малєїна,

Н. М. Пархоменко, А. В. Пономаренко, Ж. М. Пустовіт, О. Ф. Скакун, В. Ф. Сіренко, О. В. Смірнов, Р. О. Стефанчук, М. П. Рабінович, В. Д. Шахов та ін. Однак, питання юридичних гарантій щодо здійснення певних прав в умовах надзвичайного та воєнного стану – це така вузька сфера, яка має особливу цінність і актуальність для дослідження.

Теоретичною базою для розкриття цього підрозділу є розуміння юридичних гарантій як: «системи умов, засобів і способів, що забезпечують усім і кожному рівні правові можливості для виявлення, придбання та реалізації своїх прав і свобод» [107, с. 327]; «здатності економічної, політичної та правової системи суспільства найбільш повним чином забезпечити інтереси громадян та організацій, створити передумови для їх творчої, вільної та ініціативної діяльності» [56, с. 281]; «системи загальних (політичних, економічних, духовних та ін.) і спеціально юридичних засобів та інститутів, спрямованих на створення умов для реалізації прав людини, а також забезпечення їх всебічної охорони та захисту від порушень [108, с. 456]; «системи норм – принципів, умов і засобів, що забезпечують у своїй сукупності здійснення конституційних прав, свобод і законних інтересів людини та громадянина» [109, с. 223.]; «юридичних засобів забезпечення повного, неухильного та безперешкодного здійснення кожним своїх прав і свобод, охорони прав і свобод від можливих протиправних посягань і їх захисту від будь-яких незаконних порушень» [110, с. 217].

Традиційно гарантії прав людини класифікують на загальні, що відповідають сферам суспільного життя, та спеціальні, до яких, як правило, відносять юридичні гарантії. Так, в літературі можна зустріти наступні класифікації гарантій прав людини: 1) за сферою дії (міжнародно-правові, гарантії регіональних міжнародних співтовариств, внутрішньодержавні гарантії та автономні гарантії (в федеративних державах)) та за змістом (економіко-правові, політико-правові, соціально-правові, правові) [107, с. 327-329]; 2) загально-соціальні (політичні,

економічні, духовно-ідеологічні) та спеціальні (юридичні) [111, с. 7–8]; 3) політичні, економічні, духовні, юридичні та окремо міжнародно-правові [108, с. 456-459]; 4) гарантії реалізації прав і свобод та гарантії охорони прав та свобод [112, с. 31]; 5) загальні та правові [110, с. 217–219]; 6) загальносоціальні (політичні, економічні, соціальні, духовні) та юридичні гарантії [113, с. 41]; 7) за сферою дії (внутрішньодержавні (національні), міжнародні); за способом вкладення (прості, складні, змішані); за підставою правового становища (загальні, спеціальні, індивідуальні) [114, с. 192-195]; 8) загальні (економічні, соціальні, політичні) та спеціальні (юридичні) гарантії [115, с. 156-159].

Під юридичними гарантіями прав та свобод людини в літературі розуміють систему юридичних засобів і способів охорони та захисту прав людини і громадянина [114, с. 193; 115, с. 156]; юридичні умови та засоби здійснення людиною прав, свобод і законних інтересів [109, с. 223]; надання державою формальної (юридичної) загальнообов'язковості тим умовам, які необхідні для того, щоб кожна людина могла скористатися своїми конституційними правами і свободами [116, с. 222]; сукупність умов та спеціальних правових способів і засобів, які визначають умови і порядок реалізації безперечного здійснення прав і свобод особи, а також їх охорону, захист [117, с. 3].

Юридичні гарантії, у свою чергу, складають власну систему, серед яких розрізняють: нормативні (норми Конституції України) та організаційні (діяльність державних і недержавних організацій, що утверджують і забезпечують права та обов'язки людини) [118, с. 236]; гарантії реалізації прав і свобод і гарантії захисту прав та свобод людини [118, с. 37]; матеріальні та процесуальні (нормативні положення, що закріплюють основні правові засади забезпечення реалізації, охорони і захисту прав і свобод особи); інституційно-організаційні (суспільно-політичні інституції, на які покладаються відповідні функції і повноваження по організації забезпечення реалізації, охорони і захисту

прав і свобод людини і громадянина); галузеві (юридичні засоби забезпечення реалізації, охорони і захисту прав і свобод особи, які містяться у правових нормах відповідних галузей права); міжнародно-правові (система загальновизнаних принципів і норм, що забезпечують права та свободи); юридичну відповідальність [110, с. 217–219]; міжнародно-правові (закріплені в міжнародних правових актах), регіональні (гарантії Європейського союзу, Ради держав Балтійського моря, Ради Європи), внутрішньодержавні (Конституція та законодавство держав) та автономні (гарантії автономних одиниць при федеративному державному устрої) [115, с. 157–159].

Ми приєднуємось до думки тих вчених, які вважають, що загальні гарантії прав та свобод людини не можуть самотійно та повноцінно забезпечити їх здійснення, охорону та захист, а тому, наявність спеціальних юридичних гарантій є обов'язковою умовою безперешкодного здійснення, охорони та, у випадку порушення – захисту прав і свобод. До гарантії здійснення прав і свобод можна віднести межі їх здійснення; обмеження; їх закріплення у нормативно-правових актах; дозволи та заборони; заходи заохочення та стимулювання та ін. Все це можна віднести й до гарантій здійснення права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану.

Юридичні гарантії суттєво відрізняються від загальних. По-перше, юридичні гарантії створюються у процесі правотворчої діяльності уповноважених органів і містяться в Конституції та законах тієї чи іншої держави, у вигляді відповідних норм, що повинні відповідати міжнародним принципам і стандартам. Також юридичні гарантії відображаються у підзаконних нормативних актах, що містять у собі механізми та процедури здійснення, охорони та захисту прав і свобод. По-друге, юридичні гарантії мають систему органів державної влади та місцевого самоврядування, що покликані охороняти права та свободи людини та захищати їх у випадку порушення. По-третє, особливим видом

юридичних гарантій виступає юридична відповідальність, що являє собою можливість застосування санкцій по відношенню до осіб, які порушують права, свободи та законні інтереси інших фізичних або юридичних осіб.

Під час дії надзвичайних правових режимів, де імперативні норми складають невід'ємну їх частину, держава повинна зосередити всі свої зусилля на охороні та захисті прав фізичних і юридичних осіб. Завдяки юридичним гарантіям вона має створити умови для безперешкодного здійснення зазначеними суб'єктами власних прав.

На наш погляд, усі юридичні гарантії здійснення права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану можна класифікувати за наступними критеріями: 1) за видом нормативно-правового акта, в якому закріплено гарантії: а) юридичні гарантії, закріплені Конституцією України та іншими законами; б) юридичні гарантії, закріплені законодавством про надзвичайний та воєнний стан; в) юридичні гарантії, закріплені Цивільним кодексом України; г) юридичні гарантії, закріплені міжнародно-правовими актами; 2) за суб'єктами здійснення: а) гарантії здійснення права на честь, гідність та ділову репутацію фізичних осіб; б) гарантії здійснення права на ділову репутацію юридичних осіб; 3) за об'єктами здійснення: а) гарантії здійснення права на честь та гідність; б) гарантії здійснення права на ділову репутацію; 4) за різновидом надзвичайного режиму: а) гарантії здійснення права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного стану; б) гарантії здійснення права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах воєнного стану.

Як вже було зазначено, за видом нормативно-правового акта, в якому закріплено гарантії розрізняють наступні юридичні гарантії здійснення права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану: а) юридичні гарантії, закріплені Конституцією України та іншими законами; б) юридичні гарантії, закріплені законодавством про надзвичайний та воєнний стан; в) юридичні гарантії, закріплені Цивільним

кодексом України; г) юридичні гарантії, закріплені міжнародно-правовими актами.

Юридичними гарантіями, що передбачені Конституцією України є наступні: гарантована вільність та рівність усіх у своїй гідності та правах, їх невідчужуваність та непорушність (ст. 21); гарантованість конституційних прав і свобод та неможливість їх скасування чи звуження їх змісту та обсягу (ст. 22); гарантованість вільного розвитку особистості (ст. 23); визнання людини, її життя, честі та гідності найвищою соціальною цінністю; визнання свободи та особистої недоторканності (ст. 29); гарантована таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної й іншої кореспонденції та таємниця особистого, сімейного життя; недопущення збирання, зберігання, поширювання та використання конфіденційної інформації про особу без її згоди, крім випадків, визначених законом і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини; гарантія, згідно з якою ніхто не зобов'язаний виконувати явно злочинні розпорядження чи накази (ст. 60); гарантії необмеженості конституційних прав і свобод людини й громадянина, крім випадків, передбачених Конституцією України (ст. 64) та ін. [119, с. 266].

Законом України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» передбачені наступні юридичні гарантії: заборона використання засобів масової інформації для завдання шкоди честі і гідності особи (ч. 2 ст. 3); гарантована можливість вимагати від редакції друкованого засобу масової інформації опублікування ним спростування поширених відомостей, що не відповідають дійсності або принижують честь та гідність фізичних або юридичних осіб (ч. 1 ст. 37) [15]. Закон України «Про телебачення та радіомовлення» передбачає: заборону використання телерадіоорганізацій для поширення інформації, яка порушує законні права та інтереси фізичних і юридичних осіб, посягає на їх честь і гідність (ч. 2 ст. 6); обов'язок працівників телерадіоорганізацій не допускати випадків поширення в телерадіопрограмах відомостей, які порушують

права і законні інтереси громадян, принижують їх честь і гідність (ч. 1, ст. 60) [14].

Юридичними гарантіями, які передбачені чинним законодавством про надзвичайний та воєнний стан, є ті, які містяться в Законі України «Про правовий режим надзвичайного стану» та в Законі України «Про правовий режим воєнного стану». Такими гарантіями є: неможливість зміни Конституції України, зміни виборчих законів, проведення виборів Президента України, а також виборів до Верховної Ради України і органів місцевого самоврядування; проведення референдумів; обмеження прав і повноважень народних депутатів України (ст. 21); можливість обмеження прав, свобод та законних інтересів виключно відповідно до Конституції та інших законів, встановлення вичерпного переліку таких обмежень та обов'язково зазначення строку їх дії; заборона обмеження прав та свобод, передбачених ст. 64 Конституції України; заборона застосування катувань, жорстокого чи принижуючого людську гідність поводження або покарання (ст. 24) [97]; неможливість проведення страйків, масових зібрань та акцій (ст. 19) [98].

Цивілістичними гарантіями здійснення права на честь, гідність та ділову репутацію виступають: заборона свавільного втручання у сферу особистого життя (ст. 3); неможливість позбавлення особистих немайнових прав (ст. 269); обмеження особистих немайнових прав лише у випадках, встановлених Конституцією України; закріплення права на повагу до гідності та честі фізичної особи (ст. 297), права на недоторканність ділової репутації фізичної та юридичної особи (ст. 299), на таємницю кореспонденції (ст. 306), на особисті папери (ст. 303), на особисте життя та його таємницю, на особисту недоторканність (ст. 289) [12].

До цивілістичних гарантій здійснення права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану можна віднести утримання інших фізичних, юридичних, посадових та службових

осіб від дій, які можуть викликати перешкоди у здійсненні права на честь, гідність та ділову репутацію особи-носія. Так, фізичні або юридичні особи не мають права ані в надзвичайних умовах, ані у мирний час розголошувати відомості, які порочать честь, гідність та ділову репутацію інших осіб або застосовувати таке поводження, що принижує гідність або честь будь-яких осіб. Ніхто не має права втручатися в особисте, сімейне життя інших осіб, збирати, зберігати, поширювати та використовувати конфіденційну інформацію про особи без її згоди, крім випадків, визначених законом і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини [17].

Цивілістичною гарантією здійснення права на честь, гідність та ділову репутацію виступає й закріплення права фізичних або юридичних осіб вимагати від органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб сприяти безперешкодному здійсненню зазначених прав [119, с. 267].

До цивілістичних гарантій здійснення права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану слід віднести й межі здійснення суб'єктивних прав як самого носія права, так й інших фізичних або юридичних осіб.

До юридичних гарантій здійснення права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану, які закріплені міжнародно-правовими актами відносяться: заборона катувань та жорстокого, нелюдського, або такого, що принижує гідність, поводження і покарання; заборона безпідставного посягання на недоторканність житла, тайну кореспонденції або на честь і репутацію особи. Так, Загальна декларація з прав людини 1948 року у статтях 5 і 12 містить положення про те, що ніхто не повинен зазнавати тортур або жорстокого, нелюдського чи такого, що принижує його гідність, поводження і покарання. Ніхто не може зазнавати безпідставного втручання у його особисте і сімейне життя, безпідставного посягання на недоторканність

його житла, тайну його кореспонденції або на його честь і репутацію. Кожна людина має право на захист закону від такого втручання або таких посягань [1]. Схожі положення містить і Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 року (ст. 13) [6], Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року (ст. 3) [16], Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 року (ст.ст. 7, 17) [5]. Також Міжнародний пакт про громадянські та політичні права у п. 1 ст. 4 наголошує на тому, що під час надзвичайного становища в державі, при якому життя нації перебуває під загрозою і про наявність якого офіційно оголошується, держави-учасниці цього Пакту можуть вживати заходів на відступ від своїх зобов'язань за цим Пактом тільки в такій мірі, в якій це диктується гостротою становища, при умові, що такі заходи не є несумісними з їх іншими зобов'язаннями за міжнародним правом і не тягнуть за собою дискримінації виключно на основі раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії чи соціального походження [5]. Чотири Женевські Конвенції містять спільну статтю 3, яка передбачає вказівку на те, що особи, які безпосередньо не приймають участі у воєнних діях за будь-яких обставин користуються гуманним поведженням, яке є вільним від будь-якої дискримінації за ознаками раси, кольору шкіри, релігії чи віри, статі, походження чи майнового стану або будь-яких інших аналогічних критеріїв. Вказана стаття 3 містить також конкретний перелік заборон, а саме заборона: а) посягання на життя і фізичну недоторканність, зокрема, будь-які види вбивства, каліцтва, жорстокого поведження і катування, б) взяття заручників, с) посягання на людську гідність, зокрема, образливе і принижуюче звернення, d) засудження та застосування покарання без попереднього судового рішення, що винесено належним чином утвердженим судом, при наявності судових гарантій, визнаних необхідними цивілізованими націями [9]. Американська конвенція про права людини, прийнята у 1969 році також містить вказівку у п. 1 ст. 25 на те, що під час війни, суспільних небезпек, або інших надзвичайних

обставин, які загрожують незалежності та безпеці держави-учасника, остання може вжити заходів із відступлення від своїх зобов'язань за діючою Конвенцією у такій мірі та на такий час, які точно обумовлені гостротою ситуації, за умови, що такі заходи не є несумісними з їх іншими зобов'язаннями за міжнародним правом та не тягнуть дискримінації на основі раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії або іншого соціального походження [11]. Стаття 30 Європейської соціальної хартії 1961 року передбачає, що у разі війни чи іншої національної загрози для життя нації, будь-яка Договірна сторона може вжити заходів у відступ від виконання своїх зобов'язань за цією Хартією, суворо необхідному у зв'язку зі сформованим становищем, за умови, що такі заходи не суперечать іншим її зобов'язанням за міжнародним правом [120]. Формулювання статті F Європейської соціальної хартії, переглянутої у 1996 році, по суті є ідентичною цьому положенню [121].

Принципи міжнародного права також можна віднести до гарантій здійснення права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану, а саме принцип гуманізму, принцип справедливості, принцип свободи, принцип рівності, принципи єдності прав і обов'язків суб'єктів суспільних відносин, принцип гарантованості прав і свобод, принцип відповідальності за вину, принцип законності та ін. [108, с. 199-204].

За суб'єктами здійснення права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану можна виділити: а) гарантії здійснення права на честь, гідність та ділову репутацію фізичних осіб; б) гарантії здійснення права на ділову репутацію юридичних осіб. Необхідно зауважити, що види гарантій, які входять до цієї класифікації, мають як спільні, так і відмінні риси.

У якості спільних гарантій для вказаної класифікації виступають: а) гарантованість конституційних прав і свобод та неможливість їх скасування чи звуження їх змісту та обсягу; б) гарантована таємниця

листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції; в) недопущення збирання, зберігання, поширювання та використання конфіденційної інформації про особу без її згоди, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини; г) гарантія, згідно з якою ніхто не зобов'язаний виконувати явно злочинні розпорядження чи накази; г) гарантії необмеженості конституційних прав і свобод, крім випадків, передбачених Конституцією України; д) заборона використання телерадіоорганізацій для поширення інформації, яка порушує законні права та інтереси фізичних осіб і юридичних осіб, посягає на їх честь і гідність; е) закріплення права на відповідь у випадку приниження честі та гідності фізичної особи, а також ділової репутації фізичної або юридичної особи; є) право на відшкодування моральної шкоди у випадку приниження честі та гідності фізичної особи, а також ділової репутації фізичної або юридичної особи; ж) неможливість зміни Конституції України, зміни виборчих законів, проведення виборів Президента України, а також виборів до Верховної Ради України та органів місцевого самоврядування; проведення референдумів; проведення страйків, масових зібрань та акцій; обмеження прав і повноважень народних депутатів України в умовах надзвичайного воєнного стану; з) можливість обмеження прав, свобод та законних інтересів виключно відповідно до Конституції та інших законів, встановлення вичерпного переліку таких обмежень та обов'язково зазначення строку їх дії та заборона обмеження прав та свобод, передбачених ст. 64 Конституції України; и) неможливість позбавлення особистих немайнових прав; і) обмеження особистих немайнових прав лише у випадках, встановлених Конституцією України; ї) закріплення права на таємницю кореспонденції, на особисті папери; й) утримання фізичних, юридичних, посадових та службових осіб від дій, які можуть викликати перешкоди у здійсненні особою-носієм права на честь, гідність та ділову репутацію; к) закріплення права фізичних та юридичних осіб

вимагати від органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових та службових осіб сприяння безперешкодному здійсненню права на честь, гідність та ділову репутацію; л) встановлення меж здійснення права на честь, гідність та ділову репутацію як самого носія права, так й інших осіб; м) відповідальність осіб за порушення права на честь, гідність та ділову репутацію фізичних та юридичних осіб; н) можливість відшкодування моральної шкоди у випадку приниження честі та гідності фізичної особи, а також ділової репутації фізичної або юридичної особи; о) принципи права, у тому числі міжнародного.

Виключно до юридичних гарантій здійснення права на честь, гідність та ділову репутацію фізичних осіб в умовах надзвичайного або воєнного стану належать: а) гарантія вільності та рівності усіх у своїй гідності та правах, їх невідчужуваність та непорушність; б) гарантованість вільного розвитку особистості; в) визнання людини, її життя, честі та гідності найвищою соціальною цінністю; г) гарантована таємниця особистого, сімейного життя; ґ) заборону використання засобів масової інформації для завдання шкоди честі і гідності особи; д) гарантовану можливість вимагати від редакції друкованого засобу масової інформації опублікування ним спростування поширених відомостей, що не відповідають дійсності або принижують честь та гідність; е) обов'язок працівників телерадіоорганізацій не допускати випадків поширення в телерадіопрограмах відомостей, які порушують права і законні інтереси громадян, принижують їх честь і гідність; є) закріплення права на повагу до гідності та честі фізичної особи; ж) неможливість обмеження фізичної особи у праві на честь та гідність; з) неможливість позбавлення фізичної особи права на честь та гідність; заборона застосування катувань, жорстокого чи принижуючого людську гідність поводження або покарання; и) заборону свавільного втручання у сферу особистого життя.

Юридичними гарантіями здійснення права на ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану юридичних осіб виступають:

а) закріплення у ЦК України права на недоторканність ділової репутації юридичної особи; б) неможливість обмеження юридичних осіб у праві на ділову репутацію; в) неможливість позбавлення юридичних осіб права на ділову репутацію.

За об'єктами здійснення права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану виділяють: а) гарантії здійснення права на честь та гідність; б) гарантії здійснення права на ділову репутацію.

Слід зауважити, що вказана класифікація перекликається із попередньою, однак, на відміну від попередньої увагу слід акцентувати не на суб'єкті, а виключно на об'єкті – честі, гідності та діловій репутації.

Спільними гарантіями здійснення права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану в межах даної класифікації є: а) гарантія вільності та рівності всіх у своїх правах, їх невідчужуваність та непорушність; б) гарантованість конституційних прав і свобод та неможливість їх скасування чи звуження їх змісту та обсягу; в) гарантованість вільного розвитку особистості; г) гарантована таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної й іншої кореспонденції та таємниця особистого, сімейного життя; г) недопущення збирання, зберігання, поширювання та використання конфіденційної інформації про особу без її згоди, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини; д) гарантія, згідно з якою ніхто не зобов'язаний виконувати явно злочинні розпорядження чи накази; е) гарантії необмеженості конституційних прав і свобод людини й громадянина, крім випадків, передбачених Конституцією України; є) заборона використання телерадіоорганізацій для поширення інформації, яка порушує законні права та інтереси фізичних осіб і юридичних осіб, посягає на їх честь і гідність; ж) закріплення права на відповідь у випадку приниження честі та гідності фізичної особи, а також ділової репутації фізичної або юридичної особи; з) можливість

відшкодування моральної шкоди у випадку приниження честі та гідності фізичної особи, а також ділової репутації фізичної або юридичної особи; и) неможливість зміни Конституції України, зміни виборчих законів, проведення виборів Президента України, а також виборів до Верховної Ради України і органів місцевого самоврядування; проведення референдумів; проведення страйків, масових зібрань та акцій; обмеження прав і повноважень народних депутатів України в умовах надзвичайного воєнного стану; і) можливість обмеження прав, свобод та законних інтересів виключно відповідно до Конституції та інших законів, встановлення вичерпного переліку таких обмежень та обов'язково зазначення строку їх дії та заборона обмеження прав та свобод, передбачених ст. 64 Конституції України; ї) неможливість позбавлення особистих немайнових прав; й) заборону свавільного втручання у сферу особистого життя; к) обмеження особистих немайнових прав лише у випадках, встановлених Конституцією України; л) закріплення права на таємницю кореспонденції, на особисті папери; м) закріплення права на особисте життя та його таємницю, на особисту недоторканність; н) утримання фізичних, юридичних, посадових та службових осіб від дій, які можуть викликати перешкоди у здійсненні особою-носієм права на честь, гідність та ділову репутацію; о) закріплення права фізичних та юридичних осіб вимагати від органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових та службових осіб сприяння безперешкодному здійсненню права на честь, гідність та ділову репутацію; п) встановлення меж здійснення права на честь, гідність та ділову репутацію як самого носія права, так й інших осіб.

До юридичних гарантій здійснення права на честь та гідність в умовах надзвичайного або воєнного стану відносяться: а) визнання людини, її життя, честі та гідності найвищою соціальною цінністю; б) заборону використання засобів масової інформації для завдання шкоди честі і гідності особи; в) гарантовану можливість вимагати від редакції

друкованого засобу масової інформації опублікування ним спростування поширених відомостей, що не відповідають дійсності або принижують честь та гідність; г) обов'язок працівників телерадіоорганізацій не допускати випадків поширення в телерадіопрограмах відомостей, які порушують права і законні інтереси громадян, принижують їх честь і гідність; г) закріплення права на повагу до гідності та честі фізичної особи; д) неможливість обмеження фізичної особи у праві на честь та гідність; е) неможливість позбавлення фізичної особи права на честь та гідність; є) заборона застосування катувань, жорстокого чи принижуючого людську гідність поводження або покарання.

До юридичних гарантій здійснення права на ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану відносяться: а) закріплення у ЦК України права на недоторканість ділової репутації юридичної особи; б) неможливість обмеження права на ділову репутацію фізичних та юридичних осіб; в) неможливість позбавлення права на ділову репутацію фізичних та юридичних осіб.

За різновидом надзвичайного режиму розрізняють: а) гарантії здійснення права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного стану; б) гарантії здійснення права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах воєнного стану.

Спільними гарантіями здійснення права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах як надзвичайного, так й воєнного стану є: а) неможливість зміни Конституції України та Конституції Автономної Республіки Крим б) проведення виборів Президента України, а також виборів до Верховної Ради України і органів місцевого самоврядування; в) проведення референдумів; г) можливість обмеження прав, свобод та законних інтересів виключно відповідно до Конституції та інших законів, а також встановлення вичерпного переліку таких обмежень та обов'язково із зазначенням строку їх дії; г) заборона обмеження прав і свобод, передбачених ст. 64 Конституції України; д) заборона застосування

катувань, жорстокого чи принижуючого людську гідність поводження або покарання.

Окрім вказаних спільних гарантій, гарантіями здійснення права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного стану є: а) неможливість зміни виборчих законів та б) неможливість обмеження прав і повноважень народних депутатів України [97].

Гарантії здійснення права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах воєнного стану представлені також заборонаю проведення страйків, масових зібрань та акцій [98].

В літературі існує думка стосовно віднесення до юридичних гарантій здійснення особистих немайнових прав встановлення певної процедури чи правил, якими впорядковується порядок забезпечення такого здійснення [27, с. 172]. Вважаємо, що по відношенню до права на честь, гідність та ділову репутацію це неможливо та недоцільно, адже вказане суперечить абсолютності та природності вказаних прав. Через зазначені особливості правової природи права на честь, гідність та ділову репутацію процес здійснення цих прав не можна систематизувати та описати в одному чи декількох нормативних актах, адже його прояв є таким, що виявляється в різних сферах суспільного життя, а тому не може бути охоплений ними.

Підсумовуючи вищевикладене, зазначимо, що юридичні гарантії здійснення права на честь, гідність та ділову репутацію є важливими та необхідними умовами для безперешкодного здійснення зазначених прав під час дії таких особливих правових режимів як надзвичайний та воєнний стан.

Висновки до розділу 1

1. Аналіз нормативних актів дозволив встановити, що розуміння гідності пов'язано з: найвищою цінністю та значущістю особи; рівністю

особи у правах і свободах, а також їх непорушністю; заборонаю катувань або будь-якого нелюдського чи іншого поводження або покарання; сприятливими умовами життя та окремими особистими немайновими правами особи (правом на недоторканність, правом на життя, правом на особисте та сімейне життя тощо). Категорія «честь», у свою чергу, вживається у чинному законодавстві та у міжнародних актах у контексті права на особисте та сімейне життя, а також спільно з категорією «гідність». Міжнародні акти не містять категорії «ділова репутація», але оперують терміном «репутація», яка пов'язана в них із правом на особисте та сімейне життя, а також із правом на свободу вираження поглядів.

2. Честь та гідність тісно взаємопов'язані категорії, де гідність – це суб'єктивна категорія, яка являє собою визнання особою-носієм власної цінності, значущості та важливості для суспільства, держави чи окремих осіб. Честь, у свою чергу, є об'єктивною категорією та уособлює собою ставлення суспільства до поведінки особи-носія на відповідність тим чи іншим моральним або етичним вимогам.

3. Зміст честі формується та змінюється протягом життя особи та залежить від конкретних об'єктивних чи суб'єктивних чинників (соціального рівня, відповідальності, соціального становища особи тощо). Гідністю однаковою мірою наділена кожна людина. Вказане дозволяє виділити наступні ознаки гідності з правової точки зору: а) її виникнення з моменту народження фізичної особи; б) належність кожній фізичній особі у рівному обсязі; в) незмінність її обсягу протягом життя; г) незалежність від будь-яких об'єктивних чи суб'єктивних чинників; г) неможливість її втрати, позбавлення або обмеження.

4. Наслідки порушення права на честь, гідність та ділову репутацію для різних осіб не є однаковими. У даному випадку об'єктивними чинниками, що впливають на вказані наслідки можуть бути соціальне положення, займана посада, матеріальний статок тощо.

5. Ділова репутація, будучи предметом договорів, не відділяється від особи-носія, а навпаки, через договори поширюється й на інших фізичних чи юридичних осіб, виступає ніби «парасолькою», під яку уповноважена особа (носіє ділової репутації) залучає й інших осіб.

6. Особливість ділової репутації полягає у тому, що вона створює передумову для введення особи в цивільний оборот і впливає на місце цієї особи в ньому. Завдяки власній діловій репутації особа-носіє є затребуваною або незатребуваною у тих чи інших сферах суспільного життя.

7. На основі аналізу положень законодавства, судової практики і науки цивільного права встановлено, що ділова репутація має такі властивості: а) це немайнове благо, що виникає у осіб з моменту зайняття нею професійною, службовою чи посадовою діяльністю; б) це оцінка професійних, службових, посадових якостей особи; в) це оцінка, яка заснована на інформації щодо професійної, службової, посадової діяльності особи; г) це оцінка з боку суспільства, колективу, окремих фізичних чи юридичних осіб; ґ) характерна як для фізичних, так й для юридичних осіб; д) має індивідуалізуючий характер; е) характеризується динамічністю та мінливістю; є) може бути предметом договорів, в яких вона не відділяється від особи-носія, а поширюється й на інших фізичних чи юридичних осіб; ж) вводить особу у цивільний оборот та впливає на місце цієї особи у ньому; з) характеризується неможливістю її позбавлення та обмеження.

8. Під діловою репутацією слід розуміти набуте під час професійної чи виробничої (ділової) діяльності немайнове благо фізичної чи юридичної особи, завдяки якому вона має можливість бути введеною в цивільний оборот та впливає на її місце в ньому. Завдяки власній діловій репутації особа-носіє є затребуваною або незатребуваною у тих чи інших сферах суспільного життя.

9. Честь і гідність – це взаємопов'язані категорії, які йдуть в своїй сукупності і складають разом єдиний об'єкт особистого немайнового права людини на честь та гідність, яке саме у такому вигляді набуває правової цінності та соціальної значущості.

10. Найменування прав, об'єктами яких виступають честь і гідність, а також ділова репутація як «право на повагу до гідності та честі» та, відповідно, «право на недоторканність ділової репутації», не відображає всі аспекти цих прав та звужує їх обсяг. Виходячи з невід'ємності та тісного зв'язку категорій «честь» і «гідність», запропоновано право, об'єктом якого виступає честь і гідність, закріпити як «право на честь та гідність», а найменування особистого немайнового права, об'єктом якого є ділова репутація, – як «право на ділову репутацію». Саме таке формулювання виражає увесь зміст даних прав, який включає в себе як правомочності на власні дії особи-носія, правомочності вимоги не порушувати дані права та правомочності на їх захист.

11. Особливість змісту права на честь та гідність характеризується тісним зв'язком даного права з окремими особистими немайновими правами (правом на життя, правом на особисту недоторканність, правом на особисте життя та його таємницю тощо). Тому, окрім правомочностей особи-носія вимагати від інших осіб не порушувати дане право та правомочності його захисту у випадку порушення, зміст права на честь та гідність містить у собі й правомочності на власні дії особи-носія, які проявляються досить «завуальовано» – під час здійснення прав, які тісно пов'язані із даним правом. У свою чергу, зміст права на ділову репутацію відповідає загальновизнаній у науці «тріаді правомочностей» та складається із можливості особи-носія формувати, використовувати, змінювати та реалізовувати власну ділову репутацію в цивільному обороті, можливості вимагати від інших осіб не порушувати власне право на ділову репутацію та можливості його захисту у випадку порушення.

12. Особливістю правової природи права на честь та гідність виступає його можливість бути «наскрізним» правом. Зазначене проявляється у здатності права на честь та гідність пронизувати окремі особисті немайнові права особи, такі як право на життя, право на здоров'я, право на недоторканність, право на особисте та сімейне життя тощо. Характерним для права на честь та гідність виступає його здатність заповнювати собою прогалини у вигляді відсутності деяких прав у тих чи інших правових системах світу.

13. Право на честь та гідність являє собою особисте немайнове право фізичної особи, що уособлює у собі визнання цінності та значущості цієї особи, єдиним об'єктом якого виступає честь і гідність, що характеризується тісним зв'язком з іншими особистими немайновими правами (правом на життя, правом на здоров'я, правом на особисту недоторканність тощо), а також незалежністю від будь-яких об'єктивних чи суб'єктивних чинників. Під правом на ділову репутацію необхідно розуміти особисте немайнове право фізичних та юридичних осіб, що проявляється в суспільній оцінці їх професійних, службових, посадових якостей, об'єктом якого виступає ділова репутація, яка, будучи предметом договорів, не відділяється від особи-носія, а може поширюватися і на інших фізичних чи юридичних осіб.

14. Важливість юридичних гарантій здійснення права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах особливих правових режимів важко переоцінити. Нормативне закріплення суб'єктивних прав у статичному стані правовідносин є гарантією можливості їх здійснення. Але в динаміці розвитку правовідносин для здійснення суб'єктивного цивільного права самого факту його існування в чинному законодавстві недостатньо, оскільки воно, набуваючи в такому випадку ознак об'єкта гарантування, потребує для безперешкодного здійснення наявності цілої низки гарантій, у тому числі й юридичних. З'ясовано, що у зв'язку з дією певних імперативних норм під час надзвичайного та воєнного стану встановлення

юридичних гарантій здійснення прав і свобод людини у зазначених умовах стає об'єктивною необхідністю як для держави в цілому, так і для кожного її громадянина.

15. Усі юридичні гарантії здійснення права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану можна класифікувати за наступними критеріями: за видом нормативно-правового акта, в якому закріплено гарантії; за суб'єктами здійснення, за об'єктами здійснення; за різновидом надзвичайного режиму.

Результати дослідження, які викладені у Розділі I, відображено у наступних публікаціях автора: [33, с. 66–70]; [37, с. 86–89]; [38, с. 450–453]; [55, с. 137–140]; [63, с. 29–33]; [69, с. 220–223]; [70, с. 207–209]; [105, с. 23–26]; [106, с. 35–38]; [119, с. 256–258].

РОЗДІЛ 2.

СПОСОБИ ТА МЕЖІ ЗДІЙСНЕННЯ ПРАВА НА ЧЕСТЬ, ГІДНІСТЬ ТА ДІЛОВУ РЕПУТАЦІЮ В УМОВАХ НАДЗВИЧАЙНОГО АБО ВОЄННОГО СТАНУ

2.1 Способи здійснення права на честь, гідність та ділову репутацию в умовах надзвичайного або воєнного стану.

Доктрина цивільного права містить у собі чимало досліджень, присвячених суб'єктивному цивільному праву, його визначенню, змісту, здійсненню, межах, способам і гарантіям. Особисте немайнове право, як суб'єктивне цивільне право, являє собою певну можливу поведінку. А якщо це певна поведінка, то вона проявляється через відповідні вольові дії суб'єктів, що не повинні виходити за рамки закону. Суб'єкти цивільних правовідносин здійснюють цивільні права у певний спосіб, що обумовлений їх волею, не заборонений законом та є можливим, виходячи із змісту даного цивільного права.

Питання способів здійснення цивільних прав торкалися у своїх працях як вітчизняні, так і іноземні науковці, такі як М. М. Агарков, С. С. Алексєєв, С. М. Братусь, Є. В. Вавілін, С. Г. Зайцев, Н. І. Клейн, О. О. Красавчиков, Л. О. Красавчикова, В. В. Луць, Є. О. Суханов, В. П. Грібанов, В. Л. Яроцький, М. В. Самойлова, І. В. Спасибо-Фатєєва, І. В. Жилінкова, І. М. Кучеренко, С. Т. Максименко, В. В. Меркулова, В. І. Борисова, М. О. Стефанчук, Р. О. Стефанчук, О. М. Садіков, П. М. Рабінович, Є. О. Харітонов, О. В. Дзера, Ю. О. Заїка, С. Я. Фурса, Я. М. Шевченко, М. Й. Штефан та ін. Однак, ми можемо стверджувати, що попри таку кількість праць, питання способів здійснення суб'єктивних цивільних прав, у тому числі й особистих немайнових, в умовах надзвичайного або воєнного стану є недослідженим та у зв'язку із

розвитком суспільства та появою нових суспільних відносин способи здійснення особистих немайнових прав стають набагато різноманітнішими.

Відомо, що головним призначенням права є регулювання та впорядкування поведінки людей. Завдяки нормотворчій діяльності з'являються норми права – ідеальні зразки поведінки, але для того, щоб право реально діяло, необхідно, щоб ці норми перетворилися у «життя». Як справедливо зазначає Є.В. Вавілін, «визначення поняття «здійснення права» розкриває сутність, задачі та напрям права, його здійсненність, дає уявлення про фундаментальні принципи права та розкриває механізм (техніку) реалізації, досягнення мети права» [122, с. 23]. Л.С. Явіч стверджує, що здійснення права – «це спосіб його буття, існування, дії, виконання ним своєї головної соціальної функції» [123]. М.І. Матузов вказує «право створюється для того, щоб втілюватися у життя задля досягнення тих цілей, на які розраховував законодавець...в іншому випадку сам цей інститут не мав би сенсу» [124, с. 173].

Як вже зазначалося, ч. 1 ст. 12 ЦК України визначає, що особа здійснює свої цивільні права вільно, на власний розсуд, а ч. 1 ст. 272 містить норму про те, що фізична особа здійснює свої особисті немайнові права самотійно, за винятком тих випадків, коли це роблять батьки (усиновлювачі), опікуни та піклувальники в інтересах малолітніх, неповнолітніх, а також повнолітніх фізичних осіб, які за віком або за станом здоров'я не можуть самотійно їх здійснювати. Отже, й способи здійснення особистих немайнових прав уповноважена особа, у більшості випадків, обирає самотійно для досягнення бажаної мети та виходячи зі змісту конкретного цивільного права. Однак, посилаючись на ст. 272 ЦК України, можна стверджувати, що вибір того чи іншого способу не завжди є результатом вольових та самотійних дій уповноваженої особи, це обумовлено станом здоров'я, віком, та іншими обставинами [12].

В літературі поряд із поняттями «здійснення права», «здійснення

цивільного права», «здійснення суб'єктивного цивільного права» застосовуються й поняття «реалізація права», «реалізація цивільного права» та «реалізація суб'єктивного цивільного права». У більшості випадків слова «здійснення» та «реалізація» ототожнюють один одному, використовують як синоніми. Навіть більше, при спробі надання визначення поняттям «здійснення» та «реалізація» в літературі можна побачити наступне: «здійснення – це реалізація», а «реалізація – це здійснення». Але слід наголосити, що у юриспруденції ці поняття не можна вважати синонімами, хоча їх етимологічна природа та лексичне значення є дуже схожими.

Згідно довідникової літератури, «здійснити» – це привести у виконання, втілити у дійсність [24, с. 465]; викликати, приводити в сутність, у життя, в буття; виконувати на справі сказане або задумане [57, с. 732]; «реалізація» від лат. «realis» – речовинний – це здійснювати, робити реальним, приводити у життя [125, с. 555]; «реалізувати» – здійснити, виконати [24, с. 671, 126, с. 88]. Буквально слово «реалізація» означає уречевлення. Термін «реалізація права» за сенсом є аналогічним слову «реалізація». Відповідно до словника юридичних термінів «реалізація права» – втілення приписів норм права в реальну поведінку суб'єктів права [128, с. 88].

Отже, не зважаючи на схожість у тлумаченні цих понять, вони мають різне походження: «здійснення» – слов'янське (від слова «суть», «сутність»), а «реалізація» – латинське (від лат. «realis» – речовинний).

Визначення понять «здійснення цивільного права», «здійснення суб'єктивного цивільного права» в юридичній літературі надається науковцями майже ідентичне. Так, В.Л. Яроцький зазначає, що здійснення суб'єктивного цивільного права – це «реалізація мір можливої поведінки управомоченої особи шляхом здійснення належних їй правомочностей (права на власні дії, права на чужі дії та права на захист)» [60, с. 343]. Є.О. Суханов стверджує, що здійснення суб'єктивного цивільного права –

це реалізація управомоченою особою можливостей (правомочностей), вкладених у змісті даного права [56, с. 280]. О. В. Дзера пише, «якщо зміст суб'єктивного цивільного права особи становлять певні правові можливості, використання яких має на меті задоволення її матеріальних і духовних інтересів, то його здійснення пов'язане з вчиненням конкретних дій, спрямованих на реалізацію зазначених можливостей, перетворення їх на дійсність» [61, с. 160]. О.М. Садіков зазначає, що «здійснення (реалізація) цивільних прав – це вчинення учасниками майнового обороту тих дій, які передбачені нормами законодавства та умовами договірних та інших зобов'язань, що їх пов'язують» [129, с. 45]. Є.В. Вавілін у власному дисертаційному дослідженні вказує, що під здійсненням суб'єктивного цивільного права слід розуміти «реалізацію управомоченою особою тих можливостей, які складають зміст належного їй суб'єктивного цивільного права» [122, с. 34]. Д.В. Горбась, досліджуючи питання здійснення суб'єктивних цивільних прав, надав таке визначення: «здійснення суб'єктивних цивільних прав – це добровільне вчинення уповноваженою особою активних чи пасивних дій, спрямованих на використання можливостей, закладених у суб'єктивному праві, для задоволення потреб носія цього права» [130, с. 4]. Е.Е. Мухамедова пише, що під час здійснення особистих немайнових прав «фізична особа, вчиняючи юридично значущі діяння (дії або бездіяльність) безпосередньо або через інших осіб, трансформує об'єктивно існуюче право у вигляді норм права в право суб'єктивне як створені для себе права та обов'язки» [131, с. 13]. Р.О. Стефанчук надає універсальне визначення поняттю «здійснення суб'єктивного цивільного права» – це «усі можливі види поведінки носія відповідного суб'єктивного цивільного права, які спрямовані як на реалізацію окремих повноважень, що складають зміст даного права, так і на здійснення даного права в цілому, що може відбуватись у визначеній в законодавстві формі» [27, с. 145].

Реалізація права – це «перетворення права у життя, реальне втілення

змісту юридичних норм у фактичну поведінку суб'єктів» [132, с. 67]. М.В. Цвік та О.В. Петрішин під реалізацією права розуміють «усі шляхи набуття ним властивостей позитивного утворення, переведення його з модусу лише потенційно можливих у даному соціумі юридичних форм, із рівня природного права на рівень реального чинника суспільного життя» [108, с. 406]. М.І. Матузов пише, що «під реалізацією права розуміється процес втілення юридичних приписів у правомірні дії громадян, органів, організацій, установ, посадових осіб та усіх інших учасників суспільних відносин» [124, с. 174].

В літературі науковці розрізняють три форми реалізації права: 1) дотримання; 2) виконання та 3) використання [131,108,124,123]. Деякі вчені до форм реалізації права відносять ще одну, особливу – застосування права [133, с. 223], інші науковці розуміють «застосування права» як завершальну стадію реалізації права [132, с. 254], треті – як організаційно-юридичну діяльність компетентних органів з метою створення умов, необхідних для реалізації суб'єктами норм права [134, с. 184]. Існують й інші погляди. Так, Ю.С. Решетов пише, що «застосування права не стоїть в одному рядку з дотриманням, виконанням, використанням правових норм, які є безпосередніми формами їх реалізації..., однак виводити застосування права за рамки реалізації права не можна ...застосування права знаходиться не поза, а в механізмі реалізації права» [135, с. 153].

Стосовно співвідношення понять «здійснення цивільного права» та «реалізація цивільного права», «здійснення суб'єктивного цивільного права» та «реалізація суб'єктивного цивільного права» серед науковців існують різні погляди. Так Є.В. Вавілін у своєму дисертаційному дослідженні пише, що слова «здійснення» та «реалізація» є синонімами, як і терміни «здійснення цивільного права» та «реалізація цивільного права», однак вони можуть мати кілька значень і з точки зору методологічних задач, здійснення (реалізацію) цивільних прав можна розглядати з широкої точки зору як процес, дію механізму правового регулювання, іншими

словами «перевтілення загальних юридичних приписів у фактичну поведінку суб'єктів» та як фактичний підсумок правового регулювання суспільних відносин, – все це автор називає «здійснення цивільного права в об'єктивному сенсі». Також автор зазначає, що «у більш вузькому значенні термін «здійснення цивільного права розглядається як стадія реалізації норми права конкретними суб'єктами» або «здійснення цивільного права в суб'єктивному сенсі» [122, с. 45-46]. Р.О. Стефанчук, досліджуючи питання динаміки особистих немайнових прав, наполягає на тому, що він має назву саме «здійснення», а не «реалізація», тому що в літературі немає однозначної думки з цього приводу. Автор зазначає, що «найбільш часто поняття «здійснення» суб'єктивного цивільного права змішують із поняттям його «реалізації»....поняття «здійснення» повинно стосуватись суб'єктивних цивільних прав, тоді як поняття «реалізація» стосується правомочностей як складових частин суб'єктивного цивільного права,...адже здійснення суб'єктивного цивільного права відбувається через і внаслідок реалізації конкретного повноваження, конкретної правової можливості, які закладені у змісті цього права» [27, с. 144]. В.П. Грибанов пише, що «будь-яке суб'єктивне право являє собою визначену міру можливої поведінки управомоченої особи, ... здійснення ж суб'єктивного права є реалізація цих можливостей, ... відмінність між змістом суб'єктивного права та його здійсненням полягає насамперед у тому, що зміст суб'єктивного права включає в себе лише можливу поведінку управомоченої особи, тоді як здійснення права є вчиненням реальних, конкретних дій, пов'язаних із перетворенням цієї можливості в дійсність» [136, с. 44]. С.Т. Максименко стверджує, що «здійснення суб'єктивних цивільних прав та виконання обов'язків потрібно розглядати як стадію в реалізації права.... об'єктивне право реалізується в підсумку через здійснення суб'єктивного права» [137, с. 95–96]. М.А. Дмитрик пише, що «процес правового регулювання (механізм реалізації норм об'єктивного права) і процес здійснення суб'єктивних прав (виконання

обов'язків) є єдиними для всієї правової системи. Однак це не означає, що дані процеси протікають однаково в усіх сферах суспільного життя, в всіх сферах правового регулювання. Зокрема, у сфері приватноправових відносин реалізація права (як об'єктивного, так і суб'єктивного) відрізняється принципово важливою рисою – диспозитивністю, тобто свободою» [138, с. 14]. Т.В. Дерюгіна не ототожнює поняття «здійснення права» та «реалізація права». Автор зазначає, що «часто виокремлюють чотири форми реалізації права: виконання, дотримання, використання (здійснення) і застосування права. Виконання відноситься суто до обов'язків. Дотримання – до заборон. Здійснення – до прав. Застосування виражається в розгляді або вирішенні тих чи інших ситуацій, винесення індивідуального правового акта або рішення в справі» та доходить до висновку, що «здійснення – це один з елементів реалізації права» [139, с. 23-24].

На основі вищевикладеного можна робити власні висновки. Як вже було зазначено, у довідниковій літературі словам «здійснення» та «реалізація» надається майже однакове визначення, що свідчить про їх близьку етимологічну та лексичну природу. У повсякденному житті ці слова використовуються в якості синонімів, однак у правовій сфері, в поєднанні з іншими юридичними термінами вони набувають різного значення. Спираючись на дослідження цивілістичної науки, вважаємо наступне: найширшим серед понять «реалізація права», «здійснення права», «здійснення суб'єктивного цивільного права», «реалізація суб'єктивного цивільного права» виступає саме «реалізація права». Реалізацію права в найзагальнішому розумінні слід розглядати в якості приведення в життя юридичних норм (конституційних, цивільних, адміністративних, кримінальних тощо) суб'єктами права. Реалізація права має складний механізм «перетворення у життя» юридичних норм, а також має форми реалізації, а саме: дотримання, виконання, використання та особливу форму – застосування.

Поняття «здійснення права» є елементом, складовою частиною «реалізації права» та означає виконання уповноваженою особою усіх або окремих можливостей (правомочностей), які складають зміст того чи іншого права, у межах, визначених законом. Ми вважаємо, що для визначення поняття «здійснення права» потрібно використовувати саме слово «виконання», адже згідно довідникової літератури синонімом слова «виконання» є «здійснення», «перетворення чого-небудь» [140, с. 166].

Поняття «здійснення суб'єктивного цивільного права» є ще вужчою, тому що стосується безпосередньо конкретного цивільного права та конкретного носія даного права або уповноваженої особи. Під «здійсненням суб'єктивного цивільного права» слід розуміти засноване на вільному волевиявленні виконання уповноваженою особою усіх або окремих правомочностей (можливостей), що складають зміст конкретного цивільного права та мають форму активних чи пасивних дій у межах, визначених законом. Ми не можемо не погодитися з думкою вчених, які розглядають «здійснення суб'єктивного цивільного права» у якості процесу та у якості результату, підсумку (досягнення мети).

І, нарешті, поняття «реалізація суб'єктивного цивільного права». На наш погляд, таке формулювання є некоректним, адже ««реалізація», згідно з думкою вчених, яка традиційно склалася в літературі, стосується правомочностей як складових частин суб'єктивного цивільного права» [27, с. 144; 136, с. 44].

Отже, здійснення суб'єктивного цивільного права виражається в активних чи пасивних діях у межах, визначених законом. Зазначені дії, власне, і являють собою способи здійснення цивільних прав.

Чинне законодавство не розкриває визначення понять «спосіб здійснення суб'єктивних цивільних прав» та «спосіб здійснення особистих немайнових прав». Відповідь на питання щодо розуміння змісту вказаних категорій надає цивілістична доктрина. Так, М.А. Дмитрик у своєму дисертаційному дослідженні під способами здійснення суб'єктивних

цивільних прав розуміє «види та різновиди можливої поведінки управомочених осіб». Автор також наголошує, що суб'єктивне право, будучи мірою можливої поведінки, є також мірою тих способів, в яких ця поведінка може знайти свою реалізацію, та зазначає, що способи здійснення суб'єктивного цивільного права – це «як реальні, конкретні різновиди поведінки учасників цивільних відносин, так й можливі варіанти їх поведінки» [141, с. 12]. Є.В. Вавілін визначає, що спосіб здійснення права – це «форма вираження здійснення суб'єктивного права» [142, с. 152–154]. Д.В. Горбась, у свою чергу, надає таке визначення способам здійснення суб'єктивних цивільних прав – це «дії або комплекс дій з використання можливостей, закладених у суб'єктивному цивільному праві, що вказують, за допомогою яких засобів, у якому порядку та відносно яких матеріальних чи нематеріальних об'єктів здійснюється це право» [130, с. 5]. Н.С. Кузнецова зазначає, що спосіб здійснення цивільних прав – це «використання їх на свій розсуд» [143, с. 10]. В.Л. Яроцький способом здійснення суб'єктивних прав називає «порядок вчинення дій, які здійснює управомочена особа» та вказує, що такий порядок та, власне, самі дії можуть бути різноманітними і «залежать від характеру права, його призначення та змісту правової норми, за допомогою якої забезпечується правове регулювання цих відносин» [60, с. 343–344]. О.О. Поротікова під способами здійснення суб'єктивних цивільних прав розуміє «одиничну дію або систему дій, що застосовуються уповноваженою особою при використанні правомочностей, закладених у змісті його суб'єктивного права» [144, с. 47]. Т.К. Кодірзода під способами здійснення суб'єктивних цивільних прав розуміє «різновиди можливої поведінки уповноважених осіб» [145, с. 30].

Отже, у цивілістичній доктрині способи здійснення суб'єктивних цивільних прав найчастіше визначають як дію або комплекс, систему, порядок дій, що застосовуються управомоченою особою при використанні правомочностей, що закладені в змісті того чи іншого суб'єктивного права

[144, с. 47; 130, с. 5; 60, с. 343–344]; рідше – як види та різновиди можливої поведінки уповноваженої особи [141, с. 12; 145, с. 30] та форму вираження здійснення суб'єктивного права [142, с. 152–154].

Слід зауважити, що серед науковців існують і деякі зауваження, що стосуються розмежування понять «спосіб», «правомочність», «засоби» та «форми» в контексті здійснення суб'єктивних цивільних прав.

В літературі іноді зустрічається змішення понять «спосіб здійснення суб'єктивних цивільних прав» та «зміст суб'єктивного цивільного права» або «правомочність суб'єктивного цивільного права». Так, О.С. Анікін дійшов висновку, що «виокремлення в цивілістиці особливої категорії «способу здійснення прав» не є необхідним». Автор зазначає, що в науці досить рідко зустрічаються формулювання поняття «спосіб здійснення прав», а ті, які існують мають частку абстрактності та стверджує, що «будь-який, навіть самий конкретний, варіант поведінки є самостійною правовою можливістю, що охоплюється змістом суб'єктивного права. Суб'єктивне право, таким чином, дає зрозуміти, що конкретно можна робити в принципі, безвідносно до фактичної ситуації, в якій відбувається така діяльність» [146]. З таким висновком ми не можемо погодитися. Нам здається логічним міркування О.О. Поротікової, відповідно до якого в літературі нерідко відбувається змішення змісту суб'єктивного цивільного права та діяльності щодо здійснення прав. Автор пише: «змішання зазначених правових явищ зустрічається нерідко. Багато наукових міркувань засновані на підміні змісту права процесом його здійснення» та стверджує, що «зміст суб'єктивного цивільного права – це міра дозволеної поведінки особи, що гарантована державою», а здійснення ж – «це саме процес, ланцюг взаємопов'язаних обставин, дій та бездіяльності, динамічне використання правомочностей». [144, с. 5–11]. На нашу думку, не можна змішувати поняття «спосіб здійснення суб'єктивного цивільного права» та «зміст суб'єктивного цивільного права». Зміст суб'єктивного цивільного права є поняттям статичним та являє собою міру можливої

поведінки управомоченої особи, що складається з відповідних юридичних можливостей конкретного цивільного права, та, які традиційно в цивілістиці називаються «правомочністями». Зміст суб'єктивного цивільного права вказує на те, які правові можливості має управомочена особа в межах того чи іншого цивільного права, що вона може робити. Сам по собі зміст цивільного права не вказує на те, яким чином повинна або може діяти управомочена особа, здійснюючи ті чи інші правомочності. В цьому випадку й потрібне поняття «спосіб здійснення суб'єктивного цивільного права», яке вказує на динаміку конкретного цивільного права. Саме це поняття визначає яким чином може діяти управомочена особа: здійснювати своє цивільне право шляхом виконання всіх або окремих правомочностей у змісті даного права, чи бути обмеженою у виконанні деяких із них.

Наступне поняття, яке іноді в літературі ототожнюють зі способами здійснення суб'єктивного цивільного права – це «засоби здійснення суб'єктивного цивільного права». В літературі складно знайти визначення згаданому поняттю. Згідно довідникової літератури спосіб – це дія або сукупність дій, що застосовується при виконанні якої-небудь роботи, при здійсненні чого-небудь. Засіб – це прийом, спосіб дій для досягнення чого-небудь; знаряддя (предмет, сукупність пристосувань) для здійснення будь-якої діяльності; ліки, предмет необхідний для лікування; гроші, кредити; капітал, стан [24, с. 757, с. 760].

Співвідношення засобів здійснення суб'єктивних цивільних прав зі способами останніх викликає суперечності серед науковців та немає єдиної точки зору. Так, Ю.О. Федорова вважає, що поняття «спосіб здійснення суб'єктивного цивільного права» є більш широким за своїм змістом, ніж поняття «засіб здійснення суб'єктивного цивільного права». Автор пише, що вказані поняття «можна співвіднести як загальне та приватне; як явище вертикалі та горизонталі» [147]. О.О. Поротікова, навпаки, вказує, що «засоби, як правило, вживаються у більш широкому значенні, виступають

родовим поняттям по відношенню до способів, прийомів, знарядь, які застосовуються особою для досягнення мети або задоволення потреб» [144, с. 47]. О.С. Анікін, відстоюючи свою думку щодо недоцільності використання в науці поняття «спосіб здійснення цивільних прав», пише, що в деяких випадках для здійснення права уповноважена особа використовує дії інших осіб (наприклад, представництво), а для реалізації окремих правових можливостей необхідно «встановити допоміжні правовідношення» (наприклад, для розпорядження правом необхідно укласти договір), автор вказує, що в даному випадку мова йде не про способи, а про засоби здійснення права, тобто про «юридичні конструкції представництва, договору та тощо, які необхідні для належного здійснення права та які надані уповноваженій особі для досягнення цієї мети правовим регулюванням» [146, с. 62–63].

З початку, перш ніж зрозуміти як співвідносяться поняття «спосіб» та «засіб» здійснення права на честь, гідність та ділову репутацію, необхідно зазначити, що справедливою нам здається філософська позиція Е.С. Маркаряна, який досліджуючи науку про культуру, розглядає співвідношення понять «способи діяльності» та «засоби діяльності». Так, автор дійшов висновку, що «явища, виражені поняттями «спосіб діяльності» та «засіб діяльності» системно пов'язані між собою як ціле та його елементарна складова в процесах здійснення діяльності». В межах свого дослідження Е.С. Маркарян вказує, що поняття «спосіб діяльності» являє собою інтегральну категорію, а поняття «засіб діяльності» є його елементарною одиницею та висвітлює «ті реальні складові діяльності, комбінацію яких і виражає поняття «спосіб діяльності»». Далі автор конкретизує поняття «засіб діяльності», вказуючи, що воно охоплює «як вміння, навички (та відповідно знання) здійснювати відповідні дії та оперувати об'єктивованими формами, так і самі ці форми» [148].

Ми дотримуємося цієї позиції, відповідно до якої поняття «спосіб здійснення суб'єктивних цивільних прав» є ширшою за поняття «засіб

здійснення суб'єктивних цивільних прав» та зазначаємо, що остання є складовою частиною першого поняття. Аналогічна ситуація має місце при здійсненні права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану. Самі дії, спрямовані на здійснення права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану являють собою спосіб здійснення права на честь, гідність та ділову репутацію. Він є набагато ширшим, змістовнішим та складнішим на відміну від засобів, може являти собою комбінацію різноманітних дій. Засобами ж здійснення права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану є те, за допомогою чого уповноважена особа може підвищити ефективність своїх дій (способів). Такими засобами є знання, вміння, навички, досвід, а також інші різноманітні знаряддя (гроші, зв'язки, знайомства, допомога інших осіб, транспортні засоби, мережа Інтернет тощо), які уповноважена особа використовує для здійснення зазначеного права. Під час здійснення суб'єктивних прав, спосіб не може існувати без засобу. Для вчинення будь-якої, навіть елементарної дії, нам потрібні або знання, або навички, або досвід. Сам же засіб може існувати самотійно, без способу, але сам по собі він не буде призводити до певних бажаних наслідків, для досягнення визначеної мети. Тому, для задоволення потреб та досягнення бажаної мети засіб повинен поєднуватися зі способом, вони мають утворювати так званий «тандем» у механізмі здійснення суб'єктивних прав. Не зважаючи на те, що «спосіб» та «засіб» здійснення права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного стану або воєнного не є тотожними, вони тісно пов'язані один з одним, являють собою елементи одного багатогранного та складного явища – «механізму здійснення права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану» [149, с. 279].

Наступне поняття, яке необхідно відрізнити від «способу здійснення суб'єктивних цивільних прав» – це «форма здійснення суб'єктивних цивільних прав».

В літературі існує багато праць, присвячених формам реалізації права, на відміну від форм здійснення суб'єктивних цивільних прав. Останні найчастіше використовують у працях, в яких досліджується здійснення цивільних прав та механізм такого здійснення. Слід зазначити, що поняття «форми реалізації права» та «форми здійснення суб'єктивних цивільних прав» не є тотожними, їх слід відрізнити один від одного. Так ці два поняття відносяться до різних, але взаємопов'язаних: реалізації права та здійснення права.

В літературі розрізняють наступні форми реалізації права: дотримання, виконання, використання та особливу форму – застосування права. Визначення «форм здійснення суб'єктивних цивільних прав» в літературі знайти складно. Як правило, при розгляді механізму здійснення суб'єктивних цивільних прав науковці вказують лише на те, що поведінка осіб може мати активну чи пасивну форму (або активні чи пасивні дії), не розкриваючи визначення «форм здійснення суб'єктивних цивільних прав».

Згідно довідникової літератури слово «форма» має багато значень в різних сферах суспільного життя та стосовно різних видів діяльності, серед яких «форму» розуміють як: 1) спосіб існування змісту, що є невід'ємним від нього та що слугує його вираженням; 2) зовнішній обрис, зовнішній вигляд предмету [24, с. 855]; форма від лат., фран. – фігура, зовнішній вигляд, образ, подoba, нарис, стать [125, с. 553].

Спираючись на довідникові тлумачення слова «форма», під формами здійснення права на честь, гідність та ділову репутацію ми розуміємо зовнішнє вираження способів здійснення відповідних суб'єктивних цивільних прав, що виражається в активних або пасивних діях уповноваженої особи, які спрямовані на досягнення визначеної мети чи задоволення певних потреб. Тобто форми здійснення права на честь,

гідність та ділову репутацію можуть виражатися у вигляді активних дій, а також у формі бездіяльності.

Окрім відмежування способів здійснення суб'єктивних цивільних прав від суміжних понять, необхідно розглянути їх види. В літературі існують різні класифікації способів здійснення суб'єктивних цивільних прав, серед них традиційно розрізняють фактичні та юридичні способи залежно від їх правових наслідків.

Так, Є.О. Суханов під фактичними способами здійснення суб'єктивного права розуміє «дію або систему дій, вчиняючи які уповноважена особа не переслідує юридичних цілей», а під юридичними способами – «дії, що мають ознаки правочинів, а також інших юридично значущих дій, що не є правочинами» [56, с. 255]. О.В. Дзера пише, що «фактичними можна вважати способи, які не спричиняють юридичних наслідків у формі вчинення, зміни чи припинення правовідносин, а юридичними – правочини та інші юридичні дії, результатом вчинення яких є набуття, зміна, або припинення цивільних прав та обов'язків» [61, с. 166]. І.А. Бірюков під фактичними способами розуміє «способи, не спрямовані на встановлення, зміну чи припинення цивільних прав та обов'язків», а до юридичних способів він відносить «такі способи, в наслідок застосування яких відбувається встановлення, зміна та припинення юридичних прав і обов'язків» [150, с. 203-204]. С.Б. Булеца зазначає, що «юридичний спосіб охоплює правочини та інші юридичні дії та є характерними для відносних правовідносин, фактичний спосіб, притаманний абсолютним правовідносинам, і є, по суті, активною дією з боку уповноваженої особи [151, с. 3]. Т.К. Кодірзода вказує: «якщо має місце дія (система дій) уповноваженої особи, що не має елементів правочину або інших юридично значущих дій, то мова йде про фактичні способи здійснення суб'єктивного права....в юридичних способах здійснення суб'єктивного цивільного права має місце дія або система дій, які мають ознаки юридично значущих дій, у тому числі правочинів (одно, – двосторонніх)» [145, с. 30].

Окрім поділу способів здійснення суб'єктивних цивільних прав на фактичні та юридичні, в літературі існують й інші класифікації: 1) залежно від правової регламентації, а саме: способи, що регламентовані нормами права та способи, що не регламентовані нормами права; 2) залежно від можливості здійснення цивільного права лише одним чи кількома способами здійснення: виключні та альтернативні способи здійснення суб'єктивних прав; 3) залежно від поділу самих суб'єктивних прав за підгалузями цивільного права: способи здійснення речових прав, зобов'язальних прав, спадкових прав, особистих немайнових прав, прав, що виникають у сфері інтелектуальної діяльності; 4) відповідно до правомочностей носія суб'єктивного цивільного права: способи, що полягають у вчиненні уповноваженою особою дій, спрямованих на використання закладених у цьому праві можливостей та способи, за допомогою яких уповноважена особа може захистити це суб'єктивне цивільне право у разі його порушення [153, с. 202–204; 130, с. 8–9; 61, с. 166–168; 152, с. 109–110].

На вибір способу здійснення суб'єктивних цивільних прав впливає наявність низки економічних, соціальних, політичних, культурних, правових та інших умов, а також воля самих учасників цивільних відносин. Такі умови в літературі традиційно називаються об'єктивними та суб'єктивними умовами здійснення суб'єктивних цивільних прав.

До об'єктивних умов, як правило, відносять ті, що не залежать від волі учасників цивільних відносин. Так, О.В. Дзера відносить до них «особливості функціонування всіх елементів політичної системи держави, ступінь розвитку матеріальної й духовної культури суспільства та соціальні гарантії» [61, с. 162]. І.А. Бірюков та Д.В. Горбась до них відносять «зміст і призначення самого суб'єктивного цивільного права, що здійснюється уповноваженим суб'єктом; норму права; характер об'єкта, на який вчинятиметься відповідний вплив при здійсненні певного суб'єктивного права; наявність чи відсутність знарядь, необхідних при

використанні відповідних способів здійснення; природні та географічні умови, що склалися на певний період часу в певній місцевості; економічні умови, що склалися на ринку певних товарів, робіт та послуг [150, с. 202; 130, с. 9]. О.В. Синегубов до об'єктивних умов відносить «матеріальні та юридичні гарантії (якість цивільного законодавства, належна діяльність органів та посадових осіб, що застосовують норми права)» [153, с. 166].

Суб'єктивні умови – це ті, що, навпаки, залежать від волі учасників цивільних правовідносин. Такими умовами визнаються: цивільна дієздатність особи та практичне дотримання нею у своїй поведінці вимог справедливості, розумності та добросовісності [61, с. 162]; мета здійснення, індивідуальні особливості самого суб'єкта здійснення (фінансовий стан, стан здоров'я тощо) [153, с. 202; 130, с. 9]; світогляд, риси характеру, здібності, вміння, навички, звички [154, с. 155].

У зв'язку з тим, що право на честь, гідність та ділову репутацію є особливим правом, то і вирішення питання способів здійснення даного права не є простою задачею. Декілька складніша ситуація у рамках даного питання з правом на честь та гідність.

Як вже було зазначено, особливість права на честь та гідність виявляється через його об'єкт, зміст, здійснення та межі. Однак, не слід забувати, що ця низка особливостей логічно тягне за собою й особливості способів здійснення даного права. Всі способи здійснення права на честь та гідність в залежності від правомочностей, що входять до змісту даного права, можна поділити таким чином: ті, що виявляються через інші права; ті, що спрямовані на захист даного права; ті, що спрямовані на вимогу не порушувати дане право.

Так як право на честь та гідність «володіє» здатністю власного здійснення шляхом здійснення окремих особистих немайнових прав (права на життя, права на здоров'я, права на особисте життя та його таємницю, права на недоторканність та тощо), так і й способи здійснення даного

права виявляються також через деякі інші права та тісно переплітаються зі способами здійснення останніх. Так, обираючи спосіб здійснення права на особисте життя та його таємницю, ми автоматично обираємо й спосіб здійснення права на честь та гідність. Наприклад, укладання шлюбу – це спосіб здійснення права на особисте життя та права на сім'ю. Однак, прийняття рішення щодо укладення шлюбу та створення сім'ї є проявом способу здійснення права на честь та гідність також, адже таким чином особа усвідомлює свою значущість та вагомість як члена первинного осередку суспільства – сім'ї. Інший приклад – особа заповідає після своєї смерті передання власних органів певному медичному центру для проведення експериментів або на їх використання для інших медичних цілей. Подібні дії – це прояв способу здійснення права на особисту недоторканність, а також й права на честь та гідність, тому що таким чином як сама особа-носіє усвідомлює та визнає власну цінність як людської істоти, так й інші особи. Нікого не може бути примушено до проведення медичних, наукових або інших дослідів щодо фізичної особи. Фізична особа за вільною згодою надає дозвіл на проведення подібних експериментів – це є проявом здійснення права на життя та здоров'я, у тому числі й права на честь та гідність, тому що в іншому випадку – такі дії зачіпають честь та гідність особи, особа втрачає свою цінність, вагомість і значущість.

Способами, що спрямовані на захист права на честь та гідність, є дії щодо звернення особи-носія до суду або до компетентних органів у випадку порушення заданого права чи дії, які спрямовані на його самозахист. Способами ж, що спрямовані на вимогу не порушувати право на честь та гідність, є пред'явлення уповноваженої особи вимоги такого роду до інших осіб.

Як вже було зазначено у попередньому розділі, змістом права на ділову репутацію є правомочності на власні дії особи-носія, правомочності вимоги особи-носія до інших осіб не порушувати дане право та

правомочності його захисту у випадку порушення. При реалізації правомочностей в змісті права на ділову репутацію, уповноважена особа може формувати, використовувати, змінювати, реалізовувати, захищати свою ділову репутацію, а також вимагати не порушувати дане право. Самі дії, спрямовані на формування, використання, зміну, реалізацію, захист або на вимогу не порушувати дане право, являють собою спосіб здійснення права на ділову репутацію.

Усі способи здійснення права на ділову репутацію в залежності від мети здійснення можна поділити на: ті, що спрямовані на формування ділової репутації; ті, що спрямовані на її використання; ті, що спрямовані на її зміну; ті, що спрямовані на її реалізацію у цивільному обороті; ті, що спрямовані на її захист та ті, що спрямовані на вимогу не порушувати дане право. Так, до способів формування ділової репутації можна віднести влаштування на роботу фізичної особи, початок функціонування юридичної особи, початок військової служби за контрактом, вступ до лав Збройних сил, – усі ці дії свідчать про початок формування ділової репутації особи. Способами використання ділової репутації є влаштування на більш престижну роботу з менш престижної, підвищення по військовій службі, укладання вагомих договорів тощо. Тобто способи використання ділової репутації спрямовані на покращення «ділового становища» особи. Зміна ділової репутації може відбуватися у бік її покращення або, навпаки, у бік погіршення. Так, особа покращує (змінює) власну ділову репутацію завдяки досягненню високих результатів в роботі, проходженню стажувань та відвідуванню курсів підвищення кваліфікації, завдяки розробленню блискучих стратегій бою та проведенню успішних військових операцій тощо. Стосовно зміни ділової репутації у бік погіршення, у даному випадку особа може провести невдалу угоду або у діяльності юридичній особи може бути виявлено факт шахрайства чи юридична особа, яка займалася виробленням продукції харчування не дотримувалася вимог безпечності та якості такої продукції, що потягло за собою погіршення

здоров'я людей – це є способами погіршення (зміни) ділової репутації. Необхідно зазначити, що зміна ділової репутації у бік погіршення може бути здійсненна особою-носієм як без свідомо, так й свідомо. Останній випадок може стосується «зірок шоу-бізнесу» або «шоуменів», які заради «чорного піару» вчиняють дії, які є несумісними із їх «зірковим статусом». Способами реалізації ділової репутації є укладання тих чи інших договорів. Як вже було доведено, наприклад, через договір комерційної концесії та простого товариства ділова репутація особи-носія поширюється й на інших осіб (учасників договорів). Способами, які спрямовані на захист права на ділову репутацію, є дії щодо звернення уповноваженої особи до суду або до правоохоронних органів у випадку порушення даного права та дії, що спрямовані на його самозахист. І, нарешті, способами, що спрямовані на вимогу не порушувати право на ділову репутацію, є пред'явлення особою-носієм вимоги такого роду до осіб, які порушують згадане право.

Слід зазначити, що під час здійснення права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану уповноважена особа використовує, в основному, фактичні способи здійснення даних прав (вимога до оточуючих не порочити її честь, гідність та ділову репутацію, зміна ділової репутації шляхом покращення своїх ділових, професійних та інших якостей тощо). Але, як вже було зазначено у першому розділі, з розвитком життя та появою нових суспільних відносин, таке благо, як ділова репутація, набуває можливості бути предметом оплатних договорів, а це свідчить про використання юридичних способів здійснення права на ділову репутацію.

Ми можемо стверджувати, що на вибір способу здійснення права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану впливає низка об'єктивних та суб'єктивних умов.

До об'єктивних умов, перш за все, слід віднести впровадження в країні або в окремій місцевості надзвичайного або воєнного стану, що

супроводжується введенням тимчасових правил і обмежень прав і свобод фізичних та юридичних осіб. Вказані правила носять імперативний характер, а, отже, особа-носій права має обирати способи здійснення права на честь, гідність та ділову репутацію з урахуванням усіх заборон та зобов'язувань, що мають місце за даних умов. У деяких випадках наявність надзвичайного або воєнного стану взагалі виключає можливість вибору способу здійснення права на честь, гідність та ділову репутацію. Прикладами цього може слугувати випадки із порушенням вказаних прав цивільного населення «під дулом автомату». Єдине, що важливе для особи-носія у той час – це збереження життя та здоров'я, тому особа може розраховувати тільки на допомогу з боку третіх осіб або на певний випадок.

Під час дії надзвичайних режимів особи можуть навіть не замислюватись над здійсненням права на честь, гідність та ділову репутацію, тому що головним за цих умов є життя та здоров'я цієї особи та її рідних. Але існують випадки, коли, навпаки, наявність надзвичайного або воєнного стану є середовищем для покращення ділової репутації (діяльність громадських організацій, волонтерів), для будування кар'єри (військовослужбовці, медичні працівники, працівники служб з надзвичайних ситуацій тощо) або для піару (для «зірок шоу-бізнесу» та інших публічних фізичних осіб). Саме в таких випадках особи обирають ті чи інші способи здійснення згаданих прав для досягнення власної мети з урахуванням правил і обмежень, що встановлені при надзвичайному режимі.

Суб'єктивні умови завжди присутні під час вибору способу здійснення будь-яких прав, не виключенням є і право на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану. Однак, необхідно зазначити, що введення надзвичайного або воєнного стану в державі – це завжди порушення нормальної життєдіяльності людини, а тому звичайним та таким, що відповідає ситуації є той факт, що особа

відчуває низку негативних для неї емоцій: хвилювання, страх, небезпеку, тривогу тощо. Все це, зазвичай, може вплинути на вибір способу здійснення права на честь, гідність та ділову репутацію під час дії надзвичайних правових режимів. Так, страх та небезпека здатні вплинути на можливість особи-носія права пред'явити вимогу не порушувати її право по відношенню до особи-порушника через те, що особа-носій не має впевненості у наслідках пред'явлення такої вимоги, адже хвилюється за своє життя та здоров'я.

Однією з суб'єктивних умов вибору способу здійснення суб'єктивних цивільних прав виступає цивільна дієздатність, однак, у випадку права на честь та гідність досягнення певного віку не може бути умовою, що впливає на його здійснення. Честь та гідність не залежить від віку, вони є у дитини, у підлітка, у дорослої людини та у людини похилого віку, а тому й здійснення даного права може відбуватися у різному віці. Здійснення права на ділову репутацію відрізняється від здійснення права на честь та гідність. Для того, щоб особа мала можливість здійснити дане право, вона повинна мати ділову репутацію, а цьому передуює зайняття певним видом діяльності (професійною, службовою, посадовою та іншою діяльністю). Але, навіть за даних умов, вік немає значення. Особа може володіти діловою репутацією й в вісімнадцять років, й в двадцять п'ять років, в шістдесят років та в іншому віці. Для здійснення права на ділову репутацію основною умовою є зайняття особою певним видом діяльності.

Якщо мова йде про обмеження цивільної дієздатності або взагалі її позбавлення, то особа, що позбавлена цивільної дієздатності або дієздатність якої обмежена, може передати можливість здійснення права на честь, гідність та ділову репутацію іншим особам для захисту відповідних благ, такими особами відповідно до законодавства виступають батьки (опікуни), усиновлювачі та піклувальники. Як зазначає Р.О. Стефанчук, в даному випадку слід зауважити наступне: «така передача можливості щодо здійснення особистих немайнових прав іншими

особами не тотожна поняттю їх передачі іншим особам..., здійснюючи особисте немайнове право шляхом вчинення юридично значимих діянь, зазначені особи створюють відповідні права та обов'язки не для себе, а для фізичних осіб-носіїв цих прав із метою задоволення їх інтересів... така передача можлива як на підставі закону, так і на підставі укладення відповідного договору» [27, с. 164–165].

Отже, в умовах надзвичайного або воєнного стану особа може здійснювати право на честь, гідність та ділову репутацію будь-якими не забороненими законом способами. Зазвичай, здійснення права на честь, гідність та ділову репутацію супроводжується вибором фактичних способів, таких як вимога до оточуючих не порочити її честь, гідність та ділову репутацію; зміна ділової репутації шляхом покращення своїх ділових, професійних і інших якостей тощо. Однак, на вибір способу здійснення права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану впливають об'єктивні та суб'єктивні умови. Сам по собі надзвичайний та воєнний стан виступає в якості об'єктивної умови вибору способу здійснення вказаних прав, яка супроводжується введенням тимчасових правил і обмежень прав та свобод фізичних і юридичних осіб. В деяких випадках впровадження надзвичайного правового режиму в державі взагалі виключає можливість особи-носія вибору способу здійснення права на честь, гідність та ділову репутацію. На вибір останнього також впливає низка суб'єктивних умов, які залежать від особи-носія права та пов'язані з її негативними відчуттями, що були викликані наявністю надзвичайного або воєнного стану в державі (страх, хвилювання, відчуття небезпеки тощо).

На підставі вищевикладеного, під способами здійснення права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану необхідно розуміти дію (сукупність дій) або бездіяльність, які виконує уповноважена особа за допомогою тих чи інших засобів для досягнення певної мети або задоволення певної потреби, виходячи зі

змісту права на честь, гідність та ділову репутацію, в межах, установлених законом, та можливостей, наданих механізмом юридичних гарантій з урахуванням вимог і обмежень, що мають місце при надзвичайному або воєнному стані.

2.2 Межі здійснення права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану

Одне з центральних місць серед питань, що виникають при здійсненні суб'єктивних цивільних прав є питання меж їх здійснення. Виконуючи ті чи інші правомочності, що складають зміст суб'єктивного цивільного права, особа не може діяти безмежно, оскільки вона завжди перебуває у взаємодії з іншими особами, які також здійснюють своє суб'єктивне право, спираючись на власні інтереси, а тому без встановлення чітких меж здійснення тих чи інших прав, особа може порушити права інших осіб. Під час дії надзвичайного або воєнного стану дане питання набуває ще важливішого значення, так як його введення – це завжди порушення нормальної життєдіяльності суспільства, встановлення переліку обмежень у здійсненні прав фізичних та юридичних осіб. За даних умов особа перебуває в стані хвилювання та стресу, а тому межі здійснення її прав можуть «розмиватись» в її свідомості.

Питання меж здійснення суб'єктивних цивільних прав є досить дослідженим, актуальним і популярним серед вітчизняних та зарубіжних науковців. Даним питанням займалися такі вчені як М. М. Агарков, С. С. Алексєєв, Д. В. Боброва, А. В. Венедиктов, О. О. Волков, В. П. Грибанов, О. В. Дзера, А. С. Довгерт, В. І. Ємельянов, С. Г. Зайцева, І. В. Жилінкова, Л. О. Красавчикова, В. М. Коссак, Н. С. Кузнєцова, І. М. Кучеренко, В. В. Луць, Є. О. Мічурин, І. В. Міщенко, В. М. Пашина,

О. О. Поротікова, П. М. Рабінович, О. В. Розгон, І. В. Спасибо-Фатєєва, М. О. Стефанчук, Р. О. Стефанчук, Є. О. Суханов, К. М. Тоцька, Є. О. Харітонов, Я. М. Шевченко та ін.

Однак питання меж здійснення права на честь, гідність та ділову репутацію під час дії надзвичайного або воєнного стану є недослідженим та потребує уваги з боку науковців.

Нормативно-правове регулювання меж здійснення суб'єктивних цивільних прав знаходить свій прояв у ст. 23 Конституції України, де зазначено, що кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, та має обов'язки перед суспільством. ЦК України у ст. 13 містить норму про те, що особа здійснює цивільні права в межах, наданих їй договором або актами цивільного законодавства. Дана стаття вказує на обов'язок особи утримуватися від дій, які могли б порушити права інших осіб, завдати шкоди довкіллю або культурній спадщині. Також у ній міститься вказівка на недопущення дій, що вчиняються з наміром завдати шкоди іншій особі, зловживання правом, використання прав з метою неправомірного обмеження конкуренції, зловживання монопольним становищем та недобросовісна конкуренція. Ч. 4 ст. 13 ЦК України передбачає обов'язок особи додержуватися моральних засад суспільства при здійсненні цивільних прав.

В літературі існують різні погляди стосовно юридичної природи поняття «межі здійснення суб'єктивних цивільних прав», серед яких – це визначення сутності понять «межі здійснення суб'єктивного цивільного права» та «межі суб'єктивного цивільного права», їх ототожнення або встановлення відмінних рис. Д.В. Горбась вказує, що усі погляди науковців стосовно меж здійснення суб'єктивних цивільних прав можна поділити на дві групи: перші автори підтримують таку позицію, відповідно до якої поняття «межі здійснення суб'єктивного цивільного права» – це самостійне та окреме від «меж суб'єктивного права» поняття; інша група

вважає недоцільним існування такого поняття у цивільному праві та вказують, що «межі здійснення суб'єктивного цивільного права» це, власне, є «межі суб'єктивного права». Сам автор категорично не підтримує ані першу, ані другу позицію, зазначаючи, що в кожній є «як сильні, так і слабкі, суперечливі місця» [150, с. 206–207]. Однак, у власному дисертаційному дослідженні автор зазначає: «оскільки так чи інакше межі здійснення суб'єктивного цивільного права обмежують коло тих дій, які може вчинити уповноважена особа в межах цього права, їх слід визнати межами самого суб'єктивного цивільного права. Поряд з цим серед меж суб'єктивного права межі здійснення мають свою специфіку». Тобто автор все ж таки ототожнює ці поняття, однак з певними зауваженнями. Він розділяє межі суб'єктивного цивільного права на загальні та спеціальні, зазначаючи, що загальні – «це встановлені законодавством чи договором критерії, що визначають коло тих дій, які може вчинити носій цього права», а спеціальні – «це вимоги до здійснення суб'єктивного права, що вказують, за дотримання яких умов можуть бути здійснені ті дії, які передбачені загальними межами». Саме до спеціальних меж суб'єктивного права автор відносить межі здійснення суб'єктивного цивільного права [130, с. 9-10]. О.В. Волков розрізняючи універсальні та спеціальні межі здійснення прав вказує, що «під універсальними межами здійснення прав розуміється наявність в складі кожного суб'єктивного цивільного права особливого системного обов'язку – не перетворювати своє право в засіб для безправ'я, тобто завжди діяти добросовісно та розумно». Його позиція стосовно меж здійснення суб'єктивного цивільного права та меж суб'єктивного цивільного права наступна: «... якщо мова йде про співвідношення двох границь, двох меж в змісті суб'єктивного цивільного права, межі здійснення – це вже не універсальні, не загальні, не зовнішні границі права, а суб'єктивні, внутрішні, спеціальні межі, що утворюють поряд із зовнішніми єдиний зміст суб'єктивного цивільного права» [154, с. 217]. О.О. Маліновський поділяє межі суб'єктивного права на

об'єктивні та суб'єктивні. Автор пише: «межі, що встановлюють рамки конкретних суб'єктивних прав, можуть мати як об'єктивний, так й суб'єктивний характер. Об'єктивні межі окреслюються чинним законодавством (об'єктивним правом); суб'єктивні – визначаються самим суб'єктом права». До меж, що носять об'єктивний характер, автор відносить межі суб'єктивного права, а поняття «межі здійснення суб'єктивного права» відносить до меж, що мають суб'єктивний характер. При цьому автор зазначає, що об'єктивні межі суб'єктивного права завжди визначаються законодавцем, виходячи з конкретних історичних умов та на основі великої кількості різноманітних факторів та зосереджує увагу на тому, що «в законі повинні бути чітко вказані й межі суб'єктивного права, тобто ті умови, за наявності яких суб'єкт наділяється відповідним правом, та ті рамки, в яких він за своїм розсудом буде його здійснювати» й наводить приклади таких умов – визначений вік, наявність необхідної освіти, стаж роботи, наявність малолітніх дітей, інвалідність та ін. [155, с. 95–96]. Підсумовуючи свої міркування, О.О. Маліновський вказує, що межі суб'єктивних прав «орієнтують уповноваженого суб'єкта на «жорсткі» границі власної поведінки, які неможна довільно розширити на свій розсуд», а межі здійснення суб'єктивних прав «окреслюють «м'які» границі, в яких суб'єкт, що здійснює право на власний розсуд, зобов'язується бути добросовісним, розумним або моральним» [156, с. 144].

Принципово іншої позиції дотримується В.І. Ємельянов. Розмірковуючи над визначенням «зловживання цивільними правами», що надано В.П. Грибановим та яке являє собою «дію, яка виходить за границі однієї моделі поведінки – меж здійснення цивільного права, але знаходяться в межах іншої моделі – суб'єктивного цивільного права», автор вказує, що «прихильники цього визначення стверджують, що суб'єктивне право до початку його здійснення є мірою можливої дозволеної поведінки. Коли ж суб'єктивне право починає здійснюватися,

міра дозволеної поведінки стає іншою: скорочується до розмірів меж здійснення цивільного права, з чого неминуче випливає висновок про те, що існує одна міра дозволеної поведінки для потенційного, абстрактного суб'єктивного права, а інша – для права здійснюваного. Отже, можна порушити одну межу дозволеного, не порушуючи іншої. Займаючи таку позицію, треба було б визнати, що дія може бути одночасно і правомірною, і протиправною. Неможливість такого положення є очевидною». Далі автор зазначає: «суб'єктивне цивільне право є мірою дозволеної поведінки, яка визначається всією сукупністю правових норм, що впливає на її об'єм. Тому межі здійснення суб'єктивного права співпадають з межами цивільного права» [157, с. 21].

Ми, в свою чергу, дотримуємося наступної позиції. «Межі суб'єктивних цивільних прав» є поняттям статичним. Воно не залежить від волі уповноваженої особи, оскільки визначається законодавцем та має імперативний характер. Поняття ж «межі здійснення суб'єктивних цивільних прав» є відображенням динамічного боку суб'єктивного права, а саме його здійснення, має безпосередній зв'язок з волевиявленням уповноваженої особи та носить диспозитивний характер. Так, межами суб'єктивного права на честь, гідність та ділову репутацію є деякі загальні межі (визначені ст.13 ЦК України, а саме: обов'язок особи утримуватися від дій, які могли б порушити права інших осіб та заборона дій, що вчиняються з наміром завдати шкоди іншій особі) та межі, визначені іншими законами (наприклад, заборона використання засобів масової інформації для завдання шкоди честі і гідності особи [15]; обов'язок працівників телерадіоорганізацій не допускати випадків поширення в телерадіопрограмах відомостей, які порушують права і законні інтереси громадян, принижують їх честь і гідність [14] тощо). Межами здійснення суб'єктивного права на честь, гідність та ділову репутацію визнаються ті рамки, які визначає для себе сама особа-носій згаданого права, обираючи той чи інший спосіб його здійснення. Однак, рамки здійснення даних прав,

визначені самою особою-носієм, повинні відповідати тим рамкам, які встановлені законодавцем та відображені у законодавстві. Так, заборона порушення прав інших осіб – це межі суб'єктивного права на честь, гідність та ділову репутацію. Межі здійснення суб'єктивного права на честь, гідність та ділову репутацію за даних умов являють собою ті рамки, які сама особа-носіє визначає для себе під час вибору способу здійснення зазначених прав, виходячи з вимог справедливості, добросовісності та розумності. Це може бути використання таких способів здійснення права на честь, гідність та ділову репутацію, які не здатні порушити права, свободи та законні інтереси інших осіб. Межі здійснення суб'єктивного права обов'язково повинні відповідати вимогам справедливості, добросовісності та розумності.

В літературі під межами здійснення суб'єктивних цивільних прав розуміють: «окреслені законом границі діяльності управомочених осіб щодо реалізації можливостей, які складають зміст даних прав»[56, с. 283]; «встановлені об'єктивним правом заборони щодо порушення прав та інтересів інших осіб, суспільних та державних інтересів» [158, с. 24]; «певні обмеження, границі поведінки батьків і дитини та певні вимоги, дотримання яких є обов'язковим у здійсненні сімейних прав батьків та дітей, що встановлюються договором або законом» [159, с. 180]; «критерії допустимості використання різноманітних форм практичної реалізації правових можливостей, передбачених змістом того чи іншого суб'єктивного цивільного права» [61, с. 168]; «надані законодавством правоздатній та дієздатній особі сукупність конкретних правомочностей, за рамками яких суб'єкт не може здійснювати своє право» [156, с. 138]; «передбачені актами цивільного законодавства чи правочином способи, якими управомочена особа може набути ті можливості, що містяться в юридичному закріпленні цих прав» [160, с. 51]; «норми договору або цивільного законодавства, що встановлюють заборону або обмеження цивільних прав особи» [161, с. 200]; «правові

рамки, які встановлені нормативно для визначення обсягу прав і обов'язків власника щодо використання наданих йому суб'єктивним правом можливостей, існування яких зумовлено обов'язком власника та охорони земель, а також охорони прав і законних інтересів інших осіб» [162, с. 76-77]; «галузевий різновид суспільно-правових стримуючих стимулів поведінкової активності, що покликані справляти зовнішній впорядкований вплив на мотивацію, способи, засоби та характер використання закладених у змісті суб'єктивного цивільного права можливостей» [144, с. 114].

Отже, в цивілістичній доктрині межі здійснення суб'єктивних цивільних прав досить часто дорівнюють до певних заборон, границь такого здійснення, що визначаються законом [56, с. 283; 158, с. 24; 159, с. 180; 61, с. 168;]; рідше – до сукупності конкретних правомочностей [156, с. 138]; до способів, якими уповноважена особа може набути ті можливості, що містяться в юридичному закріпленні цих прав [160, с. 51; 170, с. 4]; до правових рамок [162, с. 76–77]; до суспільно-правових стримуючих стимулів поведінкової активності [144, с. 114].

В літературі досить часто порівнюються такі поняття як «межі здійснення цивільних прав» і «обмеження цивільних прав», а тому існує багато думок, присвячених даному питанню. Так, М.О. Стефанчук, досліджуючи межі здійснення суб'єктивних цивільних прав, дійшов висновку про те, що ««межі здійснення права» відображають позитивний аспект у здійсненні суб'єктом свого права, тобто ними встановлюються можливі (дозволені чи незаборонені) варіанти поведінки суб'єкта, а «обмеження» виражають негативний аспект, а саме – забороняють (звужують чи виключають) окремі можливості для здійснення суб'єктом свого права» [160, с. 62]. К.М. Тоцька, розглядаючи межі та обмеження права власності на земельну ділянку, дійшла висновку, що для меж та обмежень належать як спільні ознаки, наприклад, «спрямованість на ускладнення здійснення прав суб'єктом», так й відмінні: «для меж права

власності характерні більш загальні вимоги щодо можливостей для власника, а для обмежень – більш конкретні» [162, с. 76-77]. О.В. Розгон в своєму дослідженні меж та обмежень права власності зазначає, що поняття «межі» та «обмеження» не є тотожними, «хоча мають єдину спрямованість на звуження обсягу можливостей власника діяти на власний розсуд». Автор вказує на те, що межі відображають статичний стан, а обмеження встановлюються при реалізації власником своїх повноважень (динаміка). На думку автора, межі є надто широкими, а обмеження максимально конкретними. Межі надають широке коло можливостей власнику діяти на власний розсуд, а обмеження, навпаки, зменшують такі можливості [163, с. 6]. Є.О. Мічурін стверджує, що обмеження ніяк не впливають на зміст суб'єктивного права, але вони ускладнюють їх здійснення та зазначає, що «межі здійснення суб'єктивного права пов'язані з мірою можливості здійснення повноважень, які надані особі законом та існують завжди стосовно будь-якого суб'єктивного права. Обмеження існують щодо окремих цивільних прав та ускладнюють можливості здійснення цих прав» [164, с. 173].

З урахуванням поглядів науковців визначимо наступні положення щодо співвідношення «меж» та «обмежень» здійснення суб'єктивних прав: поняття «межі» є ширше, ніж поняття «обмеження», так як «межі» надають уповноваженій особі достатньо велике коло варіантів поведінки, у той час як «обмеження», навпаки, звужують, зменшують кількість останніх; «межі» є відображення позитивного аспекту, а «обмеження» – негативного, так як звужують, або виключають окремі можливості в здійсненні того чи іншого права; «межі» та «обмеження» не впливають на зміст даних прав, вони ускладнюють їх здійснення, тобто впливають на їх обсяг, на поведінку управомочених осіб; «межі» місять загальні вимоги, а «обмеження» – конкретні, вони вказують, що робити, а що не робити; «межі» стосуються всіх суб'єктивних прав, а «обмеження» – лише конкретних [160, с. 62; 156, с. 138-139; 162, с. 76-77; 163, с. 6; 164, с. 173].

Отже, у юридичній площині треба відрізнити поняття «межі» та «обмеження», враховуючи їх етимологічну та правову природу було б неправильно їх змішувати та підміняти один одним.

Однак, слід враховувати ще одну особливість: усі вище перелічені характеристики «меж» та «обмежень», як правило, були виявлені цивілістами під час дослідження майнових прав. Тоді виникає запитання: чи можна порівнювати межі здійснення майнових прав та межі здійснення немайнових прав? Вважаємо, що ні. Як правило, межі здійснення майнових прав визначені законом або договором та є більш конкретними на відміну від меж здійснення немайнових прав. Визначити межі останніх дуже складно, тому законодавець надає можливість більш вільних дій особі-носію під час їх здійснення, закріпивши у ст. 272 ЦК України лише вказівку на те, що фізична особа здійснює особисті немайнові права самотійно, а у ст. 278 – заборону поширювати інформацію, якою порушуються особисті немайнові права. Така заборона збігається з вимогою ч. 2 ст. 13 ЦК України щодо обов'язку особи утримуватися від дій, які могли б порушити права інших осіб, а воно, у свою чергу, є доволі широким для тлумачення. Вважаємо, що до меж здійснення особистих немайнових прав доречно застосувати правило: «дозволено все, що не заборонено законом». До цієї тези відноситься заборона порушувати права інших осіб, у тому числі заборона поширення інформації, якою порушуються особисті немайнові права та обов'язок утримуватися від дій, які можуть порушити права інших осіб. Вказане, звичайно, є загальним правилом, адже законодавцем можуть бути встановлені й більш конкретні межі для тих чи інших видів особистих немайнових прав залежно від їх специфіки.

Щодо обмеження права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану, то Конституція України у ст. 64 містить заборону обмеження права на повагу до гідності особи в умовах надзвичайного або воєнного стану, не згадуючи про честь та ділову

репутацію. ЦК України в ч. 2 ст. 274 містить вказівку на те, що обмеження особистих немайнових прав фізичної особи, встановлених цим Кодексом та іншим законом, можливе лише у випадках, передбачених ними. Однак, закріпивши право на повагу до гідності та честі, а також право на недоторканність ділової репутації законодавець не прописав у ЦК України положення щодо обмеження згаданих прав. Виходячи із того, що честь та гідність являють собою єдиний об'єкт особистого немайнового права людини на честь та гідність, яке є абсолютним правом за своєю природою, вважаємо, що право на честь та гідність не підлягає обмеженню за будь-яких умов. Честь поряд із гідністю являє собою найвищу соціальну цінність для особи та для держави в цілому, а тому навіть надзвичайний або воєнний стан не може бути підставою для їх обмеження. Те ж саме стосується й ділової репутації. Надзвичайний або воєнний стан не може ніяким чином обмежити право особи на ділову репутацію. При цьому вважаємо, що законодавець вказує на неможливість обмеження згаданих прав через вказівку на «недоторканність» гідності, честі та ділової репутації у ст. 297 та ст. 290 ЦК України.

На неможливість обмеження даних прав вказують норми багатьох міжнародно-правових актів. Так, Загальна декларація з прав людини 1948 року у статтях 5 і 12 містить положення про те, що ніхто не повинен зазнавати тортур, або жорстокого, нелюдського, або такого, що принижує його гідність, поводження і покарання. Ніхто не може зазнавати безпідставного втручання у його особисте і сімейне життя, безпідставного посягання на недоторканність його житла, тайну його кореспонденції або на його честь і репутацію. Кожна людина має право на захист закону від такого втручання або таких посягань [1]. Схожі положення містить і Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 року (ст. 13) [6], Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 року (ст.ст. 4, 7, 17) [5], і Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року (ст. 3) [16]. Стаття третя, яка є

спільною для чотирьох Женевських Конвенції містить вказівку на те, що особи, які безпосередньо не приймають участі у воєнних діях, за будь-яких обставин користуються гуманним поводженням, яке є вільним від будь-якої дискримінації за ознаками раси, кольору шкіри, релігії чи віри, статі, походження чи майнового стану або будь-яких інших аналогічних критеріїв. Вказана стаття містить також конкретний перелік заборон, а саме: а) посягання на життя і фізичну недоторканність, зокрема, будь-які види вбивства, каліцтва, жорстокого поводження і катування, б) взяття заручників, с) посягання на людську гідність, зокрема, образливе і принижуюче звернення, d) засудження та застосування покарання без попереднього судового рішення, винесеного належним чином утвердженим судом, при наявності судових гарантій, визнаних необхідними цивілізованими націями [9]. Американська конвенція про права людини, прийнята у 1969 році також містить вказівку в п. 1 ст. 25 про те, що під час війни, суспільних небезпек, або інших надзвичайних обставин, які загрожують незалежності та безпеці держави-учасника, остання може вжити заходи з відступлення від своїх зобов'язань за діючою Конвенцією у такій мірі та на такий час, які точно обумовлені гостротою ситуації, за умови, що такі заходи не є несумісними з їх іншими зобов'язаннями за міжнародним правом та не тягнуть дискримінації на основі раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії або іншого соціального походження [11].

Як відомо, правове регулювання будь-якого права, у тому числі й права на честь, гідність та ділову репутацію здійснюється за допомогою різноманітних методів та способів. В літературі виділяють три основних способи правового регулювання: дозволи, зобов'язування та заборони. Дозволи пов'язані з наданням суб'єктам можливості здійснювати певні дії для задоволення власних потреб та інтересів. Зобов'язування – це покладання на особу обов'язку активної поведінки відповідно до закону або договору. Заборони являють собою покладання на особу обов'язку

утримуватися від вчинення дій певного роду [165, с. 230; 114, с. 532]. Окрім цього, розрізняють й допоміжні способи – стимулюючі та обмежуючі. В якості стимулюючих виступають пільги, привілеї, заохочення, рекомендації, компенсації тощо. В якості обмежуючих – ліміти, покарання, призупинення тощо [166, с. 128].

Межі здійснення права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану також проявляються через відповідні способи правового регулювання. Однак, не слід забувати, що межі – це «вулиця із двостороннім рухом», а отже не тільки особа-носій має дотримуватися меж під час здійснення згаданих прав, а й усі інші особи, які їй протистоять, зобов'язані також враховувати певні рамки під час здійснення власних суб'єктивних прав. Як ми вже стверджували, визначення меж здійснення особистих немайнових прав – це складне завдання, а встановлення меж у здійсненні права на честь, гідність та ділову репутацію ще складніше, адже це таке право, яке ми здійснюємо майже кожного дня, самі того не помічаючи. Особливості у визначенні питання меж здійснення права на честь, гідність та ділову репутацію додає впровадження в країні надзвичайного або воєнного стану. Але, поміркувавши детальніше та глибше, а також керуючись тезами: «здійснення будь-якого права не може бути безмежним» та «межі стосуються як носія права (управомоченої особи), так й усіх інших (зобов'язаних осіб)», ми дійшли наступних висновків.

По-перше, введення надзвичайного або воєнного стану в країні завжди супроводжується встановленням певного порядку, певних правил, які мають імперативний характер. Усі без виключення фізичні та юридичні особи повинні слідувати їм. Якщо у мирний час особа визначає свою поведінку на власний розсуд, звичайно, в межах закону, то в умовах надзвичайних правових режимів вона має визначати її на основі вказаних імперативних норм. Тобто коло можливих варіантів здійснення особою тих чи інших прав звужується через запровадження в країні надзвичайних

правових режимів. Межі здійснення права на честь, гідність та ділову репутацію також підпадають під дію цих імперативних норм. Особа за даних умов перебуває ніби у «імперативних рамках», що визначені цими режимами та не має можливості вільно та на власний розсуд обирати варіанти своєї поведінки. В умовах надзвичайного або воєнного стану превалюють такі способи правового регулювання як заборони та зобов'язування. Саме вони й являють собою ті імперативні рамки, дотримання яких є необхідною умовою забезпечення законності та порядку. До них можна віднести: встановлення особливого режиму в'їзду і виїзду, а також обмеження свободи пересування по території, де вводиться надзвичайний стан; обмеження руху транспортних засобів та їх огляд; посилення охорони громадського порядку та об'єктів, що забезпечують життєдіяльність населення та народного господарства; заборона проведення масових заходів, крім заходів, заборона на проведення яких встановлюється судом; заборона страйків; примусове відчуження або вилучення майна у юридичних і фізичних осіб; встановлення особливих правил користування зв'язком та передачі інформації через комп'ютерні мережі [98]; запровадження трудової повинності для працездатних осіб, не залучених до роботи в оборонній сфері та сфері забезпечення життєдіяльності населення і не заброньованих за підприємствами, установами та організаціями на період дії воєнного стану з метою виконання робіт, що мають оборонний характер; запровадження комендантської години; встановлення заборони або обмеження на вибір місця перебування чи місця проживання осіб; встановлення для фізичних і юридичних осіб військово-квартирної повинності з розквартируванням військовослужбовців та ін. [97]. Під час здійснення права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану особа повинна усвідомлювати те, що вона вимушена враховувати усі ці межі, які уособлюють у собі перелічені заборони та зобов'язування.

По-друге, межами здійснення права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану для особи-носія є межі здійснення будь-яких особистих немайнових прав інших осіб. Так, під час здійснення права на честь, гідність та ділову репутацію особа-носії не може, наприклад, розкривати таємниці особистого та сімейного життя інших осіб, розповсюджувати інформацію про їх стан здоров'я або таємницю кореспонденції тощо.

По-третє, враховуючи особливість права на честь, гідність та ділову репутацію, необхідно зазначити, що зазначене право не може вступати в конфлікт з таким же правом іншої особи [167, с. 359].Так, право на честь, гідність та ділову репутацію однієї особи може співіснувати з правом на честь, гідність та ділову репутацію інших осіб, при цьому не виникає конфлікту прав та їх «накладання» один на одного, а тому й питання захисту меж здійснення права на честь, гідність та ділову репутацію виникає тоді, коли воно порушується. Аналогічна ситуація виникає й під час розширення меж здійснення права на ділову репутацію. Це відбувається тоді, коли ділова репутація особи-носія через договори поширюється й на інших суб'єктів, наприклад, користувачів за договором комерційної концесії, або, наприклад, на просте товариство та його учасників за договором простого товариства.

По-четверте, тісно пов'язаним з правом на честь, гідність та ділову репутацію виступає право на свободу вираження поглядів. Розглядаючи національну судову практику щодо захисту права на честь, гідність та ділову репутацію і практику Європейського суду, у більшості випадків відстежуєш зв'язок останнього з правом на свободу вираження поглядів, однак там, де національні суди визнають факт порушення честі, гідності та ділової репутації, Європейський суд з прав людини визнає втручання в право на свободу вираження поглядів. Така тенденція простежується через те, що: національне законодавство не відповідає певним вимогам «якості» щодо обмежень, які дозволяють втручання в право на свободу вираження

поглядів (достатню доступність даних положень для того, щоб особи мали вказівки відносно юридичних норм, які можна застосувати до справи та достатню чіткість їх формулювання) [168, с. 21–24]; у позові про захист честі, гідності та ділової репутації потрібна «наявність об'єктивного зв'язку між оскаржуваним твердженням і особою, яка звернулася до суду з позовом про дифамацію»; для виникнення підстави позову про захист честі, гідності та ділової репутації необхідно, щоб в «дифамаційному твердженні містилася б вказівка на конкретну особу»; національне законодавство щодо захисту честі, гідності та ділової репутації повинно проводити чітку різницю між оціночними судженнями та фактами, при цьому правдивість оціночних суджень не підлягає доведенню на відміну від фактів, в противному випадку – це втручання в право на свободу вираження поглядів; окрім вітчизняного законодавства, національні суди повинні брати до уваги останні Рекомендації ПАРЄ, Резолюцію Європарламенту, Звіти Комітету міністрів РЄ, Human Rights Watch, Держдепартаменту США.

Отже, межі здійснення права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану проявляються через заборони та зобов'язування, а саме: через заборону порушувати особисті немайнові права інших осіб, у тому числі права на честь, гідність та ділову репутацію; заборону порушувати право на свободу вираження поглядів; обов'язок утримуватися від дій, які можуть призвести до таких порушень, а також через низку імперативних норм, що діють під час надзвичайних правових режимів. Це стосується як носія даного права, так й усіх інших осіб, які їй протистоять. Однак, необхідно зазначити, що заборона порушувати права інших осіб та обов'язок утримуватися від дій, які можуть порушити їх – це, так звані, універсальні або загальні межі, які притаманні здійсненню будь-якого права, у тому числі й права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану. Однак, аналіз чинного законодавства дає можливість побачити й інші –

спеціальні межі здійснення зазначеного права, але – це такі межі, яких повинні дотримуватися всі інші особи, що протистоять уповноваженій особі, у тому числі й під час здійснення ним права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану. Так, Закон України «Про телебачення та радіомовлення» в ч. 1 ст. 60 передбачає обов'язок працівників телерадіоорганізацій не допускати випадків поширення в телерадіопрограмах відомостей, які порушують права і законні інтереси громадян, принижують їх честь і гідність [14]. Закон України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» в ч. 2 ст. 3 містить заборону використання засобів масової інформації для завдання шкоди честі і гідності особи [15]. Закон України «Про телебачення та радіомовлення» передбачає заборону використання телерадіоорганізацій для поширення інформації, яка порушує законні права та інтереси фізичних і юридичних осіб, посягає їх на честь і гідність (ч. 2 ст. 6) [14]. Стаття 24 Закону України «Про правовий режим надзвичайного стану» та ст. 22 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» містять заборону для застосування тортур, жорстокого чи принижуючого гідність поводження або покарання під час дії надзвичайного або воєнного стану [97, 98].

Підсумовуючи, зазначимо, що межами здійснення права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану є рамки імперативного характеру, встановлені законодавцем під час введення надзвичайних правових режимів, з урахуванням яких особа-носій здійснює вибір способу реалізації можливостей, закладених у змісті цього права [169, с. 53]. Межі здійснення права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану проявляються через відповідні способи правового регулювання, серед яких превалюють заборони та дозволи. Під час здійснення згаданих прав не лише особа-носій має дотримуватися меж такого здійснення, а й усі інші

особи, які їй протистоять, зобов'язані також враховувати певні межі під час здійснення власних суб'єктивних прав.

Висновки до розділу 2

1. «Зміст суб'єктивного цивільного права» є поняттям статичним, яке являє собою міру можливої поведінки управомоченої особи, що складається з відповідних юридичних можливостей конкретного цивільного права, та які традиційно в цивілістиці називаються «правомочністями». Зміст суб'єктивного цивільного права вказує на те, які правові можливості має управомочена особа в межах того чи іншого цивільного права. Проте зміст цивільного права не регламентує покрокові дії управомоченої особи, яка реалізує ті чи інші правомочності, а лише окреслює її правові можливості діяти за відповідними обставинами в межах закону. В цьому випадку й потрібне поняття «спосіб здійснення суб'єктивного цивільного права», яке вказує на динаміку конкретного цивільного права. Саме це поняття визначає, яким чином може діяти управомочена особа в межах конкретного цивільного права.

2. Поняття «спосіб здійснення суб'єктивних цивільних прав» є ширшим порівняно із «засобом здійснення суб'єктивних цивільних прав», при цьому останнє є складовою частиною першого відповідно до їх смислового значення. Спосіб здійснення права на честь, гідність та ділову репутацію являє собою дії, спрямовані на використання змісту такого права в умовах надзвичайного або воєнного стану. Він є набагато ширшим, змістовнішим та складнішим, на відміну від засобів, може бути комбінацією різноманітних дій. Засобами здійснення права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану є те, за допомогою чого управомочена особа може підвищити ефективність своїх дій. Такими засобами є знання, вміння, навички, досвід, а також інші

інструменти, які можна для цього використати – гроші, зв'язки, знайомства, допомога інших осіб, транспортні засоби, мережа Інтернет тощо.

3. Під формами здійснення права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану необхідно розуміти зовнішнє вираження способів здійснення відповідних суб'єктивних цивільних прав, що виражається в активних або пасивних діях уповноваженої особи, які спрямовані на досягнення визначеної мети чи задоволення певних потреб.

4. Надзвичайний та воєнний стан являють собою об'єктивну умову, яка може вплинути на вибір способу здійснення права на честь, гідність та ділову репутацію. В окремих випадках наявність надзвичайного або воєнного стану взагалі виключає можливість вибору способу здійснення зазначеного права. Суб'єктивні умови у вигляді негативних почуттів та емоцій, що викликані введенням надзвичайних режимів також впливають на нього або взагалі виключають його. Так, страх та небезпека здатні вплинути на можливість особи-носія права поставити вимогу не порушувати її право щодо особи-порушника через те, що особа-носій не має впевненості у наслідках висунення такої вимоги та побоювання за своє життя і здоров'я.

5. Під способом здійснення права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану необхідно розуміти дію (сукупність дій) або бездіяльність, які виконує уповноважена особа за допомогою тих чи інших засобів для досягнення певної мети або задоволення певної потреби, виходячи зі змісту права на честь, гідність та ділову репутацію, в межах, установлених законом, та можливостей, наданих механізмом юридичних гарантій з урахуванням вимог і обмежень, що мають місце при надзвичайному або воєнному стані.

6. Поняття «межі суб'єктивних цивільних прав» є поняттям статичним. Воно не залежить від волі уповноваженої особи, оскільки

визначається законодавцем та має імперативний характер. Натомість поняття «межі здійснення суб'єктивних цивільних прав» характеризується динамічністю та безпосереднім зв'язком з волевиявленням уповноваженої особи і має диспозитивний характер.

7. Коло можливих варіантів здійснення особою тих чи інших прав звужується через наявність в країні надзвичайних режимів. Межі здійснення права на честь, гідність та ділову репутацію також підпадають під дію відповідних імперативних норм. Особа за таких умов перебуває ніби в «імперативних рамках», що визначені цими режимами, та не має можливості вільно і на власний розсуд обрати варіанти своєї поведінки.

8. Під межами здійснення права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану необхідно розуміти рамки імперативного характеру, встановлені законодавцем під час введення надзвичайних правових режимів, з урахуванням яких особа-носій здійснює вибір способу реалізації можливостей, закладених у змісті цього права.

9. Межі здійснення права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану проявляються через відповідні способи правового регулювання, серед яких превалюють заборони та дозволи. Під час здійснення згаданих прав не лише особа-носій має дотримуватися меж такого здійснення, а й усі інші особи, які їй протистоять, зобов'язані також враховувати певні рамки під час здійснення власних суб'єктивних прав.

10. Право на честь, гідність та ділову репутацію однієї особи може співіснувати із правом на честь, гідність та ділову репутацію інших осіб, при цьому не виникає конфлікту прав та їх «накладання» одне на одне.

Результати дослідження, які викладені у Розділі II, відображено у наступних публікаціях автора: [149, с. 277–280]; [167, с. 55]; [169, с. 49–54].

РОЗДІЛ 3.

ЗАХИСТ ПРАВА НА ЧЕСТЬ, ГІДНІСТЬ ТА ДІЛОВУ РЕПУТАЦІЮ В УМОВАХ НАДЗВИЧАЙНОГО АБО ВОЄННОГО СТАНУ

3.1 Способи захисту права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану. Підстави для застосування заходів захисту права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану.

Захист будь-якого суб'єктивного цивільного права та інтересу є необхідною умовою його безперешкодного здійснення. Саме захист надає можливість особі-носію відстояти свої законні права та інтереси у випадку їх порушення, невизнання або оспорення шляхом звернення до суду, інших правоохоронних органів чи застосувати надану законом можливість самохисту. Захист права на честь, гідність та ділову репутацію є доволі дослідженим питанням у науці цивільного права через його актуальність, яка не втрачається останнім часом. Однак, питання захисту права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану оминуло уваги науковців.

Фундаментальні теоретичні основи захисту суб'єктивних прав були розроблені такими видатними вченими як С. С. Алексєєв, В. П. Грибанов, О. В. Дзера, А. С. Довгерт, О. О. Красавчиков, Л. О. Красавчикова, Н. С. Кузнєцова, М. С. Малєїн, Р. О. Стефанчук, Є. О. Суханов, Л. І. Петражицький, О. А. Підопригора, Й. О. Покровський, З. В. Ромовська, К. А. Флейшиць, Я. М. Шевченко та ін. Безпосередньо питаннями захисту права на честь, гідність та ділову репутацію займалися А. Л. Анісімов, О. С. Жидкова, О. В. Кохановська, Д. Д. Луспеник, К. В. Можаровська, Ю. В. Попов, І. В. Саприкіна, Р. О. Стефанчук, С. І. Шимон та ін.

Питання засобів захисту та заходів відповідальності суб'єктивних цивільних прав традиційно пов'язують зі способами захисту останніх. ЦК України виділяє наступні способи захисту цивільних прав та інтересів: 1) визнання права; 2) визнання правочину недійсним; 3) припинення дії, яка порушує право; 4) відновлення становища, яке існувало до порушення; 5) примусове виконання обов'язку в натурі; 6) зміна правовідношення; 7) припинення правовідношення; 8) відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди; 9) відшкодування моральної (немайнової) шкоди; 10) визнання незаконними рішення, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб [12]. Перелік способів захисту цивільних прав та інтересів не є вичерпним.

Питання співвідношення заходів захисту та заходів відповідальності, хоча й бере свій початок ще за радянських часів, але не втрачає своєї актуальності й сьогодні. Багато думок панує в літературі стосовно зазначеного питання, відсутність єдиного підходу до розуміння вказаних явищ надає можливість для широкої дискусії. Науковці вказують на наявність різноманітних ознак, що поєднують заходи захисту та заходи відповідальності, а також перелічують ті, що, навпаки, вказують на їх нетотожність. Однак, більшість з них розрізняють поняття «заходи захисту» та «заходи відповідальності», вказуючи на їх відмінні та деякі спільні риси [170; 171, с. 101–120; 56, с. 299–300; 172, с. 27–28; 173; 174], а деякі з них дотримуються іншої позиції, вказуючи на те, що й засоби захисту, й засоби відповідальності охоплюються єдиним поняттям «способи захисту цивільних прав» [175]. Більш детальне згрупування положень щодо співвідношення «заходів захисту» та «заходів відповідальності» зробив Р.О. Стефанчук, який серед великої кількості думок, які панують в літературі, виділив три основні з них: 1) засоби захисту та засоби відповідальності зовсім різні поняття, які «існують взагалі в різних площинах, ... порівняння яких є неможливим» (радикальна

концепція). Необґрунтованість цієї концепції, на думку Р.О. Стефанчука, пояснюється тим, що «захист та відповідальність реалізуються в межах охоронних правовідносин», а тому «зв'язок цих понять є очевидним»; 2) засоби захисту та засоби відповідальності співвідносяться та взаємодіють один з одним («однак рівень їх взаємодії визначається вченими по-різному»); 3) засоби захисту та засоби відповідальності – це тотожні поняття, тому що, на думку прибічників цієї концепції, «ці категорії є взаємопов'язаними поняттями одного явища», оскільки «те, що для зобов'язаної сторони є юридичною відповідальністю, для уповноваженої особи є заходом захисту». Саме остання концепція визнається Р.О. Стефанчуком більш обґрунтованою [27, с. 191–192]. Дійсно, якщо проаналізувати ст. 16 ЦК України, то можна побачити, що законодавець ніяким чином не відмежовує заходи захисту від заходів відповідальності, а навпаки, поєднує їх єдиним поняттям «способи захисту цивільних прав та інтересів» [12]. Однак, на наш погляд, не можна повністю ототожнювати заходи захисту та заходи відповідальності, не зважаючи на те, що законодавець зводить їх до єдиного поняття. Вважаємо, що кожна із концепцій, яка існує в літературі, має власні позитивні риси. Авжеж, не можна не погодитися з думкою про те, «що для зобов'язаної сторони є юридичною відповідальністю, для уповноваженої особи є заходом захисту» [27, с. 192], однак, в свою чергу, також не можна стверджувати, що підстави застосування заходів захисту та заходів відповідальності є однаковими, тому що, як справедливо відмічається в літературі, для підстав застосування заходів захисту необхідна наявність вини та противоправної поведінки, а у випадку заходів захисту – лише противоправної поведінки. На нашу думку, під час вирішення питання щодо співвідношення заходів захисту та заходів відповідальності при захисті права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану, необхідно відштовхуватися від уповноваженої особи, право якої порушено, адже головне завдання для неї

– це його захист усіма можливими засобами. У такому випадку й заходи захисту, й заходи відповідальності відіграють рівноцінну важливу роль. Разом вони спрямовані на задоволення потреби у захисті порушеного права на честь, гідність та ділову репутацію. Для уповноваженої особи, право якої потребує захисту, не має різниці яким чином відрізняються або у чому поєднуються заходи захисту та заходи відповідальності, головне, щоб разом вони задовольнили її потребу у захисті.

Традиційно до заходів відповідальності відносять відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди, а також відшкодування моральної (немайнової) шкоди. До заходів захисту – визнання права; визнання правочину недійсним; припинення дії, яка порушує право; відновлення становища, яке існувало до порушення; примусове виконання обов'язку в натурі; зміна правовідношення; припинення правовідношення; визнання незаконними рішення, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб [56, с. 299; 181]. Як вже було зазначено, ЦК України в ст. 16 об'єднує усі перелічені вище заходи єдиним поняттям «способи захисту цивільних прав». Вказаний перелік загальних або універсальних способів захисту цивільних прав та інтересів є невичерпним, а тому суд може захистити цивільне право або інтерес іншим способом, передбаченим законом або договором. Як зазначається в літературі, вказані способи захисту цивільних прав визнаються власне цивільно-правовими [56, с. 311; 27, с. 194], оскільки «по-перше, застосовуються судом тільки до учасників цивільних правовідносин, в яких правопорушник і потерпілий знаходяться у відносинах рівності, а не субординації, і, по-друге, їх застосування за загальним правилом можливо тільки з ініціативи суб'єкта, права і законні інтереси якого порушуються або можуть бути порушені» [56, с. 311]. Однак, як зауважує І.В. Саприкіна, «перелік способів захисту, який передбачений чинним законодавством, зокрема ст.16 ЦК України, не є

логічною, науково обґрунтованою системою способів захисту, а, скоріше, набором різних за своїм правовим значенням заходів, однак, закріплення у законі такого широкого переліку способів захисту є позитивом, враховуючи те, що він полегшує їх вибір» [176, с. 15].

У Постанові Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи» № 1 від 27.02.2009 р. зазначено, що вибір способу вказаного права належить позивачеві. Разом із тим, особа, право якої порушено, може обрати як загальні, так і спеціальні способи захисту свого права, визначені законом, який регламентує конкретні цивільні правовідносини. У зв'язку з цим, суди повинні брати до уваги, що відповідно до статті 275 ЦК України захист особистого немайнового права здійснюється у спосіб, встановлений главою 3 ЦК України, а також іншими способами відповідно до змісту цього права, способу його поширення та наслідків, що спричинило це порушення. До таких спеціальних способів захисту відносяться, наприклад, спростування недостовірної інформації та/або право на відповідь (стаття 277 ЦК України), заборона поширення інформації, якою порушуються особисті немайнові права (стаття 278 ЦК) тощо [17]. Для того, щоб з'ясувати, які зі способів захисту цивільних прав можуть бути використані зацікавленою особою для захисту права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану, необхідно з'ясувати сутність кожного способу.

Визнання права як спосіб захисту цивільного права застосовується в тих випадках, «коли наявність у особи конкретного суб'єктивного права піддається сумніву, суб'єктивне право оспорується, заперечується або ж мається реальна загроза таких дій» [60, с. 347; 177, с. 341]. Як справедливо зауважується в науковій літературі, такий засіб як визнання права не може бути застосований до так званих універсальних прав [27, с. 195–196] та, як правило, у якості самостійного способу застосовується для захисту

виключних прав, але найчастіше «є складовим елементом багатьох способів захисту» [56, с. 311]. На тій підставі, можемо стверджувати, що такий спосіб захисту цивільних прав, як визнання права, не може бути застосований для захисту права на честь та гідність в умовах надзвичайного або воєнного стану, адже, як було доведено нами раніше, право на честь та гідність є абсолютним і природним правом, яке належить усім без виключення фізичним особам від народження. Обрання визнання права у якості способу захисту права на ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану також є неможливим, адже право на ділову репутацію належить усім фізичним та юридичним особам без винятків, але здійснювати зазначене право вказані суб'єкти починають із моменту зайняття певним видом діяльності (професійною, посадовою, службовою та іншою діяльністю). Право на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану не потребує визнання, воно вже є такими в силу його юридичної природи. Надзвичайний та воєнний стан ніяким чином не може вплинути на цю особливість.

Визнання правочину недійсним як спосіб захисту цивільних прав застосовується у тих випадках, коли саме правочин потягнув за собою порушення цивільних прав, або створив загрозу їх порушення. Вказаний спосіб не застосовується для захисту права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану, тому що зазначені права в силу своєї юридичної природи не можуть бути наслідком правочину.

Припинення дії, яка порушує право у якості способів захисту цивільних прав, застосовується у тих випадках, коли порушення цивільного права триває або повторюється, та не може бути використаний зацікавленою особою, якщо правопорушення вже припинено. Як зазначається в літературі, даний спосіб може застосовуватися і у випадку, «коли самого порушення особистого немайнового права ще немає, однак

існує реальна загроза такого порушення» та «немає підстав обмежувати даний спосіб захисту можливістю його використання лише у випадку протиправних дій, ... мова повинна йти про більш широкий спектр застосування вказаного способу захисту, мається на увазі, що особа повинна мати можливість вимагати припинення будь-якого варіанта протиправної поведінки, яка порушує особисті немайнові права» [27, с. 198]. Зазначений спосіб захисту цивільних прав може бути використаний і для захисту права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану, якщо порушення на момент захисту триває або має системний характер.

Окрім згаданого загального способу захисту права на честь, гідність та ділову репутацію як припинення дії, яке порушує право, можна виділити й спеціальний спосіб захисту даного права – заборону поширення інформації, яка порушує особисті немайнові права. Відповідно до ч. 1 ст. 278 ЦК України, якщо особисте немайнове право фізичної особи порушене у газеті, книзі, кінофільмі, теле-, радіопередачі тощо, які готуються до випуску у світ, суд може заборонити розповсюдження відповідної інформації. Наприклад, особа дізналася про те, що у статті в газеті, яка планується до випуску, міститься інформація, що принижує її честь та гідність. У даному випадку відповідно до ст. 278 ЦК України вона може звернутися до суду з вимогою заборонити поширення інформації, що порушує її право на честь та гідність, а суд може заборонити випуск даної статті, зважаючи на невелику кількість осіб, яким стала відома ця інформація. Згідно з ч. 2 ст. 278 ЦК України, якщо особисте немайнове право фізичної особи порушене в номері (випуску) газети, книзі, кінофільмі, теле-, радіопередачі тощо, які випущені у світ, суд може заборонити (припинити) їх розповсюдження до усунення цього порушення, а якщо усунення порушення неможливе, – вилучити тираж газети, книги тощо з метою його знищення [12]. Трапляються випадки, коли тираж газети, книги є занадто великим та інформація, якою порушено

право на честь, гідність та ділову репутацію, стала відома великій кількості людей, тоді таку ситуацію складно опанувати. У такому випадку законодавство дозволяє суду вилучити тираж газети, книги тощо. А якщо ж, тираж, навпаки, є невеликим та ситуація видається більш контрольованою, суд може заборонити (припинити) їх розповсюдження до усунення цього порушення.

Відновлення становища, яке існувало до порушення як самостійний спосіб захисту цивільних прав, «застосовується в тих випадках, коли порушене регулятивне суб'єктивне право внаслідок правопорушення не припиняє свого існування та може бути реально відновлено шляхом усунення наслідків правопорушення» [177, с. 342]. В літературі виділяють такі особливості та характерні ознаки вказаного способу як: застосування зазначеного способу захисту цивільних прав як відновлення становища, яке існувало до порушення, є наслідком застосування таких способів, як припинення дії, яке порушує право, визнання правочину недійсним тощо; застосування вказаного способу для захисту особистих немайнових прав означає «неможливість майнового заміщення їх вартості» [27, с. 204–205] та неможливість їх відновлення правовими засобами [178, с. 60; 176, с. 15]; підставою застосування даного способу є саме порушення цивільного права та неможливість його застосування у випадку загрози такого порушення, невизнання чи оспорювання [27, с. 205]. Вказаний спосіб захисту може бути застосований для захисту права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану, однак, відновити становище, що існувало до порушення згаданого права, реально є неможливим. Інформація, якою було порушено право на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану, вже розповсюдилася, вже стала відома третім особам. Навіть коли захист даного права відбувся та на правопорушників було покладено відповідальність, відновити становище зацікавленої особи неможливо, адже це правопорушення носить «моральний», «духовний» характер та є

результатом її душевних хвилювань. Як справедливо зазначається в літературі: «відновлювальна функція цивільного права знаходить свій вираз у двох формах: у формі відшкодування витрат у майновій сфері, які викликані посяганнями у немайновій сфері, і у формі компенсації моральної шкоди, причому йдеться саме про компенсацію втрат, а не про відшкодування витрат. Духовні інтереси не можуть бути компенсовані економічними засобами. Грошова компенсація, в свою чергу, не може забезпечити повну еквівалентність» [176, с. 15].

Окрім вказаних способів для захисту права на честь, гідність та ділову репутацію може бути застосовано ще два спеціальних способи захисту – спростування недостовірної інформації та/або право на відповідь. Відповідно до ст. 277 ЦК України фізична особа, особисті немайнові права якої порушено внаслідок поширення про неї та (або) членів її сім'ї недостовірної інформації, має право на відповідь, а також на спростування цієї інформації. Поряд із ЦК України, Закон України «Про інформацію» містить вказівку на можливість суб'єктів владних повноважень як позивачів у справах про захист честі, гідності та ділової репутації вимагати в судовому порядку спростування недостовірної інформації про себе [179]. Закон України «Про телебачення та радіомовлення» вказує на право громадянина або юридичної особи вимагати від телерадіоорганізації спростування поширених у її програмі чи передачі відомостей, які не відповідають дійсності та/або принижують честь і гідність особи, а також на право громадянина або юридичної особи, стосовно якого (якої) у програмі чи передачі телерадіоорганізації було поширено відомості, які не відповідають дійсності або порушують його (її) права і законні інтереси, має право на відповідь (коментар чи власне тлумачення обставин справи) у програмах та передачах даної телерадіоорганізації незалежно від того, було подано заяву з вимогою спростування чи ні. [14]. Закон України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» передбачає можливість громадян,

юридичних осіб і державних органів, а також їх законних представників вимагати від редакції друкованого засобу масової інформації опублікування ним спростування поширених про них відомостей, що не відповідають дійсності або принижують їх честь та гідність [15].

У Постанові Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи» міститься вказівка на можливість застосування таких способів як спростування недостовірної інформації та/або права на відповідь для захисту права на честь, гідність та ділову репутацію. При цьому, недостовірною вважається інформація, яка не відповідає дійсності або викладена неправдиво, тобто містить відомості про події та явища, яких не існувало взагалі або які існували, але відомості про них не відповідають дійсності (неповні або перекручені). У свою чергу, способами поширення недостовірної інформації є: опублікування її у пресі, передання по радіо, телебаченню чи з використанням інших засобів масової інформації; поширення в мережі Інтернет чи з використанням інших засобів телекомунікаційного зв'язку; викладення в характеристиках, заявах, листах, адресованих іншим особам; повідомлення в публічних виступах, в електронних мережах, а також в іншій формі хоча б одній особі. Поширенням інформації також є вивішування (демонстрація) в громадських місцях плакатів, гасел, інших творів, а також розповсюдження серед людей листівок, що за своїм змістом або формою порочать гідність, честь фізичної особи або ділової репутації фізичної та юридичної особи. Проте, необхідно враховувати, що повідомлення оспорюваної інформації лише особі, якої вона стосується, не може визнаватись її поширенням, якщо особа, яка повідомила таку інформацію, вжила достатніх заходів конфіденційності для того, щоб ця інформація не стала доступною третім особам [17]. На такій підставі Костянтинівський міськрайонний суд Донецької області у своєму рішенні від 20 листопада 2015 року № 233/5559/15-ц відмовив у задоволенні позовних

вимог. Позивач в даній справі стверджував, що відповідач звинуватив його у організації свого викрадення незаконними військовими формуваннями, з метою незаконного збагачення. На думку позивача це порочить його честь та гідність. Суд не задовольнив вимоги на підставі, що повідомлення оспорюваної інформації лише особі, якої вона стосується, не може визнаватися її поширенням, якщо особа, яка повідомила таку інформацію вжила достатніх заходів конфіденційності для того, щоб ця інформація не стала доступною третім особам [180]. Про необхідність наявності такої ознаки розповсюдження недостовірної інформації в умовах надзвичайного або воєнного стану як доведення до відома як мінімум декількох осіб або про «публічність розголошення», свідчить й рішення Краматорського міського суду Донецької області від 03 листопада 2015 року № 234/16519/15-ц. Так, позивач просить суд задовольнити вимоги щодо спростування недостовірної інформації, що міститься у листі – дорученні від старшого слідчого військової прокуратури сил антитерористичної операції, а саме інформації щодо причетності до незаконного переміщення вантажів на тимчасово окуповану територію України, а також до спотворення, скривлення та знищення доказової бази. Суд відмовив у задоволенні позову, мотивуючи своє рішення тим, що лист – доручення направлений відповідачем в штаб антитерористичної операції, не є засобом публічного розповсюдження недостовірної інформації відносно позивача. Цей лист був спрямований керівництву по кримінальній справі для проведення певних дій, для службового використання, а інформація, яка там містилася – одна із версій слідчого по кримінальному провадженню [181].

Відповідно до ст. 277 ЦК України право на відповідь, а також на спростування недостовірної інформації щодо особи, яка померла, належить членам її сім'ї, близьким родичам та іншим заінтересованим особам. Спростування недостовірної інформації здійснюється особою, яка поширила інформацію. Поширювачем інформації, яку подає посадова чи

службова особа при виконанні своїх посадових (службових) обов'язків, вважається юридична особа, у якій вона працює. Якщо особа, яка поширила недостовірну інформацію, невідома, фізична особа, право якої порушено, може звернутися до суду із заявою про встановлення факту недостовірності цієї інформації та її спростування. Якщо недостовірна інформація міститься у документі, який прийняла (видала) юридична особа, цей документ має бути відкликаний. Фізична особа, особисті немайнові права якої порушено у друкованих або інших засобах масової інформації, має право на відповідь, а також на спростування недостовірної інформації у тому ж засобі масової інформації в порядку, встановленому законом. Якщо відповідь та спростування у тому ж засобі масової інформації є неможливими у зв'язку з його припиненням, така відповідь та спростування мають бути оприлюднені в іншому засобі масової інформації, за рахунок особи, яка поширила недостовірну інформацію. Спростування недостовірної інформації здійснюється незалежно від вини особи, яка її поширила та у такий же спосіб, у який вона була поширена [12]. Отже, ЦК України не розкриває зміст таких способів захисту цивільних прав як спростування недостовірної інформації та права на відповідь, а також не вказує на різницю між ними та приділяє більшої уваги суб'єктам, які фігурують під час застосування даних способів.

Необхідно зауважити, що на відміну від законодавства, судова практика розмежовує такі способи захисту як спростування недостовірної інформації та право на відповідь, зокрема: а) при спростуванні поширена інформація визнається недостовірною, а при реалізації права на відповідь – особа має право на висвітлення власної точки зору щодо поширеної інформації та обставин порушення особистого немайнового права без визнання її недостовірною; б) спростовує недостовірну інформацію особа, яка її поширила, а відповідь дає особа, стосовно якої поширено інформацію [17]. В літературі також висловлюється думка щодо розмежування права на відповідь та спростування недостовірної

інформації, в деяких аспектах вона співпадає з положеннями, що висунуті судовою практикою, зокрема: 1) відповідь передбачає внесення пояснення щодо поширених відомостей, тоді як спростування зводиться до визнання попередньо поширених відомостей неправдивими; 2) відповідь здійснюється особою, стосовно якої були поширені відомості, або членами її сім'ї, тоді як спростування – особою, яка поширила ці неправдиві відомості [27, с. 207]; 3) спростування є, по суті, добровільним визнанням факту поширення такої інформації (в цьому разі фізична особа, права якої порушено, отримує право вимагати відшкодування збитків та компенсацію моральної шкоди), тоді як відповідь таких правових наслідків не має [182]; 4) спростування поширеної інформації полягає в публічному сповіщенні про недостовірність поширеної про особу негативної інформації, то право на відповідь реалізується шляхом надання пояснення відносно поширеної інформації [183, с. 10-11]. Іноді в літературі висловлюється думка щодо наявності таких спеціальних способів захисту як право на власне тлумачення обставин справи та право на коментар і на репліку [182].

Законодавством України передбачається спеціальний порядок спростування недостовірної інформації та/або права на відповідь. Так, Закон України «Про телебачення та радіомовлення» вказує, у випадку, якщо в телерадіоорганізації відсутні достатні докази того, що поширені нею відомості відповідають дійсності, вона зобов'язана терміново їх спростувати, тоді спростування повинно бути поширено тією ж телерадіоорганізацією та в такій же програмі чи передачі, що й відомості, які не відповідають дійсності, або в інший час за домовленістю з особою, права якої були порушені, також у спростуванні має бути зазначено, які відомості не відповідають дійсності, коли та в якій програмі чи передачі вони були поширені телерадіоорганізацією [14]. Закон України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» передбачає, якщо редакція не має доказів того, що опубліковані нею відомості відповідають дійсності, вона зобов'язана на вимогу заявника опублікувати спростування

їх у запланованому найближчому випуску друкованого засобу масової інформації або опублікувати його за власною ініціативою. У такому випадку спростування повинно бути набрано тим же шрифтом і поміщено під заголовком "Спростування" на тому ж місці шпальти, де містилося повідомлення, яке спростовується, при цьому обсяг спростування не може більше ніж удвічі перевищувати обсяг спростовуваного фрагменту опублікованого повідомлення або матеріалу. Забороняється вимагати, щоб спростування було меншим, ніж половина стандартної сторінки машинописного тексту. Спростування може бути підготовленим у формі відповіді, обсяг якої не перевищує спростовуваного матеріалу. Скорочення чи інші зміни в тексті спростування заявника без його згоди не допускаються [15].

Необхідно зауважити, що такі способи захисту цивільних прав як примусове виконання обов'язку внатурі, зміна правовідношення, припинення правовідношення та визнання незаконними рішення, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб не визнаються в літературі способами захисту права на честь, гідність та ділову репутацію [178; 176, с. 14–15; 182; 183, с. 10–11]. На відміну від згаданих способів, такі способи захисту цивільних прав як відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди, а також відшкодування моральної (немайнової) шкоди активно застосовується для захисту права на честь, гідність та ділову репутацію.

ЦК України передбачає право особи на відшкодування майнової (ст. 22) та моральної (ст. 23) шкоди, завданих у наслідок порушення її прав. Постанова Пленуму ВСУ № 1 від 27.02.2009 р. вказує на те, що способами захисту гідності, честі чи ділової репутації від поширення недостовірної інформації можуть бути, також і вимоги про відшкодування збитків та моральної шкоди, заподіяної такими порушеннями як фізичній, так і юридичній особі. Зазначені вимоги розглядаються у відповідності до

загальних підстав щодо відповідальності за заподіяння шкоди [17]. При цьому, відшкодування моральної (немайнової) шкоди є «популярнішим» способом захисту особистих немайнових прав, у тому числі й права на честь, гідність та ділову репутацію, ніж відшкодування збитків та інші способи майнової шкоди, які можуть застосовуватися «коли порушення особистих немайнових прав тягне за собою заподіяння майнової шкоди (наприклад, у випадках, коли поширені неправдиві відомості про особу заподіяли шкоду її діловій репутації, в результаті чого вона повинна була витратити відповідні кошти для відновлення свого доброго імені, повернення клієнтів, налагодження нових ділових зв'язків тощо» [27, с. 215]. К.В. Можаровська, розглядаючи способи захисту честь, гідності та ділової репутації публічних осіб зазначає, що «відшкодування майнової шкоди можливо в тих випадках, коли внаслідок поширення про публічну особу ганебної інформації в неї сталося значне погіршення здоров'я, внаслідок чого така особа потребувала лікування. У даному разі витрати на лікування можна вважати реальними збитками, яких публічна особа зазнала внаслідок приниження її честі та гідності. Про упущену вигоду може йтися в разі тимчасової втрати публічною особою працездатності через погіршення здоров'я, викликане поширенням про неї негативної інформації, що спричинило неможливість здійснення такою особою протягом певного часу своєї професійної (зокрема, підприємницької) діяльності та отримання від неї прибутку» [183, с. 10].

ЦК України вказує, що моральна шкода поряд з іншими складовими полягає у приниженні честі та гідності фізичної особи, а також ділової репутації фізичної або юридичної особи (ст. 23) [12]. Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди» № 4 від 31.03.1995 р. в п. 3 визначає моральну шкоду як втрати немайнового характеру внаслідок моральних чи фізичних страждань, або інших негативних явищ, заподіяних фізичній чи юридичній особі незаконними діями або

бездіяльністю інших осіб. Під немайновою шкодою, заподіяною юридичній особі, слід розуміти втрати немайнового характеру, що настали у зв'язку з приниженням її ділової репутації, посяганням на фірмове найменування, товарний знак, виробничу марку, розголошенням комерційної таємниці, а також вчиненням дій, спрямованих на зниження престижу чи підрив довіри до її діяльності [18].

Наявність та розмір моральної шкоди обов'язково підлягає доведенню у будь-яких випадках, на що вказує абз. 2 п. 5 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди»: при вирішенні спору про відшкодування моральної (немайнової) шкоди підлягають: наявність такої шкоди, протиправність діяння її заподіювача, наявність причинного зв'язку між шкодою і протиправним діянням заподіювача та вини останнього в її заподіянні. Суд, зокрема, повинен з'ясувати, чим підтверджується факт заподіяння позивачеві моральних чи фізичних страждань або втрат немайнового характеру, за яких обставин чи якими діями (бездіяльністю) вони заподіяні, в якій грошовій сумі чи в якій матеріальній формі позивач оцінює заподіяну йому шкоду та з чого він при цьому виходить, а також інші обставини, що мають значення для вирішення спору [18].

Відповідно до ч. 3 ст. 23 ЦК України моральна шкода відшкодовується грошми, іншим майном або в інший спосіб, при цьому розмір грошового відшкодування моральної шкоди визначається судом залежно від характеру правопорушення, глибини фізичних та душевних страждань, погіршення здібностей потерпілого або позбавлення його можливості їх реалізації, ступеня вини особи, яка завдала моральної шкоди, якщо вина є підставою для відшкодування, а також з урахуванням інших обставин, які мають істотне значення. При визначенні розміру відшкодування враховуються вимоги розумності і справедливості. Аналогічні положення містяться й у п. 9 Постанови Пленуму Верховного

Суду України «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди», де зазначено, що, зокрема, враховуються стан здоров'я потерпілого, тяжкість вимушених змін у його життєвих і виробничих стосунках, ступінь зниження престижу, ділової репутації, час та зусилля, необхідні для відновлення попереднього стану, добровільне – за власною ініціативою чи за зверненням потерпілого – спростування інформації редакцією засобу масової інформації [18]. Проблемним питанням в літературі завжди було питання відсутності чіткої методики розрахунку компенсації моральної шкоди. Вченими пропонувалося багато методик, зокрема, І.В. Саприкіна пропонує «закріпити критерії визначення як нижньої, так і верхньої межі розміру компенсації немайнової шкоди по справах за позовами про захист честі, гідності та ділової репутації та компенсації немайнової шкоди» [176, с. 16].

Отже, на основі викладеного можна стверджувати, що заходи захисту та заходи відповідальності при захисті права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану об'єднуються єдиним поняттям «способи захисту права на честь, гідність та ділову репутацію», яке міститься у ЦК України. Заходи захисту та заходи відповідальності складають єдиний механізм захисту права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану, який здатен повністю задовольнити потребу уповноваженої особи у захисті вказаного порушеного права. Способи захисту права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного стану, традиційно, можна поділити на загальні та спеціальні. До загальних способів захисту права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану можна віднести: припинення дії, яке порушує право; відновлення становища, яке існувало до порушення; відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди; відшкодування моральної (немайнової) шкоди. До спеціальних способів захисту права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного

стану відносяться: заборона дій, які порушують особисте немайнове право; спростування недостовірної інформації та право на відповідь. Такі способи захисту як визнання права, визнання правочину недійсним, виконання обов'язку в натурі, зміна правовідношення, припинення правовідношення та визнання незаконними рішення, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб не визнаються способами захисту права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану.

Для того, щоб уповноважена особа мала можливість захистити своє право, необхідна передбачена законом підстава для застосування заходів такого захисту. ЦК України в ч. 1 ст. 15 передбачає право кожної особи на захист свого цивільного права у разі його порушення, невизнання чи оспорювання [12]. Чи можна вважати порушення, невизнання та оспорювання цивільних прав підставою для застосування заходів захисту права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану?

Підстава являє собою причину, достатній привід, що виправдовує що-небудь. Тобто для застосування заходів захисту права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану необхідним є наявність причини або приводу.

Для можливості визначення останніх, необхідно зазначити, що в літературі під підставами для застосування заходів захисту суб'єктивних цивільних прав розуміють: «протиправну поведінку особи,... що виражається в порушенні (або створенні загрози порушення) норми права і суб'єктивного цивільного права та (або) інтересу» [171]; «обставини, з якими закон або договір пов'язує можливість застосування тієї чи іншої міри захисту» [56, с. 300]; «об'єктивно-протиправне діяння (поведінку) особи, яка порушила чийсь суб'єктивні права та інтереси» [184]. На відміну від закордонних вчених, вчені української цивілістичної думки

дотримуються більш конкретної позиції щодо підстав застосування заходів захисту цивільних прав – у якості підстави застосування заходів захисту вони визнають порушення, невизнання або оспорювання цивільних прав [189, с. 490; 186, с. 156; 187, с. 61].

Необхідно зазначити, що більшість вчених дотримуються думки щодо виключення з підстав застосування заходів захисту такої умови як вина правопорушника. Так, Ю.О. Сіткова вказує, що «умовою застосування заходів захисту є протиправна поведінка», при цьому «не враховується повний склад правопорушення, а саме вина. Незалежно від того, усвідомлює особа, що здійснює протиправний вчинок чи ні, виникає необхідність у його припиненні. Наявність шкоди також не має значення» [188, с. 112]. Виключають вину в якості умов застосування підстав захисту цивільних прав й такі вчені як Д.М. Кархальов [171], Л.М. Звягінцева, [184] С.М. Кожевніков [189]. Ми підтримуємо таку позицію, але зауважуємо, що стосовно підстави застосування заходів захисту права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану, то вона завжди є наслідком усвідомлених дій особи, адже вчиняти дії, які ганьблять честь, гідність та ділову репутацію іншої особи не можна безсвідомо. Виключенням є недієздатні особи та особи, які позбавлені дієздатності.

Кожна з підстав застосування заходів захисту, визначена у ч. 1 ст. 15 ЦК України має свій зміст. Традиційно в літературі під порушенням цивільних прав розуміють «такий стан суб'єктивного права, за якого воно зазнало протиправного впливу з боку правопорушника, внаслідок чого суб'єктивне право уповноваженої особи зменшилося або зникло як таке» [190, с. 103]; «результат протиправного впливу з боку правопорушника, внаслідок якого суб'єктивне право уповноваженої особи зазнало зменшення або припинило своє існування» [191, с. 144]. Невизнання цивільних прав, на думку вчених, полягає у «запереченні в цілому або у певній частині наявності у особи суб'єктивного цивільного права, що

створює невпевненість у правовому статусі носія суб'єктивного права, в результаті чого уповноважена особа позбавлена можливості реалізувати своє право» [190, с. 103]; «дії зобов'язаної особи цивільних відносин перед уповноваженою, які спрямовані на заперечення в цілому або в певній частині його суб'єктивного права, в наслідок чого уповноважена особа позбавляється можливості здійснити своє право» [191, с. 144]; «спосіб його «пасивного» порушення, тобто це ще не порушення, а, так би мовити, психічна, словесна (паперова) атака» [185, с. 490]. Під оспорюванням цивільних прав в літературі розуміють «стан правовідношення, коли у юрисдикційному органі заперечується наявність або відсутність суб'єктивного цивільного права в особи, або належність їй такого права» [190, с. 103]; «наявність невирішеного спору між уповноваженою особою та іншими учасниками цивільних відносин, які заперечують приналежність цивільного права, а також з приводу наявності чи відсутності суб'єктивного цивільного права у сторін» [191, с. 144].

Отже, загальними підставами застосування заходів захисту цивільних прав є їх порушення, невизнання або оспорювання. Та чи можна вважати усі вказані підстави підставами застосування заходів захисту права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану? Деякі вчені вказують на конкретні підстави застосування заходів захисту права на честь, гідність та ділову репутацію, спираючись на певні юридичні факти, наприклад, І.В. Саприкіна зазначає, що такими фактами є: «1) інформація (відомості), яка поширена; 2) інформація (відомості), яка порочить гідність, честь, ділову репутацію особи чи завдає шкоди її інтересам; 3) інформація (відомості) недостовірна, або така, яка не відповідає дійсності чи викладена неправдиво» [176, с. 12].

На наш погляд, підставою для застосування заходів захисту права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану є саме його порушення, виключаючи невизнання та оспорювання у якості таких підстав. Справа у тому, що змістом невизнання та

оспорювання права є «заперечення в цілому або у певній частині наявності у особи суб'єктивного цивільного права» та, відповідно, «заперечення приналежності цивільного права, а також наявності чи відсутності суб'єктивного цивільного права» [190, с. 104; 191, с. 144]. Як ми вже зазначали, честь і гідність є найвищими соціальними цінностями, які визнані Конституцією України та які підлягають особливій охороні та захисту. Відповідно, право на честь та гідність є природним і абсолютним, тому належить кожній фізичній особі від народження. Право на ділову репутацію також має кожна фізична та юридична особа, однак його обсяг може бути змінений за час зайняття фізичними та юридичними особами певним видом діяльності (професійною, посадовою, службовою, підприємницькою тощо). Тому про «заперечення належності, наявності або відсутності» права на честь, гідність та ділову репутацію у особи не може йти мова через особливості правової природи згаданих прав. У зв'язку з наведеним, вважаємо непридатними в якості підстав застосування заходів захисту права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану їх невизнання та оспорювання.

Щодо порушення цивільних прав як підстави застосування заходів захисту, то його змістом, як було зазначено, є «такий стан суб'єктивного права, за якого воно зазнало протиправного впливу з боку правопорушника, внаслідок чого суб'єктивне право уповноваженої особи зменшилося або зникло як таке» [190, с. 103]. На наш погляд, саме таке трактування змісту порушення цивільних прав у якості підстави для застосування заходів захисту не є коректним по відношенню до підстав застосування заходів захисту права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану. Про «зменшення» та «зникнення права як такого» не може йтися у випадку права на честь та гідність через його абсолютність та належність кожній особі, неможливість його обмеження та скасування. Все це, знову ж таки, пояснюється особливостями правової природи права на честь та гідність. Стосовно

права на ділову репутацію, то в даному випадку також не може йтися про його «зникнення» через належність кожній фізичній та юридичній особі та не можливість його обмеження та позбавлення. Однак, у зв'язку зі зміною обсягу права на ділову репутацію, у випадку його порушення може йтися про «зменшення» останнього. Вважаємо, що коли йдеться про порушення права на честь, гідність та ділову репутацію, то наслідки такого порушення зачіпають, перш за все, моральний або духовний бік життя особи-носія. Так, у випадку порушення права на честь та гідність в умовах надзвичайного або воєнного стану, особа, право якої порушено, відчуває великі моральні хвилювання. Однак, наслідки порушення права на ділову репутацію можуть потягнути за собою негативні зміни й в майновій сфері. Так, порушення ділової репутації внаслідок розповсюдження недостовірної інформації щодо діяльності користувача за договором комерційної концесії, неодмінно потягне за собою порушення ділової репутації правоволодільця, та, як наслідок, зменшення попиту, що, у свою чергу, матиме наслідком негативні зміни у майновій сфері правоволодільця.

Підставою для застосування заходів захисту права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану є факти його порушення, які окремо чи в сукупності проявляються через: 1) поширення недостовірної інформації щодо особи; 2) здійснення щодо особи відверто зневажливих вчинків, які можуть мати характер конклюдентних дій (підштовхування зброєю та ін.); 3) чинення на особу фізичного та психічного впливу (побиття, ляпас, зґвалтування, катування, залякування тощо).

Згідно з ч. 1 ст. 277 ЦК України фізична особа, особисті немайнові права якої порушено внаслідок поширення про неї та (або) членів її сім'ї недостовірної інформації, має право на відповідь, а також на спростування цієї інформації. Відповідно до п. 6 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про захист гідності та честі

фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи» позови про захист гідності, честі чи ділової репутації вправі пред'явити фізична особа у разі поширення про неї недостовірної інформації, яка порушує її особисті немайнові права, а також інші заінтересовані особи (зокрема, члени її сім'ї, родичі), якщо така інформація прямо чи опосередковано порушує їхні особисті немайнові права. У зазначеній Постанові розкривається зміст недостовірної інформації, під якої слід розуміти таку інформацію, яка не відповідає дійсності або викладена неправдиво, тобто містить відомості про події та явища, яких не існувало взагалі або які існували, але відомості про них не відповідають дійсності (неповні або перекручені). В літературі під «інформацією, що не відповідає дійсності або викладена неправдиво» розуміють інформацію, яка відтворює події та явища, що взагалі не мали місця, або не мали місце у тому розумінні, яке їм надано особою, що їх поширила», а під інформацією, що ганьбить честь, гідність та ділову репутацію особи – «інформацію, поширення якої призводить до порушення права фізичної особи на повагу до її честі, гідності, ділової репутації, а юридичної особи – до порушення її права на повагу її ділової репутації» [176, с. 12]. На наш погляд, під недостовірною інформацією, яка порушує право на честь, гідність та ділову репутацію необхідно розуміти інформацію, що негативно впливає на суспільне визнання цінності і значущості фізичної особи, у тому числі й на власну оцінку фізичною особою такої цінності, а також інформацію, що негативно відбивається на оцінці професійних, службових, посадових якостей фізичної або юридичної особи. Саме у такому трактуванні можна зрозуміти сутність недостовірної інформації, яка порушує право на честь, гідність та ділову репутацію.

До недавнього часу ЦК України містив вказівку на можливість спростування недостовірної негативної інформації, зміст якої розкривається у Постанові Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а

також ділової репутації фізичної та юридичної особи», де у абз. 6 п. 15 під негативною інформацією розуміється інформація, в якій стверджується про порушення особою, зокрема, норм чинного законодавства, вчинення будь-яких інших дій (наприклад, порушення принципів моралі, загальновизнаних правил співжиття, неетична поведінка в особистому, суспільному чи політичному житті тощо) і яка, на думку позивача, порушує його право на повагу до гідності, честі чи ділової репутації. На підставі вищевказаного в літературі вказувалося на розподіл інформації, що може бути поширена на: 1) негативну недостовірну; 2) негативну достовірну; 3) позитивну недостовірну; 4) позитивну достовірну [192, с. 61]. Однак, це положення було виключено із ст. 277 ЦК України у 2014 р. [193], а тому на сьогодні законодавство України про інформацію не містить поняття «негативна інформація», а оперує такими поняттями як «недостовірна інформація» та «інформація, що не відповідає дійсності», які, спираючись на текст законів, є тотожними. Виходячи із цього, порушення права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану виявляється через поширення недостовірної інформації, при цьому неважливо негативна вона чи позитивна, адже та інформація, яка, на перший погляд, та з точки зору зобов'язаної особи є позитивною, для уповноваженої особи може виявитися негативною. Так, наприклад, у друкованих засобах масової інформації поширено недостовірну інформацію, відповідно до якої фізична особа перерахувала велику суму грошей на допомогу та підтримку армії. На перший погляд, інформація такого роду є позитивною, адже схвалюється суспільством та відповідає загальновизнаним уявленням про принципи моралі, але для особи, якої стосується ця інформація напряду, вона виявляється негативною, адже з'ясовується, що вказана особа є суб'єктом владних повноважень та постає питання щодо джерел надходження цих коштів.

Як вже було зазначено, способами поширення недостовірної інформації є: опублікування її у пресі, передання по радіо, телебаченню чи з використанням інших засобів масової інформації; поширення в мережі Інтернет чи з використанням інших засобів телекомунікаційного зв'язку; викладення в характеристиках, заявах, листах, адресованих іншим особам; повідомлення в публічних виступах, в електронних мережах, а також в іншій формі хоча б одній особі. Також поширенням інформації визнається вивішування (демонстрація) в громадських місцях плакатів, гасел, інших творів, а також розповсюдження серед людей листівок, що за своїм змістом або формою ганьблять гідність, честь фізичної особи або ділову репутацію фізичної та юридичної особи. При цьому, повідомлення оспорюваної інформації лише особі, якої вона стосується, не може визнаватись її поширенням, якщо особа, яка повідомила таку інформацію, вжила достатніх заходів конфіденційності для того, щоб ця інформація не стала доступною третім особам. [17].

На основі чинного законодавства, судової практики та наробок науки, вважаємо, що однією із підстав для застосування заходів захисту права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану є поширення недостовірної інформації щодо особи, яке може здійснюватися у такий спосіб: 1) опублікування в друкованих засобах масової інформації (газети, журнали, книги, статті тощо); 2) розміщення у мережі Інтернет (на відповідних сайтах, у соціальних мережах тощо); 3) поширення у програмі або у передачі відомостей телерадіоорганізації; 4) викладення у характеристиках, заявах, листах тощо; 5) повідомлення в публічних виступах, в тому числі в брутальній, принизливій чи непристойній формі; 6) вивішування (демонстрація) плакатів, гасел, інших творів, а також розповсюдження серед людей листівок у громадських місцях. Розповсюдження недостовірної інформації може здійснюватися у один із перелічених способів або у сукупності з іншими.

Судова практика вказує на те, що не є предметом судового захисту у справах щодо захисту честі, гідності та ділової репутації. По-перше, не є предметом судового захисту оціночні судження, думки, переконання, критична оцінка певних фактів і недоліків, які, будучи вираженням суб'єктивної думки і поглядів відповідача, не можна перевірити на предмет їх відповідності дійсності (на відміну від перевірки істинності фактів) і спростувати [17]. Відповідно до ч. 2 ст. 30 Закону України «Про інформацію» оціночними судженнями, за винятком наклепу, є висловлювання, які не містять фактичних даних, критика, оцінка дій, а також висловлювання, що не можуть бути витлумачені як такі, що містять фактичні дані, зокрема з огляду на характер використання мовностилістичних засобів (вживання гіпербол, алегорій, сатири). Оціночні судження не підлягають спростуванню та доведенню їх правдивості. Однак, якщо особа вважає, що оціночні судження або думки принижують її гідність, честь, ділову репутацію або інші особисті немайнові права, вона вправі скористатися наданим їй законодавством правом на відповідь, а також на власне тлумачення справи у тому самому засобі масової інформації з метою обґрунтування безпідставності поширених суджень, надавши їм іншу оцінку. Якщо суб'єктивну думку висловлено в брутальній, принизливій чи непристойній формі, що принижує гідність, честь чи ділову репутацію, на особу, яка таким чином та у такий спосіб висловила думку або оцінку, може бути покладено обов'язок відшкодувати завдану моральну шкоду [179]. По-друге, відомості, що викладенні у листах, заявах, скаргах до правоохоронного органу відомості особою, на думку якої посадовими чи службовими особами цього органу при виконанні функціональних обов'язків порушено її право, не можуть вважатись поширенням відомостей, які порочать честь, гідність чи ділову репутацію або завдають шкоди інтересам цих осіб [198].

Так, Приморський районний суд м. Маріуполя Донецької області у своєму рішенні від 21 червня 2017 року у справі № 266/3224/16-ц відмовив

у задоволенні позовних вимог позивача до Головного управління Національної поліції України в Донецькій області про захист честі гідності та ділової репутації. Позивач просив суд зобов'язати ГУНП України в Донецькій області спростувати інформацію щодо його зв'язків з представниками незаконного збройного формування «Донецька народна республіка», зберігання ним вогнепальної зброї, боєприпасів та інших предметів, заборонених законом, збирання ним інформації для передання її представникам незаконного збройного формування «Донецька народна республіка», яка була викладена у текстах ухвали про обшук та клопотанні слідчого Б. Суд відмовив у задоволенні позову, посилаючись на те, що у порядку цивільного чи господарського судочинства не можуть розглядатися позови про спростування інформації, яка міститься, зокрема, у вироків та інших судових рішеннях, а також у постановках органів досудового слідства, висновках судових експертиз, рішеннях органів влади, місцевого самоврядування та інших відповідних органів, атестаційних комісій, рішеннях про накладення на особу дисциплінарного стягнення, для яких законом встановлено інший порядок оскарження. У такому ж порядку не можуть розглядатися наукові спори, тобто вимоги про спростування інформації наукового характеру [199]. Аналогічне рішення ухвалено Костянтинівським міськрайонним судом Донецької області від 25 лютого 2015 року № 233/5670/14-ц. Так, позивач просив визнати недостовірною інформацією відносно нього, поширену відповідачем у заяві, наданій на адресу Костянтинівської міжрайонної прокуратури, в якій міститься інформація, де стверджується, що він є пособником бандитів так званої Донецької народної республіки. Суд відмовив у задоволенні позовних вимог, посилаючись на те, що у випадку, коли особа звертається до зазначених органів із заявою, в якій міститься та чи інша інформація, і в разі, якщо цей орган компетентний перевірити таку інформацію та надати відповідь, проте в ході перевірки інформація не знайшла свого підтвердження, вказана обставина не може сама по собі

бути підставою для задоволення позову, оскільки у такому випадку мала місце реалізація особою конституційного права, передбаченого статтею 40 Конституції, а не поширення недостовірної інформації. А тому, вирішуючи даний спір, суд прийшов до висновку, що відповідач звернулась із заявою до правоохоронних органів, в якій повідомила про наявність складу злочину у діях позивача. Незважаючи на те, що вказана інформація не знайшла свого подальшого підтвердження у ході досудового слідства, таке повідомлення про злочин та викладену у ньому інформацію не можна вважати поширенням недостовірної інформації, так як відповідачка реалізовувала своє конституційне право визначене ст. 40 Конституції України [200].

По-третє, не підлягають розгляду судами позови про захист гідності, честі чи ділової репутації, приниження яких відбулося внаслідок давання показань свідками, а так само іншими особами, які брали участь у справі, відносно осіб, які брали участь у тій справі, якщо наведена в них інформація була доказом у справі та оцінювалась судом при ухваленні судового рішення, оскільки нормами процесуальних кодексів встановлено спеціальний порядок дослідження та оцінки таких доказів. Однак, якщо ж недостовірну інформацію було поширено в ході розгляду іншої справи зазначеними вище учасниками процесу відносно інших осіб, які не були учасниками процесу, то ці особи, якщо вони вважають, що така інформація порушує їх особисті немайнові права, вправі звернутися до суду за захистом своїх прав у порядку, передбаченому процесуальними кодексами [17].

Аналіз чинного законодавства та судової практики надає підстави встановити, що особою, яка може скористатися підставою для застосування заходів захисту права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану є: 1) фізична особа-носій права на честь, гідність та ділову репутацію, у випадку поширення щодо неї недостовірної інформації, яка порушує вказане право; 2) заінтересовані

особи, наприклад, члени сім'ї або родичі фізичної особи, недостовірною інформацією про яку поширена, у випадку, якщо інформація такого роду прямо чи опосередковано порушує їх право на честь, гідність та ділову репутацію; 3) юридична особа-носій права на ділову репутацію, у випадку поширення недостовірної інформації, яка порушує її право на ділову репутацію; 4) законні представники малолітніх, неповнолітніх, недієздатних осіб та осіб, дієздатність яких обмежено (відповідно до ст. 39 ЦПК України); 5) органи та особи, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб (відповідно до ст. 45 ЦПК України). В літературі існують зауваження стосовно захисту особистих немайнових прав малолітньої та неповнолітньої дитини законними представниками. Так, Р.О. Стефанчук вказує на відсутність «законодавчих передумов щодо участі неповнолітньої особи у цивільному процесі, як позивача, що самотійно заявляє свої вимоги», а тому зазначає, що на сьогодні необхідним є «відпрацювання процесуального механізму, відповідно до якого малолітня чи неповнолітня фізична особа, яка втратила батьківську опіку чи намагається захистити свої особисті немайнові права від батьків, повинна мати реальний механізм захисту своїх прав. Це повинно в першу чергу стосуватись тих фундаментальних прав, якими опосередковуються особисті немайнові блага, які віднесені до числа вищих соціальних цінностей» [27, с. 186].

Відповідачами у справі про захист гідності, честі чи ділової репутації, у свою чергу, є фізична або юридична особа, яка поширила недостовірну інформацію, а також автор цієї інформації. Якщо позов пред'явлено про спростування інформації, опублікованої в засобах масової інформації, то належними відповідачами є автор і редакція відповідного засобу масової інформації чи інша установа, що виконує її функції. У випадку, коли інформація була поширена у засобі масової інформації з посиланням на особу, яка є джерелом цієї інформації, ця особа також є належним відповідачем. Відповідачем у випадку поширення інформації,

яку подає посадова чи службова особа при виконанні своїх посадових (службових) обов'язків, зокрема при підписанні характеристики тощо, є юридична особа, в якій вона працює. Належним відповідачем у разі поширення оспорюваної інформації в мережі Інтернет є автор відповідного інформаційного матеріалу та власник веб-сайту [17]. Захист права на честь, гідність та ділову репутацію не виключається й у випадку, якщо особа, яка поширила таку інформацію, невідома.

Так, рішенням Сватівського районного суду Луганської області від 02 червня 2017 року № 426/17323/16-ц встановлено, що позивач просив суд встановити факт недостовірної інформації, яка була поширена невідомими особами в мережі Інтернет, а саме стосовно того, що він є депутатом «Народного совета ЛНР (Луганської народної республіки)». Суд задовольнив вимогу в цієї частині позову на тій підставі, що судовий захист гідності, честі та ділової репутації внаслідок поширення про особу недостовірної інформації не виключається і в разі, якщо особа, яка поширила таку інформацію, невідома (наприклад, при направленні анонімних або псевдонімних листів чи звернень, смерті фізичної особи чи ліквідації юридичної особи, поширення інформації в мережі Інтернет особою, яку неможливо ідентифікувати тощо). У такому випадку суд вправі за заявою заінтересованої особи встановити факт неправдивості цієї інформації та спростувати її в порядку окремого провадження [201].

Порушення права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану як підстава для застосування заходів захисту також проявляється в наслідок здійснення щодо особи відверто зневажливих вчинків, які можуть мати характер конклюдентних дій. Так, вважаємо справедливою думку К.В. Можаровської, яка під час розгляду питання способів захисту права на честь, гідність та ділову репутацію публічних осіб, вказує на те, що «порушення особистих немайнових прав публічної особи може виражатися ... й у формі певних вчинків, що є публічними проявами зневаги до такої особи (наприклад, ляпас у обличчя

на публіці)» [183, с. 10]. На наш погляд, наведену тезу можна застосовувати й по відношенню до будь-якої особи.

Необхідно зауважити, що в умовах надзвичайного або воєнного стану порушення права на честь, гідність та ділову репутацію однієї особи в деяких випадках тягне за собою порушення права на честь, гідність та ділову репутацію третіх осіб. Зазначене пояснюється тим, що за умов надзвичайних правових режимів цивільні особи так чи інакше асоціюються з державою як її громадяни, а тому порушення права на честь, гідність та ділову репутацію окремої особи, тягне за собою й порушення права на честь, гідність та ділову репутацію всього народу. Прикладом може бути випадок, який стався у 2014 році у Донецьку, що стосується жінки, яку прив'язали до стовпа українським прапором, та яку перехожі били, і в яку плювали. За даними ЗМІ подібні прояви зневаги по відношенню до цієї жінки були вчинені так званими «незаконними збройними формуваннями» через встановлення факту її волонтерства та допомоги українським солдатам [194]. Це не єдиний приклад порушення права на честь, гідність та ділову репутацію шляхом вчинення подібних «зневажливих вчинків». Аналогічна ситуація мала місце й у випадку так званих «параду полонених» [195], в 2014 році, «маршу полонених кіборгів» у 2015 році [196]. Справа у тому, що у перелічених випадках порушується не тільки право на життя та особисту недоторканність особи, а й право на честь, гідність та ділову репутацію, адже, подібні дії, які носять характер відвертої зневаги до особи, є проявом невизнання цінності та значущості особи, а також можуть мати наслідком виникнення моральних страждань у особи, по відношенню до якої вони були застосовані.

На наш погляд, вищевказані дії (плювання, закидання продуктами харчування, камінням, підштовхування зброєю тощо) носять характер конклюдентних дій. Конклюдентні дії (від лат. *conclude* – укладаю, роблю висновок) – це дії, що виражають волю учасників цивільного обороту на встановлення, зміну і припинення цивільних правовідносин [197, с. 13].

Традиційно, в літературі конклюдентні дії пов'язують із волевиявленням особи до вступу у цивільні правовідносини, що проявляються через її поведінку та на основі яких можна зрозуміти про такий намір. Також конклюдентні дії прийнято пов'язувати з укладанням того чи іншого договору. Повертаючись до вищезгаданих практичних випадків порушення права на честь, гідність та ділову репутацію, вважаємо, що дії осіб, які уособлюють собою прояв зневаги по відношенню до інших осіб, а саме плювання, закидання продуктами харчування, камінням, підштовхування зброєю тощо, можна назвати такими, що носять характер конклюдентних дій. На наш погляд, такі дії осіб, які їх вчинили, свідчать про намір останніх до вступу у цивільні правовідносини, а саме – у деліктні правовідносини, адже, вказані дії є неправомірними та тягнуть за собою відшкодування шкоди. Так, особи, які плювали та закидали продуктами харчування і камінням жінку, що була прив'язана до стовпа у Донецьку можна вважати конклюдентними діями, що уособлюють собою прояв публічної зневаги до неї. Такі правовідносини виникають із делікту, із позадоговірного факту порушення права на честь, гідність та ділову репутацію. До дій такого характеру можна віднести й дії осіб, які вели полонених українських солдатів і підштовхували їх зброєю, щоб останні йшли швидше під час «параду полонених» у Донецьку.

Ще однією підставою для застосування засобів захисту права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану є чинення на особу фізичного та психічного впливу, яке може виражатися у побитті, зґвалтуванні, ляпасу, катуванні, застосуванні електроструму тощо. Історії відомо багато подібних випадків порушення вказаних прав, які відбувалися у двох Чеченських війнах (1994–2009 роки), під час війни у Афганістані (1979–1989 роках), у Карабаському конфлікті (1987–1994 роки), у війні в Іраку (2003–2011 роки), у Ірано-іракській війні (1980–1988 роки) та ін. Військовий конфлікт у Сирії, який почався ще у 2011 році та досі триває, також не є виключенням. За даними всесвітнього

звіту 2017 року Міжнародної неурядової організації Human Rights Watch щодо Сирії «з 2011 р. були затримані або піддалися насильницькому зникненню понад 117 тис. чоловік, в тому числі тільки за перші шість місяців 2016 року – 4 557 осіб. У місцях тримання під вартою широко практикуються катування та форми неналежного ставлення, рахунок померлих затриманих йде на тисячі» [202]. Про чисельні випадки катувань та застосування нелюдського або такого, що принижує гідність поводження та покарання були відображені у звітах Human Rights Watch також щодо Чечні та Афганістану [203; 204]. Зокрема, йдеться про побиття, зґвалтування, катування незручним становищем, електрострумом, шляхом прив'язування, примушування до непристойних дій тощо.

Отже, на основі вищевикладеного, можемо стверджувати, що підставою для застосування заходів захисту права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану є факти його порушення, які окремо чи в сукупності проявляються через: 1) поширення недостовірної інформації щодо особи; 2) здійснення щодо особи відверто зневажливих вчинків, які можуть мати характер конклюдентних дій (підштовхування зброєю та ін.); 3) чинення на особу фізичного та психічного впливу (побиття, зґвалтування, катування, залякування тощо). Вважаємо, що такі підстави для застосування заходів захисту як невизнання та оспорювання права, не можуть виступати в якості відповідних підстав для захисту права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану через природність та абсолютність згаданих прав, а саме через належність їх кожній особі, неможливість їх позбавлення та обмеження.

3.2 Форми захисту права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану.

Особа, цивільне право якої порушено, невизнано або оспорювано має можливість самостійно обирати не тільки спосіб його захисту, а й форму такого захисту. Однак, ЦК України не оперує таким поняттям як форма захисту, вказуючи лише на можливість захисту цивільних прав судом (ч. 1 ст. 16); Президентом України, органами державної влади, органами влади Автономної Республіки Крим або органами місцевого самоврядування (ст. 17); нотаріусом (ст. 18) та шляхом їх самозахисту (ст. 19) [12]. Така вказівка законодавця в літературі іменується класифікацією форм захисту цивільних прав та інтересів в залежності від суб'єкта [205, с. 141].

Для можливості встановлення форм захисту права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану необхідно зазначити, що традиційно під формою захисту цивільних прав розуміють: «комплекс внутрішньо узгоджених організаційних заходів із захисту суб'єктивних прав та охоронюваних законом інтересів» [206, с. 276; 173, с. 337; 60, с. 353; 27, с. 182]; «визначений процесуальний або процедурний порядок» [56, с. 301]; «визначений порядок захисту прав та інтересів, що здійснюється тим чи іншим юрисдикційним органом в залежності від його природи» [207, с. 45]; «комплекс внутрішніх взаємоузгоджених організаційних заходів щодо захисту суб'єктивних прав, що відбуваються в рамках єдиного правового режиму і здійснюваних уповноваженими органами, а також самою уповноваженою особою (носієм права)» [190, с. 104].

Поняття «форма захисту права на честь, гідність та ділову репутацію» не слід плутати із поняттям «спосіб захисту права на честь, гідність та ділову репутацію», мова про який йшла у попередньому підрозділі. Так, в літературі вказується на факт змішування науковцями

понять «форма захисту» та «спосіб захисту». Так, М.В. Григорчук відмічає факт змішування вказаних понять М.І. Брагінським та О.О. Красавчиковим, які розрізняють такі форми захисту цивільних прав як: «а) визнання права; б) відновлення становища, яке існувало до порушення права, і попередження дій, які його порушують; в) присудження до виконання обов'язку в натурі; г) припинення чи зміна правовідношення; д) стягнення з особи, яка порушила право, завданих збитків; е) звернення до компетентного органу, наділеного владними повноваженнями». Не погоджуючись з такою думкою, М.В. Григорчук вказує, що поняття «форма» та «спосіб» означають «різні якісні характеристики стосовно явищ матеріального світу» та зауважує, що «поняття «спосіб» є збірним поняттям до певних дій, спрямованих на предмет, а «форма» є межовим орієнтиром у просторі для будь-якого предмета» та доходить висновку, що «через наявні відмінності у семантичній природі цих явищ вони не можуть бути синонімами в мові, отже не мають природної здатності бути рівнозначним вираженням тих процесів, які охоплюються юридичними категоріями «спосіб захисту» та «форма захисту»» [208, с. 83–84]. З такою думкою не можна не погодитись. Згідно довідникової літератури слово «форма» має багато значень у різних сферах суспільного життя та стосовно різних видів діяльності, серед яких «форму» розуміють як: 1) спосіб існування змісту, що є невід'ємним від нього та що слугує його вираженням; 2) зовнішній обрис, зовнішній вигляд предмету [24, с. 855]; форма від лат., фран. – фігура, зовнішній вигляд, образ, подoba, нарис, стать [128, с. 553].

У свою чергу, слово «спосіб» означає дію або систему дій, що застосовуються при виконанні якої-небудь роботи, при здійсненні чого-небудь [24, с. 757]. Отже, слово «форма» уособлює собою щось зовнішнє, поверхнєве, а «спосіб» вказує на певну дію або сукупність дії. Тобто, це, дійсно, принципово різні за своєю природою слова, які не можуть бути тотожними.

Більшість вчених поділяють форми захисту цивільних прав в залежності від суб'єкта на юрисдикційну та неюрисдикційну форму захисту [56, с. 301; 173, с. 337; 60, с. 353; 190, с. 104].

Форми захисту права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану також можна поділити на юрисдикційні та неюрисдикційні. Традиційно під юрисдикційною формою захисту цивільних прав розуміють «здійснення відповідних дій у межах визначеної законодавством компетенції судом, органом державної влади, органом влади Автономної Республіки Крим, органом місцевого самоврядування, а також нотаріусом» [60, с. 353], сутність якої полягає у тому, «що особа, права і законні інтереси якої порушені неправомірними діями, звертається за захистом до державних або інших компетентних органів (до суду, арбітражного, третейського суду, вищестоящу інстанцію та ін.), які мають повноваження приймати необхідні заходи для відновлення порушеного права та припинення правопорушення» [173, с. 337–338].

У випадку наявності однієї або декількох підстав для застосування заходів захисту права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану, а саме: поширення недостовірної інформації щодо особи; здійснення щодо особи відверто зневажливих вчинків, які можуть мати характер конклюдентних дій; чинення на особу фізичного та психічного впливу, остання може звернутися з заявою до суду за захистом свого порушеного права. Однак, порушення згаданих прав та звернення до суду в умовах надзвичайного або воєнного стану суттєво відрізняється від їх захисту у мирний час, коли має місце нормальне та безперешкодне функціонування усіх судів на території держави. Це може відбуватися через захоплення військовими формуваннями будівель судів, знищення будівель судів в наслідок обстрілу, вибуху чи пожежі, неспроможність особи дістатися суду тощо. У таких випадках Закон України «Про правовий режим надзвичайного стану» та Закон України «Про правовий режим воєнного стану» містить

вказівку на те, що правосуддя на території, на якій введено надзвичайний або воєнний стан, здійснюється лише судами. На цій території діють суди, створені відповідно до Конституції України та скорочення чи прискорення будь-яких форм судочинства забороняється [97; 98]. Окрім цього, Закон України «Про правовий режим воєнного стану» вказує на те, що у разі неможливості здійснювати правосуддя судами, які діють на території, на якій введено воєнний стан, законами України може бути змінена територіальна підсудність судових справ, що розглядаються в цих судах, або в установленому законом порядку змінено місцезнаходження судів. Створення надзвичайних та особливих судів не допускається [97]. Хоча на територій Донецької та Луганської областей не введено воєнний стан, а діє стан антитерористичної операції, Законом України «Про здійснення правосуддя та кримінального провадження у зв'язку з проведенням антитерористичної операції» змінено територіальну підсудність судових справ, що підсудні розташованим у районі проведення антитерористичної операції судам, та забезпечено розгляд цивільних справ, справ про адміністративні правопорушення, адміністративних справ, господарських справ і кримінальних проваджень місцевими та апеляційними судами, що визначаються Головою Верховного Суду [209]. Розпорядженням Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ «Про визначення територіальної підсудності справ» від 02.09.2014 року № 2710/38-14 затверджено перелік судів на території Донецької та Луганської областей, територіальна підсудність яких змінено із вказівкою на суд, якому визначається територіальна підсудність справ [210]. У період з квітня 2014 року по липень 2017 року тільки на території Донецької та Луганської областях зареєстровано близько 225 справ щодо захисту права на честь, гідність та ділову репутацію [211]. Однак, звернення особи до суду за захистом права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану не є дієвою, переважною та єдиною формою захисту зазначеного права.

На наш погляд, захист права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану може бути представлений також й неюрисдикційною формою захисту, яка являє собою «сукупність дій уповноваженої особи з відновлення порушеного права без звернення за захистом цього права до компетентних державних органів й організацій» [190, с. 104]. Неюрисдикційна форма захисту цивільних прав традиційно представлена їх самозахистом. Відповідно до ст. 19 ЦК України особа має право на самозахист свого цивільного права та права іншої особи від порушень і протиправних посягань. Самозахистом є застосування особою засобів протидії, які не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства. Способи самозахисту мають відповідати змісту права, що порушене, характеру дій, якими воно порушене, а також наслідкам, що спричинені цим порушенням. Способи самозахисту можуть обиратися самою особою чи встановлюватися договором або актами цивільного законодавства [12].

В літературі під самозахистом розуміють дії фактичного характеру, які застосовуються уповноваженою особою для захисту свого цивільного права або інтересу, які дозволені законом та не суперечать моральним засадам суспільства [212, с. 86; 56, с. 303]. Дії фактичного характеру, які вчиняються уповноваженою особою при самозахисті, поділяються на заходи превентивного характеру та заходи активно-оборонного характеру [212, с. 86]. Під заходами превентивного характеру розуміють «захист права у випадку, коли порушення права ще не відбулося, але є підстави вважати, що воно може статися» [213]. Наприклад, до заходів превентивного характеру можна віднести встановлення замків на будинку, сигналізації у квартирі, додаткової входної двері, решіток на вікнах тощо. Однак, в літературі зауважують, що використання заходів превентивного характеру під час самозахисту може призвести до перевищення його меж, наприклад, коли власник з метою охорони свого володіння обгородив його колючим дротом, пропустивши через огорожу електричний струм. В

такому випадку постраждати можуть й особи, які не є правопорушниками, а також тварини, та й сам власник. Або випадок, коли з метою охорони власного транспортного засобу чоловік так прилаштував в гаражі рушницю, що злодій при відкриванні дверей в гараж повинен був отримати постріл у ноги [212, с. 87]. Цікавою видається позиція Т.В. Ліснічої, яка у якості самозахисту особистих немайнових прав, що забезпечують природне існування, виділяє укладення фізичною особою договору особистої охорони та зазначає, що «в разі укладання особою договору особистої охорони, дії з самозахисту переносяться на більш ранній момент виявлення загрози порушення своїх немайнових прав та виражаються безпосередньо в укладенні договору. При цьому укладення такого договору не позбавляє охоронювану особу права, за необхідності, здійснювати самозахист своїми силами» [214, с. 7]. Однак О.І. Антонюк зауважує, що «не є самозахистом укладання договорів про охорону, страхування, про забезпечення зобов'язання за допомогою неустойки, поруки, банківської гарантії, а також фактичних дій (встановлення сигналізації), які виконують функцію охорони, а не захисту» [215, с. 5]. Це питання є доволі спірним, адже дії зі встановлення сигналізації, додаткових замків, дверей, решіток тощо, як ми вже зазначали, традиційно вважаються в літературі превентивними засобами самозахисту. На наш погляд, договір особистої охорони може виступати в якості дій превентивного характеру в рамках самозахисту права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану тільки у випадках, коли в наслідок протиправних дій зачіпається честь, гідність та ділова репутація особи. Об'єктом договору особистої охорони виступає, перш за все, життя та особиста недоторканність особи, але у зв'язку з тим, що право на честь, гідність та ділову репутацію через особливості своєї юридичної природи має тісний зв'язок із такими правами як право на життя, право на особисту недоторканність, право на особисте та сімейне життя та з іншими особистими немайновими правами, то порушення

останніх нерідко тягне за собою й порушення права на честь, гідність та ділову репутацію особи. В якості прикладу можна навести будь-які випадки застосування катувань або нелюдського чи принижуючого гідність поводження та покарання по відношенню до фізичних осіб в умовах надзвичайного або воєнного стану. У даних випадках основним об'єктом протиправних дій виступають життя та особиста недоторканність вказаних осіб, а додатковим – честь, гідність та ділова репутація. Подібні дії носять характер відвертої зневаги до особи, до визнання цінності та значущості особи, є проявом порушення права на честь, гідність та ділову репутацію та мають наслідком виникнення моральних і духовних хвилювань у тієї особи, по відношенню до якої були застосовані вказані дії. Отже, укладання договору особистої охорони може вважатися діями превентивного характеру в рамках самозахисту права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану тільки у тих випадках, коли честь, гідність та ділова репутація виступає в якості додаткового об'єкта вказаного договору.

До заходів активно-оборонного характеру, що мають місце при самозахисті, відносять необхідну оборону та крайню необхідність. На наш погляд, питання дій активно-оборонного характеру в межах самозахисту права на честь, гідність та ділову репутацію набуває вагомого значення в умовах надзвичайного або воєнного стану. Надзвичайні правові режими по своїй суті вносять власні корективи до звичайного укладу особи та, як правило, є середовищем для порушення прав та свобод особи. Спрямованість зусиль держави на усунення підстав введення надзвичайного або воєнного стану та більш глобальних проблем, нерідко викликає нездатність вчасного та швидкого реагування на окремі випадки порушення прав особи. Через це самозахист права на честь, гідність та ділову репутацію є особливо важливим за даних умов.

Стаття 1169 ЦК України передбачає можливість звільнення від відшкодування шкоди, яка була завдана особою при здійсненні нею права

на самозахист від протиправних посягань, у тому числі у стані необхідної оборони, якщо при цьому не були перевищені її межі. В літературі необхідною обороною «визначаються такі дії по самозахисту цивільних прав, які хоча і завдають шкоди їх порушнику, але не тягнуть обов'язок для того, хто обороняється по його відшкодуванню, оскільки вони визначаються діями правомірними (допустимими)» [56, с. 303]. Традиційно при дослідженні інституту необхідної оборони, науковці звертають увагу на його комплексність через регламентованість останнього як цивільним, так і кримінальним правом. Однак, не зважаючи на це, зміст поняття необхідної оборони у кримінальному праві та у цивільному не є тотожним. Так, в літературі зауважується, що поняття необхідної оборони в цивільному праві є дещо ширше, ніж в кримінальному. Під необхідною обороною в цивільному праві слід розуміти «не тільки такі дії особи, яка обороняється, що підпадають під ознаки складу злочину, а й ті дії, які не підпадають під ознаки злочину, але підпадають під ознаки цивільного правопорушення» [212, с. 87; 56, с. 303]. Умовою застосування необхідної оборони визнається суспільно небезпечне посягання на особу, яка обороняється або на її майно [56, с. 303], яке має бути: 1) реальним (напад як такий має місце); 2) наявним (напад вже почався, або існує його реальна загроза) та 3) протиправним (напад порушує норми права) [212, с. 88]. У зв'язку із цим в літературі розрізняють такі ознаки необхідної оборони: 1) це дія, що полягає в заподіянні шкоди життю, здоров'ю або майну особи, яка зазіхає на особистість або майно особи, яка обороняється; 2) шкода має бути заподіяна тільки особі, яка злочинно посягає на особистість особи, що обороняється або на її майно; 3) вона повинна бути своєчасною, тобто повинна здійснюватися з моменту початку суспільно небезпечного посягання до його закінчення; 4) здійснюється особою тільки з метою захисту від посягання [56, с. 304].

Як вже було зазначено, ЦК України у ч. 1 ст. 1169 містить вказівку на те, що шкода, завдана особою при здійсненні нею права на самозахист

від протиправних посягань, у тому числі у стані необхідної оборони, якщо при цьому не були перевищені її межі, не відшкодовується. Однак, ЦК України не пояснює, що саме є перевищенням меж необхідної оборони. Відповідно до ч. 3 ст. 36 КК України перевищенням меж необхідної оборони визнається умисне заподіяння тому, хто посягає, тяжкої шкоди, яка явно не відповідає небезпечності посягання або обстановці захисту [216]. Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про необхідну оборону» від 26.04.2002 № 1 у п. 5 роз'яснює, щоб установити наявність або відсутність ознак перевищення меж необхідної оборони, суди повинні враховувати не лише відповідність чи невідповідність знарядь захисту і нападу, а й характер небезпеки, що загрожувала особі, яка захищалася, та обставини, що могли вплинути на реальне співвідношення сил, зокрема: місце і час нападу, його раптовість, неготовність до його відбиття, кількість нападників і тих, хто захищався, їхні фізичні дані (вік, стать, стан здоров'я) та інші обставини [217]. Необхідну оборону, у свою чергу, слід відрізнити від уявної, під якою необхідно розуміти заподіяння шкоди за таких обставин, коли реального суспільно небезпечного посягання не було, але особа, неправильно оцінюючи дії потерпілого, помилково припускала наявність такого посягання (ч. 1 ст. 37 КК України) [216, 178]. При уявній обороні кримінальна відповідальність за заподіяну шкоду виключається лише у випадках, коли обстановка, що склалася, давала особі підстави вважати, що мало місце реальне посягання, і вона не усвідомлювала й не могла усвідомлювати помилковість свого припущення [217]. Якщо положення КК України та судової практики щодо перевищення меж необхідної оборони застосувати до інституту необхідної оборони у цивільному праві, можна стверджувати, що перевищення меж необхідної оборони при самозахисті цивільних прав має місце, у разі невідповідності характеру небезпеки обстановці захисту (місце і час нападу, його раптовість, неготовність до його відбиття, кількість нападників, їх фізичні дані (вік,

стать, стан здоров'я) та інші обставини), у тому числі й невідповідність знарядь захисту та знарядь нападу.

Вважаємо, що необхідна оборона як захід активно-оборонного характеру у рамках самозахисту може бути застосована для захисту права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану. Як вже було зазначено, підставами для застосування заходів захисту права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану на рівні з поширенням недостовірної інформації, є його порушення шляхом здійснення щодо особи відверто зневажливих вчинків, які можуть мати характер конклюдентних дій, а також чинення фізичного та психічного впливу щодо особи. Подібні вчинки ганьблять честь, гідність та ділову репутацію особи, зневажають її, уособлюють собою прояв невизнання цінності та значущості особи, а також негативно впливають на її ділову репутацію. На нашу думку, під час застосування вказаних дій особа, яка їм піддається, має законне право на їх відвернення. Дії особи, які спрямовані на відвернення подібних зневажливих вчинків, не повинні бути заборонені законом, мають не суперечити моральним засадам суспільства, відповідати змісту права на честь, гідність та ділову репутацію, характеру дій, якими воно порушене, а також наслідкам, що спричинені цим порушенням. На основі наукових наробок вважаємо, що ознаками, які характеризують необхідну оборону під час захисту права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану є наступні: 1) це дія, що полягає в заподіянні шкоди честі, гідності та діловій репутації особи, або зазіханні на них; 2) вона повинна бути своєчасною, тобто здійснюватися з моменту початку посягання до його закінчення; 3) вона здійснюється особою з метою захисту честі, гідності та діловій репутації від посягання; 4) шкода має бути заподіяна тільки особі, яка посягає на честь, гідність та ділову репутацію особи. Якщо дії особи, що спрямовані на відвернення подібних зневажливих вчинків відповідають усім переліченим вище ознакам, то така

особа звільняється від відшкодування шкоди, яка була нею спричинена особі, яка посягала на її честь, гідність та ділову репутацію відповідно до ч. 1 ст. 1169 ЦК України.

До заходів активно-оборонного характеру у рамках самозахисту, окрім необхідної оборони відносять також крайню необхідність. На нашу думку, дії, які вчиненні у стані крайньої необхідності, також можна вважати способами самозахисту права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану. ЦК України у ч. 1 ст. 1171 містить визначення крайньої необхідності, під якою необхідно розуміти дії, спрямовані на усунення небезпеки, що загрожувала цивільним правам чи інтересам іншої фізичної або юридичної особи, якщо цю небезпеку за даних умов не можна було усунути іншими засобами [12]. В літературі під крайньою необхідністю розуміють «стан, коли особа заради відвернення шкоди, що загрожують її інтересам або інтересам іншої особи, держави чи суспільства, завдає шкоди іншій особі, якщо небезпеку не може бути усунуто іншими шляхами й засобами» [218, с. 211]. Під час розгляду питання самозахисту в умовах крайньої необхідності науковці вказують на спільні та відмінні риси необхідної оборони та крайньої необхідності. Так, В.П. Грибанов вказував, що у обох випадках дії, що вчиняються «є не тільки виключно способами самозахисту цивільних прав, але також і засобами захисту інтересів держави, суспільства та інших (уповноважених) осіб, причому як майнових, так і немайнових інтересів». До відмінних рис вчений відносив суб'єктний склад (при необхідній обороні до суб'єктів, які захищаються відносяться тільки фізичні особи, а шкода спричиняється тільки особі, яка нападає; при крайній необхідності до суб'єктів, що завдають шкоду, на думку вченого, відносяться як фізичні особи, так і організації, а стосовно суб'єктів, яким шкода завдана, то ними виступають треті особи) та умови, за яких може бути викликано стан крайньої необхідності [212, с. 92–93]. В літературі зазначається, що умовою для самозахисту в стані крайньої необхідності може бути загроза

життю, здоров'ю, недоторканності особи, її майну тощо. В умовах крайньої необхідності небезпека для інтересів уповноваженої особи, інтересів держави, суспільства або третіх осіб виникає внаслідок стихійних лих, несправності механізмів, особливого стану організму людини, наприклад, внаслідок хвороби тощо. Стан крайньої необхідності може бути викликано і поведінкою людей і, навіть, злочинною поведінкою осіб (наприклад, нанесення тяжкого поранення громадянину, для порятунку життя якого потрібне прийняття вкрай необхідних заходів), але це поведінка не є нападом на особу, яка завдає шкоду, яка діє в стані крайньої необхідності [212, с. 92]. Питання відповідальності за завдання шкоди в умовах крайньої необхідності вирішується відповідно до ст. 1171 ЦК України, згідно якої шкода, завдана особі у стані крайньої необхідності відшкодовується особою, яка її завдала. Особа, яка відшкодувала шкоду, має право пред'явити зворотну вимогу до особи, в інтересах якої вона діяла. Необхідно також зауважити, що, враховуючи обставини, за яких було завдано шкоди у стані крайньої необхідності, суд може покласти обов'язок її відшкодування на особу, в інтересах якої діяла особа, яка завдала шкоди, або зобов'язати кожного з них відшкодувати шкоду в певній частці або звільнити їх від відшкодування шкоди частково або в повному обсязі [12].

Надзвичайний або воєнний стан, поєднаний із протиправними діями по відношенню до уповноваженої особи чи будь-якої іншої особи можна вважати станом крайньої необхідності. Прикладами, які уособлюють у собі стан крайньої необхідності в умовах надзвичайного або воєнного стану, під час якого порушується право на честь, гідність та ділову репутацію, виступають випадки із приниженням особи будь-якими способами. За таких умов треті особи мають можливість захистити її право на честь, гідність та ділову репутацію від протиправних посягань, які носять характер зневаги до її особистості. Вказані дії, що спрямовані на захист порушеного права особи, на наш погляд, підпадають під легальне

визначення крайньої необхідності, що міститься у ст. 1171 ЦК України, відповідно до якої крайня необхідність – це дії, спрямовані на усунення небезпеки, що загрожувала цивільним правам чи інтересам іншої фізичної або юридичної особи, якщо цю небезпеку за даних умов не можна було усунути іншими засобами.

Надзвичайні правові режими являють собою середовище для прояву не тільки відверто зневажливих дій по відношенню до інших осіб, а й обстановкою для поширення інформації, яка принижує честь, гідність та ділову репутацію особи. Тому ще одним способом самозахисту особи права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану, на наш погляд, є її можливість негайної відповіді. Можливість негайної відповіді у якості способу самозахисту не відноситься до превентивних дій, оскільки завжди виникає після порушення права на честь, гідність та ділову репутацію або у процесі такого порушення, на відміну від превентивних заходів, які спрямовані на попередження порушення. Можливість негайної відповіді не відноситься й до необхідної оборони, адже реалізувати його може особа й після закінчення посягання та без завдання шкоди іншій особі. Відсутність факту завдання шкоди іншим особам також виключає можливість віднесення негайної відповіді до крайньої необхідності. Підставою для застосування негайної відповіді є поширення недостовірної інформації щодо особи, причому воно має бути публічним. Це принципово самостійний, спеціальний спосіб самозахисту права на честь, гідність та ділову репутацію, який здійснюється публічно уповноваженою особою без звернення до компетентних органів, та полягає у можливості висвітлення власної точки зору, надання пояснень щодо поширеної інформації та обставин порушення права на честь, гідність та ділову репутацію, реалізувати яку особа може як одразу після вчинення правопорушення, так і безпосередньо у процесі порушення зазначеного права. Негайну відповідь як спосіб самозахисту права на честь, гідність та ділову репутацію в

умовах надзвичайного або воєнного стану слід відрізнити від таких спеціальних способів захисту останніх як право на відповідь та спростування недостовірної інформації. Негайна відповідь здійснюється одразу після вчинення порушення або у процесі такого здійснення, як правило, усно, у той час як право на відповідь та спростування недостовірної інформації потребує спливу певного часу та виключає можливість їх здійснення у процесі порушення права.

Отже, формами захисту права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану може бути як юрисдикційні, так й неюрисдикційні. До юрисдикційних форм, традиційно, можна віднести судовий захист, який полягає у зверненні уповноваженої особи до суду за захистом порушеного права на честь, гідність та ділову репутацію. Неюрисдикційна форма захисту права на честь, гідність та ділову репутацію представлена його самозахистом. Самозахист права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану виражений у превентивних заходах та діях активно-оборонного характеру. Укладання договору особистої охорони можна віднести до дій, які уособлюють собою дії превентивного характеру в рамках самозахисту права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану тільки у тих випадках, коли честь, гідність та ділова репутація виступає як додатковий об'єкт зазначеного договору. Діями, які мають активно-оборонний характер у рамках самозахисту права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану, є необхідна оборона та крайня необхідність. Спеціальним способом самозахисту вказаного права виступає можливість негайної відповіді, яка здійснюється публічно уповноваженою особою без звернення до компетентних органів, та полягає у можливості висвітлення власної точки зору, надання пояснень щодо поширеної інформації та обставин порушення права на честь, гідність та ділову репутацію, реалізувати яку

особа може як одразу після вчинення правопорушення, так і безпосередньо у процесі порушення зазначеного права.

Висновки до розділу 3

1. Заходи захисту та заходи відповідальності права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану відповідно до законодавства об'єднуються єдиним поняттям «способи захисту права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану». Останні традиційно можна поділити на загальні та спеціальні. До загальних способів захисту права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану можна віднести: припинення дії, яке порушує право; відновлення становища, яке існувало до порушення; відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди; відшкодування моральної (немайнової) шкоди. До спеціальних способів захисту права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану відносяться: заборона дій, які порушують особисте немайнове право; спростування недостовірної інформації та/або право на відповідь. Не можуть визнаватися способами захисту права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану такі способи як визнання права, визнання правочину недійсним, виконання обов'язку в натурі, зміна правовідношення, припинення правовідношення та визнання незаконними рішення, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб в силу правової природи зазначених прав.

2. Підставою для застосування заходів захисту права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану є факт або сукупність фактів його порушення, таких як: 1) поширення

недостовірної інформації щодо особи; 2) здійснення щодо особи відверто зневажливих вчинків, які можуть мати характер конклюдентних дій (підштовхування зброєю та ін.); 3) чинення на особу фізичного та психічного впливу (побиття, зґвалтування, залякування тощо). Повністю непридатними в якості підстав застосування заходів захисту права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану є їх невизнання та оспорювання через природність та абсолютність згаданих прав.

3. Під недостовірною інформацією, яка порушує право на честь, гідність та ділову репутацію, необхідно розуміти інформацію, що негативно впливає на суспільне визнання цінності і значущості фізичної особи, у тому числі й на власну оцінку фізичною особою такої цінності, а також інформацію, що негативно відбивається на оцінці професійних, службових, посадових якостей фізичної або юридичної особи. Таке трактування надає можливість зрозуміти сутність недостовірної інформації, яка порушує право на честь, гідність та ділову репутацію.

4. Формами захисту права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану може бути як юрисдикційні, так й неюрисдикційні. До юрисдикційних форм традиційно можна віднести судовий захист, який полягає у зверненні уповноваженої особи до суду за захистом порушеного права на честь, гідність та ділову репутацію. У випадку неможливості звернення особи до відповідного суду на території, де введено надзвичайний або воєнний стан, територіальну підсудність та місцезнаходження судів може бути змінено відповідно до закону. Неюрисдикційна форма захисту права на честь, гідність та ділову репутацію представлена його самозахистом.

5. Захист права на честь, гідність та ділову репутацію шляхом звернення до суду в умовах надзвичайного або воєнного стану суттєво відрізняється від його захисту в мирний час, коли має місце нормальне та безперешкодне функціонування всіх судів на території держави.

Правосуддя на території, на якій введено надзвичайний або воєнний стан, здійснюється лише судами, які створено відповідно до Конституції України. У разі неможливості здійснення правосуддя судами, що діють на території, на якій введено воєнний стан, може бути змінена територіальна підсудність судових справ, що розглядаються в цих судах, або в установленому законом порядку змінено місцезнаходження судів. У зв'язку із вищенаведеним можна резюмувати, що в умовах надзвичайного або воєнного стану більш застосовною та дієвою є саме неюрисдикційна форма захисту права на честь, гідність та ділову репутацію у вигляді самозахисту, який може проявлятися в діях превентивного та активно-оборонного характеру (необхідна оборона та крайня необхідність).

6. Самозахист права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану виражений в діях превентивного та активно-оборонного характеру. Спираючись на досягнення цивілістичної науки встановлено, що укладання договору особистої охорони, можна віднести до дій, які уособлюють собою дії превентивного характеру в рамках самозахисту права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану тільки у тих випадках, коли честь, гідність та ділова репутація виступає як додатковий об'єкт зазначеного договору. До дій активно-оборонного характеру у рамках самозахисту права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану можна віднести необхідну оборону та крайню необхідність.

7. Спеціальним способом самозахисту права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану може виступати можливість негайної відповіді, яка здійснюється публічно уповноваженою особою без звернення до компетентних органів, та полягає у можливості висвітлення власної точки зору, надання пояснень щодо поширеної інформації та обставин порушення права на честь, гідність та ділову репутацію, реалізувати яку особа може як одразу після вчинення

правопорушення, так і безпосередньо у процесі порушення зазначеного права.

Результати дослідження, які викладені у Розділі III, відображено у наступних публікаціях автора: [69, с. 220–223]; [70, с. 207–209]; [105, с. 23–26].

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення та запропоновано нове вирішення наукового завдання, суть якого полягає у всебічному дослідженні здійснення і захисту права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану та формуванні на цій основі висновків та пропозицій щодо практичного врегулювання правовідносин у вказаній сфері.

За результатами проведеного дослідження сформульовано такі висновки:

1. В умовах надзвичайного або воєнного стану порушення права на честь, гідність та ділову репутацію цивільної особи може потягнути за собою й порушення права на честь, гідність та ділову репутацію всього народу.

2. Розуміння гідності пов'язано з: найвищою цінністю та значущістю особи; рівністю особи у правах та свободах, а також їх непорушністю; заборонаю катувань або будь-якого нелюдського чи іншого поводження або покарання; сприятливими умовами життя та окремими правами особи (право на недоторканність, право на життя, право на сімейне життя тощо). Категорія «честь» вживається у чинному законодавстві та у міжнародних актах у контексті права на особисте та сімейне життя разом із категорією «гідність». Міжнародні акти не містять поняття «ділова репутація», але оперують терміном «репутація», яка розглядається як право на особисте і сімейне життя та право на свободу вираження поглядів.

3. Честь і гідність тісно взаємопов'язані категорії, де гідність – це суб'єктивна категорія, яка являє собою визнання особою-носієм власної цінності, значущості та важливості для суспільства, держави чи окремих осіб, а честь, у свою чергу, є об'єктивною категорією, що означає

ставлення суспільства до поведінки особи-носія та оцінювання її на відповідність моральним або етичним вимогам.

4. Честь формується протягом життя людини, вона може змінюватися залежно від конкретних об'єктивних чи суб'єктивних чинників (соціального рівня, відповідальності особи тощо). У свою чергу, гідністю однаковою мірою наділена кожна людина. Гідність як правова категорія має такі ознаки: а) виникнення з моменту народження фізичної особи; б) належність кожній фізичній особі у рівному обсязі; в) незмінність її обсягу протягом життя; г) незалежність від будь-яких об'єктивних чи суб'єктивних чинників; ґ) неможливість її втрати, позбавлення або обмеження.

5. Ділова репутація, будучи предметом договорів, не відділяється від особи-носія, а, навпаки, через договори поширюється й на інших фізичних або юридичних осіб. Ділова репутація – це набуте під час професійної чи виробничої (ділової) діяльності немайнове благо фізичної чи юридичної особи, завдяки якому вона має можливість бути введеною в цивільний оборот та впливає на її місце в ньому. Відповідно до власної ділової репутації особа-носіє є затребуваною або незатребуваною у тих чи інших сферах суспільного життя.

6. З'ясовано сутність юридичних гарантій здійснення права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану, які є об'єктивними та необхідними умовами для безперешкодного здійснення фізичними та юридичними особами згаданих прав. Усі юридичні гарантії здійснення права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану можна класифікувати за такими критеріями: за видом нормативно-правового акта, в якому закріплено гарантії; за суб'єктами здійснення; за об'єктами здійснення; за різновидом надзвичайного режиму.

7. В умовах надзвичайного або воєнного стану на вибір способу здійснення права на честь, гідність та ділову репутацію може вплинути

низка об'єктивних та суб'єктивних умов. До об'єктивних умов можна віднести запровадження надзвичайного або воєнного стану з усіма імперативними правилами та нормами; до суб'єктивних – ті, що залежать від особи-носія права та пов'язані з її негативними відчуттями, що були викликані наявністю надзвичайного або воєнного стану в державі (страх, хвилювання, відчуття небезпеки та ін.).

8. Врахування імперативних норм та правил, що запроваджуються разом із введенням надзвичайного або воєнного стану, є необхідною умовою для визначення моделі власної поведінки управомоченою особою. Основними дієвими способами правового регулювання меж здійснення права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану є заборони та дозволи.

9. Специфіка обсягу права на честь, гідність та ділову репутацію проявляється через неможливість вступу у конфлікт зазначеного права однієї особи з таким самим правом іншої особи. Межі здійснення права на ділову репутацію особи-носія можуть бути розширені через те, що ділова репутація здатна виступати предметом договорів (наприклад, передбаченого Цивільним кодексом України договору комерційної концесії).

10. Переважно в умовах надзвичайного або воєнного стану для захисту права на честь, гідність та ділову репутацію застосовується така неюрисдикційна форма захисту як самозахист. Це пов'язано з тим, що найчастіше за умов уведення надзвичайних правових режимів судова система не може повноцінно функціонувати (або функціонувати взагалі), а тому управомочена особа позбавлена можливості звернення до суду за захистом свого порушеного права на честь, гідність та ділову репутацію через низку об'єктивних обставин (знищення будівлі суду внаслідок бомбардування, обстрілу, пожежі та ін.). На законодавчому рівні передбачено зміну територіальної підсудності або місцезнаходження таких судів, адже під час надзвичайного або воєнного

стану заборонено створення будь-яких інших судів, ніж ті, що передбачені Конституцією України.

На практиці звернення особи до суду за захистом свого порушеного права в умовах надзвичайних правових режимів є малоефективним, тому захистити порушене право на честь, гідність та ділову репутацію в зазначених обставинах управомочена особа може через дії превентивного та активно-оборонного характеру.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Загальна декларація прав людини: Декларація, Міжнародний документ від 10.12.1948 р. *Офіційний вісник України*. Київ, 2008. № 93, с. 89.
2. Європейська конвенція про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню: Конвенція, Міжнародний документ від 26.11.1987 р. // Офіційний портал Верховної Ради України. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_068 (дата звернення: 22.09.2017).
3. Конвенція про права дитини: Конвенція, Міжнародний документ від 20.11.1989 р. *Зібрання чинних міжнародних договорів України*. 1990. № 1, с. 205.
4. Конвенція про захист прав і гідності людини щодо застосування біології та медицини: Конвенція про права людини та біомедицину: Конвенція, Міжнародний документ від 04.04.1997 р. // Офіційний портал Верховної Ради України URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_334 (дата звернення: 22.09.2017).
5. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права: Пакт, Міжнародний документ від 16.12.1966 р. // Офіційний портал Верховної Ради України. URL: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/995_043 (дата звернення: 22.09.2017).
6. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права: Пакт, Міжнародний документ від 16.12.1966 р. // Офіційний портал Верховної Ради України. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_042 (дата звернення: 22.09.2017).
7. Декларація про захист жінок і дітей при надзвичайних обставинах та під час збройних конфліктів: Декларація, Міжнародний документ від

14.12.1974 р. // Офіційний портал Верховної Ради України. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_317 (дата звернення: 22.09.2017).

8. Віденська декларація та Програма дій: ООН; Декларація, Міжнародний документ від 25.06.1993. // Офіційний портал Верховної Ради України. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_504/find?text=%F7%E5%F1%F2+%E4%E5%F1%F2%E5%E8%ED%F1%F2%E2+%E4%E5%EB%E5%E2+%F0%E5%EF%F3%F2%E0%F6 (дата звернення: 26.10.2017).

9. Женевська конвенція про поліпшення долі поранених і хворих в діючих арміях; Женевська конвенція про поліпшення долі поранених, хворих та осіб, які зазнали корабельної аварії, зі складу збройних сил на морі; Женевська конвенція про поводження з військовополоненими; Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни. *Офіційний вісник України*. 2010. № 62, с. 132, с. 177, с. 193; 2013. № 27, с. 370.

10. Конвенція про права осіб з інвалідністю (Конвенція про права інвалідів): Конвенція, Міжнародний документ від 13.12.2006 р. *Офіційний вісник України*. 2010. № 17, / № 101 (2009), с. 93.

11. Американська конвенція про права людини. URL: <http://hrlibrary.umn.edu/russian/instate/Rzoas3con.html> (дата звернення: 03.03.2018).

12. Цивільний кодекс України: Кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV. *Офіційний вісник України*. 2003. № 11, с. 7 (зі змінами та доповненнями).

13. Конституція України: Закон України від 28.06.1998 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30, ст. 141 (зі змінами та доповненнями).

14. Про телебачення і радіомовлення: Закон України від 21.12.1993 року № 3759-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 10, ст. 43 (зі змінами та доповненнями).

15. Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні: Закон України від 16.11.1992 № 2782-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 1, ст. 1 (зі змінами та доповненнями).

16. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: Конвенція, Міжнародний документ від 04.11.1950 р. *Офіційний вісник України*. 1998. № 13; 2006. № 32, с. 270 (зі змінами та доповненнями).

17. Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 27.02.2009 р. № 1. *Вісник Верховного суду України*. 2009. № 3, с. 7.

18. Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди: Постанова Пленуму Верховного суду України від 31.03.1995 р. № 4 (зі змінами та доповненнями) // Офіційний портал Верховної Ради України. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/v0004700-95> (дата звернення: 03.03.2018).

19. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Сердюка Валерія Анатолійовича про офіційне тлумачення положення частини першої статті 7 Цивільного кодексу Української РСР (справа про поширення відомостей) Справа № 1-9/2003 від 10.04.2003 р. *Офіційний вісник України*. 2003. № 17, с. 138.

20. Штефан А. С. Честь, гідність і ділова репутація як об'єкти захисту в цивільному судочинстві. *Економіка. Фінанси. Право*. 2001. № 2. С. 24–26.

21. Церковна А. О. Гідність і честь у цивільному праві України: дис. ... кандидата юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2003. 170 с.

22. Церковна А. О. Гідність і честь у цивільному праві України: автореф. дис. ... кандидата юрид. наук: спец. 12.00.03. Київ, 2003. 17 с.

23. Великий тлумачний словник сучасної української мови. Понад 170 000 слів / Уклад. і гол. ред. В.Т. Бусел. Ірпінь, 2004. 1440 с.

24. Ожегов С. И. и Шведова Н. Ю. Толковый словарь русского языка: 80 000 слов и фразеологических выражений / Российская академия наук. Институт русского языка им. В. В. Виноградова. 4-е изд., дополненное. Москва. 2006. 944 с.
25. Словарь по этике. Под ред. И. С. Кона. Москва, 1981. 430 с.
26. Недибалюк В. Д. Конституційне право людини на повагу до його гідності: поняття, зміст і його місце в системі прав людини. *Держава і право. Юридичні і політичні науки: Збірник наукових праць*. 2012. Вип. 58. С. 181–187.
27. Стефанчук Р. О. Особисті немайнові права фізичних осіб (поняття, зміст, система, особливості здійснення та захисту): Монографія. Київ, 2007. 626 с.
28. Придворов Н. А. Институт достоинства личности в советском праве: автореф. дис. на соискание уч. степени доктора юрид. наук. Харьков, 1986. 14 с.
29. Бандзеладзе Г. Д. О понятии человеческого достоинства. Тбилиси, Мецниереба, 1998. 172 с.
30. Марущак Н. В. Право особи на повагу до гідності: міжнародно-правовий аспект. *Міжнародний юридичний вісник: збірник наукових праць Національного університету державної податкової служби України*. 2015. Вип. 1 (2) С. 228–233. URL. <http://ir.stu.cn.ua/bitstream/handle/123456789/13080/Марущак%20Н.%20В.%20Право%20особи%20на%20повагу%20до%20гідності%20міжнародно-правовий.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (дата звернення: 22.09.2017).
31. Жданенко С. Б. Гідність та честь особистості як цілісне підґрунтя правового виховання. *Вісник національної юридичної академії України ім. Ярослава Мудрого*. Сер. Філософія, філософія права, політологія, соціологія: зб. наук. пр. 2011. № 10. С. 244–246.

32. Дашковська О. Р. Право на гідність та особисту недоторканість особи: гендерний аспект. *Вісник Академії правових наук України*. 2004. № 4 (39). С. 198–204.
33. Сverdlichenko V. P. Понятие чести и достоинства в гражданском праве Украины. *Legea și viața*. 2015. № 10/2 (286). С. 66–70.
34. Волошенюк О. М. Честь, гідність і ділова репутація: поняття і порядок захисту. *Юридичний журнал: аналітичні матеріали. Коментарі. Судова практика*. 2012, № 6. С. 78–85.
35. Слипченко С. А. Оборотоспособность объектов личных неимущественных прав, обеспечивающих социальное бытие физического лица: монография. Харьков, 2011. 336 с.
36. Осипенко Н. А. Правовая характеристика категорій честі та гідності в умовах розвитку адміністративного законодавства. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2010. № 2. С. 15–17.
37. Сverdlichenko V. P. Честь та гідність як особисте немайнове благо. *Міжнародне та національне законодавство: способи удосконалення*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 1–2 квітня 2017 р., м. Дніпро. С. 86–89.
38. Сverdlichenko V. P. Категорія «ділова репутація» в праві України. *Юридичні факти в системі правового регулювання*: матеріали VI Міжнар. наук.-практ. конф., 26 листоп. 2015 р., м. Київ. 2015. С. 450–453.
39. Словарь иностранных слов / под ред. Лехина И. В., Локшиной С. М., Петрова Ф. Н., Шаумяна Л. С. Москва, 1983. 431 с.
40. Советский энциклопедический словарь / под ред. А. М. Прохорова. Г. Москва, 1990, 676 с.
41. Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг: Закон України від 12.07.2001 р. № 2664-III. *Офіційний вісник України*. 2001. № 32. с. 82 (зі змінами та доповненнями).

42. Машевська К. О. Поняття ділової репутації юридичних осіб в українському законодавстві. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 2. С. 132–136.
43. Федюк Л. В. Особисті немайнові права юридичних осіб: монографія/ Прикарпатський національний університет ім. Василя Стефаника. Івано-Франківськ. 2013. 500 с.
44. Луспеник Д. Д. Судочинство у справах про захист честі, гідності та ділової репутації (спростування недостовірної інформації). Серія «Судова практика». Харків, 2005. 320 с.
45. Малейна М. Н. Защита чести, достоинства и деловой репутации предпринимателя. *Законодательство и экономика*. 1993. № 23. С. 18–21.
46. Красавчикова Л. О. Понятие и система личных, несвязанных с имущественными, прав граждан (физических лиц) в гражданском праве Российской Федерации: дис. ... доктора юрид. наук. Екатеринбург, 1994. 148 с.
47. Стародубцев А. А. Теоретико-правові засади визначення поняття «ділова репутація». *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2015. № 2. С. 92–102.
48. Нагребельний В. П. Ділова репутація. Юридична енциклопедія: в 6 т./ Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. М. Київ, 1998. Т.2: Д–Й. 1999. 211 с.
49. Галянтич М. К. Правові питання захисту ділової репутації. *Інтелектуальна власність*. 2000. № 1. С. 46–50.
50. Костюк В. Д. Нематериальные блага. Защита чести, достоинства и деловой репутации. Москва, 2002. 315 с.
51. Никуличева Н. Ю. Право юридических лиц на деловую репутацию и его гражданско-правовая защита: дис. ... канд. юр. наук: 12.00.03. Новосибирск, 2004. 176 с.

52. Суржик А. Ф. Проблемы правового регулирования институтов чести, достоинства и деловой репутации в гражданском праве Российской Федерации: дис. ... канд. юр. наук: 12.00.03. Москва, 2006. 199 с.

53. Коваль І. Ф. Право на ділову репутацію суб'єктів господарювання і його позасудовий захист від неправомірного використання: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидата юрид. наук: спец. 12.00.04. Донецьк, 2005. 23 с.

54. Про деякі питання практики застосування господарськими судами законодавства про інформацію. Вищий господарський суд; Лист від 28.03.2007 № 01-8/184. *Вісник господарського судочинства*. 2007. № 3. с. 46.

55. Сverdlichenko V. P. Понятійно утворюючі властивості цивільно-правової категорії «ділова репутація». *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія: Право. Випуск 20. 2015. С. 137–140.

56. Гражданское право: В 4 т. Том 1: Общая часть: Учебник 3-е издание, переработанное и дополненное. Под ред. Е. А. Суханова. Москва, 2008. 362 с.

57. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка. В 4 томах. Том 2: И–О. 2-е издание, исправленное и значительно умноженное по рукописи автора. СПб.-М. Издание книгопродавца-типографа М. О. Вольфа, 1881. 810 с.

58. Агарков М. М. Избранные труды по гражданскому праву. В 2-х т. Т. 1. Москва, 2002. 195 с.

59. Гражданское право: В 4 т. Том 2: Вещное право. Наследственное право. Исключительные права. Личные неимущественные права: Учебник. 3-е издание, переработанное и дополненное. Под ред. Е. А. Суханова. Г. Москва, 2008. 236 с.

60. Цивільне право: підручник: у 2 т. / В. І. Борисова (кер. авт. кол.), Л. М. Баранова, Т. І. Бегова та ін.; за ред. В. Б. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. Т.1. М. Харків, 2011. 656 с.

61. Цивільне право України: Підручник: У 2-х кн. / Д. В. Боброва, О. В. Дзера, А. С. Довгерт та ін.; За ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнєцової. Київ, 1999. 864 с.

62. Личные неимущественные права: проблемы теории и практики применения: сб. статей и иных материалов / под. ред. Р. А. Стефанчука. Київ, 2010. 1040 с.

63. Свердліченко В. П. Специфіка правової природи суб'єктивного цивільного права на честь та гідність. *Юридичні науки: проблеми та перспективи* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., 23-24 черв. 2017 р., м. Запоріжжя. С. 29–33.

64. Case C-36/02 Omega Spielhallen- und Automatenaufstellungs-GmbH v Oberbürgermeisterin der Bundesstadt Bonn. URL: <http://curia.europa.eu/juris/celex.jsf?celex=62002CJ0036&lang1=en&type=TX T&ancre=> (дата звернення: 24.09.2017).

65. Christopher McCrudden. Human Dignity and Judicial Interpretation of Human Rights. *The European Journal of International Law*. Vol. 19 №. 4. 2008. С. 655-724. URL: <http://www.ejil.org/pdfs/19/4/1658.pdf> (дата звернення: 24.09.2017).

66. Компас: Пособие по образованию в области прав человека с участием молодежи. Совет Европы. 2012. URL: <http://www.coe.int/ru/web/compass/health> (дата звернення: 24.09.2017).

67. Кому предоставлено право на жизнь? Права женщин и пренатальные гарантии в свете прав человека и сравнительного правоведения. *Center for reproductive rights*. 2006. URL: https://www.reproductiverights.org/sites/crr.civicactions.net/files/documents/RTL_RU_7%2011%202016_FINAL.pdf (дата звернення: 24.09.2017).

68. Human dignity: constitutional value and constitutional right. Aharon Barak. C. 13 URL: <http://weblaw.haifa.ac.il/en/JudgesAcademy/workshop1/Documents/Barak%20-%20Human%20Dignity.docx> (дата звернення: 24.09.2017).

69. Сverdlichenko V. P. Здійснення особистих немайнових прав в умовах надзвичайного або воєнного стану. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія: Право. № 1151. 2015. С. 220–223.

70. Сverdlichenko V. P. Вплив надзвичайного або воєнного стану на цивільні правовідносини. *Верховенство права – основоположний принцип правової держави: V Наук. круг. стіл молодих вчених, аспірантів та магістрів, 7 листоп. 2014 р., м. Харків*. С. 207–209. URL: http://dspace.univer.kharkov.ua/bitstream/123456789/10065/2/Sbornik_07_11_2014.pdf.

71. Великий енциклопедичний юридичний словник / За ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. Київ, 2007. 692 с.

72. Алексеев С. С. Теория права. Москва. Изд-во: БЕК. 1995. 320 с.

73. Матузов Н. И., А. В. Малько. Правовые режимы: вопросы теории и практики. *Правоведение*. 1996. № 1. С. 16–19.

74. Бахрах Д. Н., Россинский Б. В., Старилов Ю. Н. Административное право: Учебник для вузов. 3-е изд., пересмотр, и доп. Москва. Изд-во: Норма. 2007. 816 с.

75. Родіонов О. С. Правовые режимы как важнейший элемент юридической политики. *Правоведение*. 1997. № 4. С. 157–158.

76. Рушайло В. Б. Административно-правовой режим: монография. Москва. Изд-во: «Щит-М» 2000. 56 с.

77. Федоров В. А. Правовой институт исключительного (военного и чрезвычайного) положения в Российской Федерации: автореф. дис. на соискание науч. степени кандидата юрид. наук: спец. 12.02.03. Москва, 2003. 23 с.

78. Бшарат М. Дотримання прав людини в умовах надзвичайного стану. *Юридична наука*. 2012. № 1. С.14–18.
79. Кузніченко С. О., Басов А. В. Закон України «Про правовий режим надзвичайного стану»: науково-практичний коментар. 2006. 380 с.
80. Чойжоованчиг Б. Інститут чрезвычайного положения в международном праве. *Административное право и процесс*. 2013. № 12. С. 69–73.
81. Магда С. О. Забезпечення прав, свобод та реалізації обов'язків громадян в умовах надзвичайних адміністративно-правових режимів: дис.. канд. юр. наук: 12.00.07. Харків, 2008. 224 с.
82. В Зимбабве ввели чрезвычайное положение из-за засухи. Українські новини. 05.02.2016. URL: <http://ukranews.com/news/408243-v-zymbabve-vvely-chrezvychaynoe-polozhenye-yz-za-zasukhy> (дата звернення: 26.07.2016).
83. Масштабные оползни на Шри-Ланке: безвести пропали около 800 человек (фоторепортаж). Информационное агенство «УНІАН». 18.05.2016. URL: <http://www.unian.net/world/1348794-opolzni-v-shri-lanke-bez-vesti-propali-okolo-800-chelovek.html> (дата звернення: 26.07.2016).
84. Эрдоган объявил чрезвычайное положение в Турции. Украинская правда. 21.07.2016. URL: <http://www.pravda.com.ua/rus/news/2016/07/21/7115480/> (дата звернення: 26.07.2016).
85. Овдун Н. Во Франции продлили режим чрезвычайного положения. Подробности.ua. 21.07.2016. URL: <http://podrobnosti.ua/2121791-vo-frantsii-prodlili-rezhim-chrezvychajного-polozhenija.html> (дата звернення: 27.07.2016).
86. В ряде штатов США объявлено ЧП. Кореспондент.net. 12.03.2016. URL: <http://korrespondent.net/world/3641823-v-riade-shtatov-ssha-obiavleno-chp> (дата звернення: 26.07.2016).

87. В Сербии объявили чрезвычайное положение из-за дождей. Кореспондент.net. 11.03.2016. URL: <http://korrespondent.net/world/3641337-v-serbyu-obiavyly-chrezvychainoe-polozhenye-yz-za-dozhdei> (дата звернення: 26.07.2016).

88. В Пуэрто-Рико из-за вируса Зика объявлен режим ЧП. Кореспондент.net. 13.08.2016. URL: <http://korrespondent.net/world/3731182-v-puerto-ryko-yz-za-vyrusa-zyka-obiavlen-rezhym-chp> (дата звернення: 26.08.2016).

89. Вирус Зика: в Перу ввели режим ЧП в 11 регионах. Кореспондент.net. 14.07.2016. URL: <http://korrespondent.net/world/3716806-vyrus-zyka-v-peru-vvely-rezhym-chp-v-11-rehyonakh> (дата звернення: 26.07.2016).

90. Власти Мали продлили режим чрезвычайного положения. Кореспондент.net. 31.07.2016. URL: <http://korrespondent.net/world/3724976-vlasty-maly-prodlyly-rezhym-chrezvychainoho-polozhenyia> (дата звернення: 05.08.2016).

91. В Венесуэле объявлено чрезвычайное положение из-за угрозы национальной безопасности. Подробности.ua. 14.05.2016. URL: <http://podrobnosti.ua/2107253-v-venesuele-objavleno-chrezvychajnoe-polozhenie-iz-za-ugrozy-natsionalnoj-bezopasnosti.html> (дата звернення: 26.07.2016).

92. Более пяти тысяч жителей Доминиканы эвакуированы из-за наводнения. Кореспондент.net. 02.05.2016. URL: <http://korrespondent.net/world/3677723-bolee-piaty-tysiach-zhytelei-domynykany-evakuirovany-yz-za-navodnenyia> (дата звернення: 26.07.2016).

93. В Индии из-за жары погибли более 220 человек. Кореспондент.net. 23.04.2016. URL: <http://korrespondent.net/world/3673789-v-yndyy-ot-zhary-pohybly-bolee-220-chelovek> (дата звернення: 26.07.2016).

94. Интерес есть у всех. Мировые СМИ о Карабахе. Кореспондент.net. 06.04.2016. URL: <http://korrespondent.net/world/3663558-ynteres-est-u-vsekh-mыrovyye-smy-o-karabakhe> (дата звернення: 26.07.2016).

95. В Тунисе продлен режим ЧП. Кореспондент.net. 21.02.2016. URL: <http://korrespondent.net/world/3632668-v-tunyse-prodlen-rezhym-chp> (дата звернення: 26.07.2016).

96. В Багдаде заявляют об угрозе госпереворота. Введено чрезвычайное положение. Страна.ua. 01.05.2016. URL: <http://strana.ua/news/11156-v-bagdade-obyavili-chrezvychajnoe-polozhenie-v-irake-proishodit-gosperevorot.html> (дата звернення: 26.07.2016).

97. Про правовий режим надзвичайного стану: Закон України від 16.03.2000 р. № 1550-III. *Офіційний вісник України*. 2000. № 15. с. 7 (зі змінами та доповненнями).

98. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 р. № 389-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 28. с. 1509 (зі змінами та доповненнями).

99. Кодекс цивільного захисту України: Закон України від 02.12.2010 р. № 5403-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 34–35. с. 1802 (зі змінами та доповненнями).

100. Тітко Е. В. Розуміння та тлумачення понять «надзвичайна ситуація» та «надзвичайний стан» у контексті цивільного захисту. *Право і суспільство*. 2017. № 2. С. 122–129.

101. Про боротьбу з тероризмом: Закон України від 20.03.2003 р. № 638-IV. *Офіційний вісник України*. 2003. № 16. с. 5 (зі змінами та доповненнями).

102. Про тимчасові заходи на період проведення антитерористичної операції: Закон України від 02.09.2014 р. № 1669-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 44. с. 2972 (зі змінами та доповненнями).

103. Маковська О. В. Адміністративний режим антитерористичної операції: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидата юрид. наук: спец. 12.00.07. Запоріжжя, 2016. 16 с.

104. Гнатовський М. М., Кориневич А. О., Лисенко О. М. «Війна і права людини». Дослідження Української Гельсінської спілки з прав людини; за заг. ред. А. О. Кориневича, О. А. Мартиненка. Київ. Вид-во: КВІЦ. 2015. 42 с.

105. Сverdліченко В. П. Надзвичайний та воєнний стан як особливі правові режими в державі. *Актуальні питання права в контексті законодавчих реформ*: матеріали Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф., 25 лют. 2015 р., м. Тернопіль. С. 23–26.

106. Сverdліченко В. П. Право на звернення особи до суду у разі порушення її права на честь, гідність та ділову репутацію – суб'єктивне право чи юридична гарантія? *Підприємство, господарство і право*. № 9. 2016. С. 35–38.

107. Алексеев С. С. Теория государства и права. Учебник для ВУЗОВ. 3-е издание. Г. Москва. Изд-во: НОРМА. 2005. 458 с.

108. Загальна теорія держави і права. Підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів. М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; За ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. Харків. Вид-во: Право. 2011. 584 с.

109. Колодій А. М., Олійник А. Ю. Права, свободи та обов'язки людини і громадянина. Під ред. Ковальського В. С. Київ. Вид-во: ЮрінкомІнтер. 2003. 332 с.

110. Волинка К. Г. Теорія держави і права: навч. посіб. Київ. Вид-во: МАУП. 2003. 240 с.

111. Рабінович П. М. Права людини і громадянина у Конституції України (до інтерпретації вихідних конституційних положень). Харків. Вид-во: Право. 1997. 64 с.

112. Витрук Н. В. О юридических средствах обеспечения реализации и охраны прав советских граждан. *Изв. вузов. Правоведение*. 1964. № 4. С. 29–38.

113. Нова Конституція України: Огляд, коментарі і текст Основного Закону. За ред. В. Ф. Погорілка. Правова держава. М. Київ. Вид-во: Наук. думка. 1997. 156 с.

114. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: підручник. Харків. Вид-во: Консум. 2001. 656 с.

115. Баранов А. В. Теория государства и права: учебное пособие. В 2-х частях. Ч. 1. Томск. Изд-во: Эль Контент. 2012. 188 с.

116. Погорілко В. Ф. Права та свободи людини і громадянина в Україні. В. Ф. Погорілко, В. В. Головченко, М. І. Сірий. НАН України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Вид-во: Ін Юре. Київ, 1997. 52 с.

117. Юлія Коцан-Олинець. До питання про гарантії прав і свобод людини та громадянина: сучасне теоретико-правове узагальнення. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2014. № 2. С. 12–16.

118. Ростовщиков И. В. О структуре юридических гарантий обеспечения прав человека. *Вестник ВолГУ*. 2008. Серия 5. Вып. 10. С. 37–43.

119. Сverdліченко В. П. Система юридичних гарантій здійснення права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія: Право. Випуск № 21. 2016. С. 265–268.

120. Європейська соціальна хартія (переглянута): Хартія, Міжнародний документ від 03.05.1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2007. № 51. с. 2096 (зі змінами та доповненнями).

121. Права человека при отправлении правосудия: пособие по правам человека для судей, прокуроров и адвокатов. *Серия документов по*

вопросам профессиональной подготовки. Организация Объединенных наций. Нью-Йорк и Женева. 2003. № 9. 999 с. URL: <http://www.ohchr.org/Documents/Publications/training9contentsru.pdf> (дата звернення: 24.09.2017).

122. Вавилин Е. В. Механизм осуществления гражданских прав и исполнения обязанностей: дис. на соискание ученой степени доктора юрид. наук: 12.00.03. Москва, 2009. 428 с.

123. Явич Л. С. Общая теория права. Ленинград: изд-во Ленингр. ун-та, 1976. 286 с.

124. Н. И. Матузов, А. В. Малько. Теория государства и права. Учебник. Москва. Изд-во: Юристъ. 2004. 512 с.

125. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка. В 4 томах. Том 4: Р–V. 2-е издание, исправленное и значительно умноженное по рукописи автора. СПб.-М.: Издание книгопродавца-типографа М. О. Вольфа, 1882. 710 с.

126. Егорова Т. В. Словарь иностранных слов современного русского языка. Москва. Изд-во: Аделант. 2014. 800с.

127. Словарь юридических терминов. Сост. А. В. Мелехин. Москва. 2009. 242 с.

128. Словничок юридичних термінів: навч. посіб. Уклад. В. П. Марчук. Київ. Вид-во: МАУП. 2003. 128 с.

129. Гражданское право: Учебник. Том I. Под ред. доктора юридических наук, профессора О. Н. Садикова. Москва, 2006. 493 с.

130. Горбась Д. В. Здійснення суб'єктивних цивільних прав фізичних осіб: поняття, способи, межі: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидата юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2009. 18 с.

131. Мухамєдова Е. Е. Цивільно-правові аспекти реалізації особистих немайнових прав фізичної особи в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидата юрид. наук: спец. 12.00.03. Київ, 2010. 22 с.

132. Алексеев С. С. Право. Азбука. Теория. Философия. Опыт комплексного исследования. Москва, 1999. 712 с.
133. Малько А. В. Теория государства и права: Учебник. Москва, 2001. 304 с.
134. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: навчальний посібник. Вид. 10-те, зі змінами. Львів, 2008. 224 с.
135. Решетов Ю. С. Характерные черты реализации права. *Вестник экономики, права и социологии*. 2013. № 3. С. 152–158.
136. Грибанов В. П. Осуществление и защита гражданских прав. Москва. Изд-во: Статут. 2000. 411 с.
137. Максименко С. Т. Осуществление гражданских прав и исполнение обязанностей. *Ученые записки: Сб. работ аспирантов и соискателей*. Вып. 19. Ч. 2. Саратов: Изд-во Саратовского юр. ин-та. 1970. С. 95–96.
138. Дмитрик Н. А. Осуществление субъективных гражданских прав с использованием сети Интернет. Москва, 2006. 200 с.
139. Дерюгіна Т. В. Осуществление субъективного права как использование возможностей, заключенных в содержании права. *Новая правовая мысль: научно-аналитический журнал*. 2012. № 6. С. 20–26. URL: <http://legalconcept.org/wpcontent/uploads/2013/09/4%D0%94%D0%B5%D1%80%D1%8E%D0%B3%D0%B8%D0%BD%D0%B0.pdf> (дата звернення: 15.04.2015).
140. Александрова З. Е. Словарь синонимов русского языка: Практический справочник: Ок. 11 000 синоним. рядов. 11-е изд., перераб. и доп. 2001. 568 с.
141. Дмитрик Н. А. Способы осуществления субъективных гражданских прав и исполнения обязанностей с использованием сети Интернет: автореф. дис. ...канд. юрид. наук: спец. 12.00.03. Московский государственный университет имени В. М. Ломоносова, 2007. 30 с.

142. Вавилин Е. В. Способы осуществления гражданских прав и исполнения обязанностей. *Актуальные проблемы частноправового регулирования*: материалы Всерос. III науч. конф. молодых ученых. Самара, 2003. С. 152–154.

143. Кузнецова Н. С. Гражданское право (Общая часть): Учебное пособие в схемах. Москва, 2001. 76 с.

144. Поротикова О. А. Проблемы злоупотребления субъективным гражданским правом. Москва, 2007. 117 с.

145. Кодирзода Т. К. Проблемы злоупотребления субъективными гражданскими правами: дис. ... кандидата юрид. наук: 12.00.03. Душанбе, 2016. 195 с.

146. Аникин А. С. Содержание и осуществление субъективного гражданского права. *Юрист*. 2008. № 3. С. 61–64.

147. Федорова Ю. А. Осуществление гражданских прав и исполнение гражданских обязанностей в сфере интеллектуальной собственности. *Интеллектуальная собственность в Беларуси*. 2012. № 3. С. 23–27; № 4. С. 26–28. URL: <http://elib.bsu.by/bitstream/123456789/103703/1/Осуществление%20гражданских%20прав%20и%20исполнение%20гражданских%20обязанностей%20в%20сфере%20интеллектуальной%20собственности.pdf> (дата звернення: 26.09.2017).

148. Маркарян Э. С. Избранное. Наука о культуре и императивы эпохи. Центр гуманитарных инициатив. Г. СПб. 2014. 650 с.

149. Свердліченко В. П. Співвідношення «способів» та «засобів» здійснення права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану. *Проблеми цивільного права та процесу*: матеріали наук.-практ. конф., присвяченої світлій пам'яті О. А. Пушкіна, 27 трав. 2016 р., м. Харків. С. 277–280.

150. Бірюков І. А., Заїка Ю. О. Цивільне право України. Загальна частина. Навчальний посібник. М. Київ, 2006. 480 с.

151. Булеца С. Б. Здійснення та виконання суб'єктивних цивільних прав та обов'язків у медичних правовідносинах. *Актуальні проблеми держави і права*. 2008. Вип. 43. С. 111–115.

152. Міщенко О. П. Цивільно-правові способи здійснення авторських прав: дис. ...кандидата юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2015. 228 с.

153. Синегубов О. В. Здійснення особистих немайнових прав осіб, що не досягли повноліття: дис. ...доктора юрид. наук: 12.00.03. Харків, 2015. 508 с.

154. Волков А. В. Принцип недопустимости злоупотребления гражданскими правами в законодательстве и судебной практике (анализ более 250 судебных дел о злоупотреблении правом): монография. Москва. Волтерс Клувер. 2011. 960 с.

155. Малиновский А. А. Пределы субъективного права. *Журнал российского права*. 2005. № 11. С. 95–100.

156. Малиновский А. А. Злоупотребление субъективным правом (теоретико-правовое исследование). Москва, 2007. 352 с.

157. Емельянов В. И. Разумность, добросовестность, незлоупотребление гражданскими правами. Москва, 2002. 160 с.

158. Аникин А. С. Создание и осуществление исключительных прав: автореф. дис. на соискание уч. степени кандидата юрид. наук: спец. 12.00.03. Москва, 2008. 26 с.

159. Красицька Л. В. Проблеми здійснення та захисту особистих та майнових прав батьків і дітей.: дис. ... доктора юрид. наук: 12.00.03. Вінниця, 2015. 496 с.

160. Стефанчук М. О. Межі здійснення суб'єктивних цивільних прав: монографія. Київ, 2008. 184 с.

161. Шаповалова І. О. Межі здійснення суб'єктивного цивільного права. *Наукові праці*. Том 69. Вип. 56. С. 199-201. URL: <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/naukpraci/politics/2007/69-56-37.pdf> (дата звернення: 06.03.2018).

162. Тоцька К. М. Обмеження права власності на земельну ділянку: цивільно-правовий аспект: дис. ... кандидата юрид. наук: 12.00.03. Харків, 2015. 226 с.
163. Розгон О. В. Межі та обмеження права власності: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидата юрид. наук: 12.00.03. Харків, 2005, 16 с.
164. Мічурін Є. О. Обмеження майнових прав фізичних осіб: концептуальні та правові аспекти. *Міжнародний юридичний вісник*: збір. наук. праць Національного університету державної податкової служби України. 2015. Вип. 1 (2). С. 170–174.
165. Матузов Н. И., Малько А. В. Теория государства и права. Москва. 2014. 512 с.
166. Малько А. В. Стимулы и ограничения в праве. 2-е изд., перераб. и доп. Москва, 2004. 250 с.
167. Сverdlichenko V. P. Аналіз категорії «зловживання правом на честь, гідність та ділову репутацію» в умовах надзвичайного або воєнного стану. *Форум права*. 2017. № 5. С. 356–361. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2017_5_56.pdf.
168. Свобода выражения мнения в рамках Европейской конвенции о защите прав человека (Статья 10). *INTERIGHTS руководство для юристов*. Текущее издание по состоянию на октябрь 2009 г. 87 с. URL: http://crjm.org/wp-content/uploads/2014/08/ART-10-Manual-Final-2010_RU.pdf (дата звернення: 26.09.2017).
169. Сverdlichenko V. P. Межі здійснення права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану. *Право і суспільство*. 2017. № 2. Ч. 2. С. 49–54.
170. Базылев Б. Т. Сущность санкций в советском праве. *Правоведение*. 1976. № 5. С. 32–38.
171. Кархалев Д. Н. Гражданско-правовые меры защиты и меры ответственности: Учебное пособие. Уфа, 2004. 148 с.

172. Ромащенко И. О. Соотношение мер ответственности, санкций и способов защиты в гражданском праве. *Пролог*. № 3. 2013. С. 26–29.

173. Сергеев А. П., Толстой Ю. К. Гражданское право. В 3-х томах. Под ред. Сергеева А. П., Толстого Ю. К. 4-е изд., перераб. и доп. Москва. 2005, т 1. 765 с., т 2. 848 с., т 3. 784 с.

174. Стародумова С. Ю. О соотношении мер защиты и мер ответственности в гражданском праве России. *Актуальные проблемы российского законодательства*. 2015. № 12. С. 138–151.

175. Кравченко А. А. Соотношение мер защиты и мер ответственности как способов защиты субъективных гражданских прав. *Российский юридический журнал*. 2015. № 2. С. 94–104.

176. Саприкіна І. В. Захист честі, гідності, ділової репутації фізичної особи за законодавством України (за матеріалами судової практики). автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидата юрид. наук: спец. 12.00.03. Київ, 2006. 20 с.

177. Сергеев А. П., Толстой Ю. К.. Гражданское право. В 3-х томах. Под ред. Сергеева А. П., Толстого Ю. К. 4-е изд., перераб. и доп. Т 1. Москва, 2005. 765 с.

178. Грищенко І. М. Способи захисту честі, гідності та ділової репутації фізичної особи в Україні. *Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля*. Серія: Юридичні науки. 2013. № 2 (5) С. 59–65.

179. Про інформацію: Закон України від 02.10.1992 № 2657-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 48. Ст. 650.

180. Рішення Костянтинівського міськрайонного суду Донецької області від 20.11.2015 р. Справа № 233/5559/15-ц. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/53834894> (дата звернення: 26.09.2017).

181. Рішення Краматорського міського суду Донецької області від 03.11.2015 р. Справа № 234/16519/15-ц. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/53461652> (дата звернення: 26.09.2017).

182. Кохановська О. В. Проблеми захисту честі, гідності й ділової репутації особи в Цивільному кодексі України. *Вісник Верховного Суду України*. 2005. № 6 (58). С. 30-36. URL: [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/75692A8D9B099597C2257B7B004D2295](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/75692A8D9B099597C2257B7B004D2295) (дата звернення: 06.03.2017).

183. Можаровська К. В. Процесуальні особливості розгляду справ про захист гідності, честі та ділової репутації публічних осіб: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидата юрид. наук: спец. 12.00.03. Одеса, 2014. 20 с.

184. Звягинцева Л. М. Меры защиты в советском семейном праве: автореф. дис. на соискани. уч. степени кандидата юрид. наук: спец. 12.00.03. Свердловск, 1980. 15 с.

185. Ромовська З. В. Українське цивільне право: Загальна частина. Академічний курс. Підручник, Київ. Атіка. 2005. 560 с.

186. Міронкін О. В. Підстави і порядок застосування заходів захисту права спільної власності. *Держава і право*. 2013. Вип. 61. С. 154–159.

187. Решетник Є. М. Умови та момент виникнення права на захист суб'єктивного сімейного інтересу. *Право і суспільство*. 2014. № 1–2. С. 59–62.

188. Ситкова О. Ю. Условия применения мер защиты в семейном праве. *Вестник Саратовской государственной юридической академии*. 2014. № 3 (98). С. 108–113.

189. Кожевников С. Н. Меры защиты в советском праве: автореф. дис. на соискание уч. степени кандидата юрид. наук. Свердловск, 1968. 20 с.

190. Цивільне право України: навчальний посібник / кол. авторів; за ред. Г. Б. Яновицької, В. О. Кучера. Львів, 2011. 468 с.

191. Мацегорін О. І. Поняття та зміст захисту цивільних прав. *Часопис Київського університету права*. 2011. № 13. С. 143–147.

192. Доценко О. М. Спростування недостовірної інформації як спосіб захисту права фізичної особи на особисте життя. *Право і суспільство*. 2013. № 6–2. С. 59–63.

193. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Закону України «Про інформацію» та Закону України «Про доступ до публічної інформації» від 27.03.2014 № 1170-VII // Офіційний портал Верховної Ради України URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1170-18/paran33#n33> (дата звернення: 26.09.2017).

194. В Донецьке жінчину с флагом України привязали к столбу. Кореспондент.net. 26.08.2014. URL: <https://korrespondent.net/ukraine/politics/3410392-v-donetske-zhenschynu-s-flahom-ukrayny-pryviazaly-k-stolbu> (дата звернення: 06.03.2017).

195. Д. Факовский. Почему миллионный Донецк не поставил их на место? Пользователи соцсетей о «параде» пленных украинских солдат. Кореспондент.net. 24.08.2014. URL: <https://korrespondent.net/ukraine/3409845-pochemu-myllyonnyi-donetsk-ne-postavyl-ykh-na-mesto-polzovately-sotssetei-o-parade-plennykh-ukraynskykh-soldat> (дата звернення: 06.03.2017).

196. В Донецьке боевики провели «марш» пленных бойцов АТО (фото, видео). Fakty.ua. 22.01.2015. URL: <http://fakty.ua/194310-v-donecke-boeviki-proveli-marsh-plennyh-bojcov-ato-foto> (дата звернення: 06.03.2017).

197. Дружинин А. Конклюдентные действия. *ЭЖ-Юрист*. 2015. № 27. 13 с.

198. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Сердюка Валерія Анатолійовича

про офіційне тлумачення положення частини першої статті 7 Цивільного кодексу Української РСР (справа про поширення відомостей) від 10 квітня 2003 року N 1-9/2003. *Офіційний вісник України*. 2003. № 17. С. 138.

199. Рішення Приморського районного суду м. Маріуполя Донецької обл. від 21.06.2017 р. Справа № 266/3224/16-ц. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/67409715> (дата звернення: 26.09.2017).

200. Рішення Костянтинівського міськрайонного суду Донецької області від 25.02.2015 р. Справа № 233/5670/14-ц. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/43041006> (дата звернення: 26.09.2017).

201. Рішення Сватівського районного суду Луганської області від 02.06.2017 р. Справа № 426/17323/16-ц. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/67053076> (дата звернення: 26.09.2017).

202. World Report 2017: Сирія | Human Rights Watch. URL: <https://www.hrw.org/ru/world-report/country-chapters/298289> (дата звернення: 21.02.2018).

203. Human Rights Watch / Defending Human Rights Worldwide. URL: https://www.hrw.org/legacy/russian/reports/2002/russia/sweep_final_report.html#3 (дата звернення: 21.02.2018).

204. Human Rights Abuses in Southeast Afghanistan - Human Rights Watch. URL: <https://www.hrw.org/reports/2003/afghanistan0703/> (дата звернення: 21.02.2018).

205. Федоренко Т. В. Форми та способи захисту прав і законних інтересів суб'єктів господарювання. *Порівняльно-аналітичне право*. 2016. № 5. С. 140–143.

206. Бутнев В. В. Механизм защиты субъективных прав. *Lex russica (Русский закон)*. 2014. № 3. С. 274–283.
207. Бігняк О. В. Захист корпоративних прав: співвідношення категорій «форми захисту», «способи захисту» та «засоби захисту» (сучасні погляди та концепції). *Юридичний вісник*. 2013. № 2. С. 43–48.
208. Григорчук М. В. Засоби та форми захисту прав та охоронюваних законом інтересів суб'єктів господарювання. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2016. Вип. 5. С. 81–86.
209. Про здійснення правосуддя та кримінального провадження у зв'язку з проведенням антитерористичної операції: Закон України від 12.08.2014 р. № 1632-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 39. С. 2814.
210. Про визначення територіальної підсудності справ: Розпорядження Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 02.09.2014 року № 2710/38-14. *Голос України*. 2014. № 169. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v2710740-14> (дата звернення: 21.02.2018).
211. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/> (дата звернення: 26.09.2017).
212. Грибанов В. П. Пределы осуществления и защиты гражданских прав. Москва. Изд-во Московского Университета, 1972. 284 с.
213. Жилінкова І. В. Превентивний спосіб захисту права власності. *Вісник академії правових наук України*. 2005. № 3(42). С. 130–136.
214. Лісніча Т. В. Захист особистих немайнових прав, що забезпечують природне існування фізичної особи (право на життя, здоров'я, свободу та особисту недоторканність): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидата юрид. наук: спец. 12.00.03. Харків, 2007. 20 с.
215. Антонюк О. І. Право учасників цивільних правовідносин на самозахист: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидата юрид. наук: спец. 12.00.03. Харків, 2004. 22 с.

216. Кримінальний кодекс України: Закон від 05.04.2001 № 2341-III. *Офіційний Вісник України*. 2001. № 21. с. 1.

217. Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про необхідну оборону» від 26.04.2002 № 1 // Офіційний портал Верховної Ради України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0001700-02> (дата звернення: 07.03.2018).

218. Чепис О. І. До питання самозахисту цивільних прав та законних інтересів. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2015. Вип. 35. Ч. II. Том 1. С. 208–212.

ДОДАТОК

Список публікацій здобувача за темою дисертації

– наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Свердличенко В. П. Понятие чести и достоинства в гражданском праве Украины. *Legea și viața*. 2015. № 10/2 (286). С. 66–70.

2. Свердліченко В. П. Система юридичних гарантій здійснення права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. Серія: Право. 2016. Вип. № 21. С. 265–268.

3. Свердліченко В. П. Право на звернення особи до суду у разі порушення її права на честь, гідність та ділову репутацію – суб’єктивне право чи юридична гарантія? *Підприємство, господарство і право*. 2016. № 9. С. 35–38.

4. Свердліченко В. П. Межі здійснення права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану. *Право і суспільство*. 2017. № 2. Ч. 2. С. 49–54.

5. Свердліченко В. П. Аналіз категорії «зловживання правом на честь, гідність та ділову репутацію» в умовах надзвичайного або воєнного стану. *Форум права*. 2017. № 5. С. 356–361. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2017_5_56.pdf.

6. Свердліченко В. П. Вплив надзвичайного або воєнного стану на цивільні правовідносини. *Верховенство права – основоположний принцип правової держави*: матеріали V наук. кругл. столу молодих вчених, аспірантів та магістрів, м. Харків, 7 листоп. 2014 р. С. 207–209. URL: http://dspace.univer.kharkov.ua/bitstream/123456789/10065/2/Sbornik_07_11_2014.pdf.

7. Сverdліченко В. П. Надзвичайний та воєнний стан як особливі правові режими в державі. *Актуальні питання права в контексті законодавчих реформ*: матеріали Міжнар. наук.-практ. Internet-конф., м. Тернопіль, 25 лют. 2015 р. С. 23–26.

8. Сverdліченко В. П. Категорія «ділова репутація» в праві України. *Юридичні факти в системі правового регулювання*: матеріали VI Міжнар. наук.-практ. конф. м. Київ, 26 листоп. 2015 р. С. 450–453.

9. Сverdліченко В. П. Співвідношення «способів» та «засобів» здійснення права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану. *Проблеми цивільного права та процесу*: матеріали наук.-практ. конф., присвяченої світлій пам'яті О. А. Пушкіна, м. Харків, 27 трав. 2016 р. С. 277–280.

10. Сverdліченко В. П. Честь та гідність як особисте немайнове благо. *Міжнародне та національне законодавство: способи удосконалення*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Дніпро, 1–2 квітня 2017 р. С. 86–89.

11. Сverdліченко В. П. Специфіка правової природи суб'єктивного цивільного права на честь та гідність. *Юридичні науки: проблеми та перспективи*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., м. Запоріжжя, 23–24 черв. 2017 р. С. 29–33.